

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Радивоје З. Јововић

**ИТАЛИЈАНСКА ЛЕВИЦА ПОСЛЕ
ХЛАДНОГ РАТА:
ПУТЕВИ ИДЕОЛОШКЕ
ТРАНСФОРМАЦИЈЕ**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Radivoje Z. Jovović

**THE ITALIAN LEFT AFTER THE COLD
WAR: THE PATHWAYS OF
IDEOLOGICAL TRANSFORMATION**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Чланови Комисије за оцену и одбрану докторске дисертације

Ментор:

проф. др Славиша Орловић

ванредни професор Факултета политичких наука Универзитета у Београду

Чланови Комисије:

проф. др Зоран Стојиљковић

редовни професор Факултета политичких наука Универзитета у Београду

проф. др Душко Радосављевић

редовни професор Факултета за правне и пословне студије др Лазар Вркатић Универзитета Унион у Београду

Датум одбране:

ИТАЛИЈАНСКА ЛЕВИЦА ПОСЛЕ ХЛАДНОГ РАТА: ПУТЕВИ ИДЕОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

РЕЗИМЕ

У дисертацији смо анализирали идеолошке трансформације највеће партије италијанске левнице након Хладног рата. Партија о којој је реч, некадашња Комунистичка партија Италије, у периоду после Хладног рата била је стожер окупљања снага италијанске левнице. Као недвојбено највећа и најутицајнија формација левог крила партијског спектра, и једина од старих партија тог дела спектра која је преживела различите процесе с краја осамдесетих и почетка деведесетих година двадесетог века, она представља модел рефлексија различитих проблема италијанске левнице у постхладноратовском раздобљу. Ова партија је у датом периоду доживела рапидне и врло изражене квалитативне идеолошке промене. Она је за непуне две деценије од званичне идеологије еврокомунизма постала партија декларисане афилијације идеологији Трећег пута.

У раду смо закључили да су узроци овако крупним идеолошким променама многобројни и различитог карактера. Крајем Хладног рата Италија постаје друштво нарушених културних позиција левнице, те долази до идејне контрареволуције деснице. Пад Берлинског зида, који је у бројним другим друштвима означио такву промену политичког дискурса, премда врло значајан, није међутим био и једини фактор који је допринео овом тренду у Италији. Важну улогу имали су узроци идиосинкратичног типа. У раду смо утврдили да су нарушавању идејне и симболичке снаге левнице допринели специфични феномени: Танђентополи, као корупционашка афера која је компромитовала социјалистичку традицију; (полу)монополско присуство популистичке деснице у медијској сфери, чија је пропаганда приказивала левицу као антисистемског актера; нестабилност левичарских влада која је левицу окарактерисала неспособном и слабом да управља, што је изборима 2008. године довело до првог састава у историји републиканског италијанског парламента у ком није било ниједног посланика декларисане тврде левнице.

Важни узроци идеолошких промена били су и на пољу економских и социјалних односа. Раст средње и опадање радничке класе приморали су левицу да, у потрази за бирачким телом, измени политике и начин представљања јавности. Ова тактика била је кохерентна са изнуђеним одговором левике на економске проблеме савремености, међу којима је најзначајнија глобализација. Глобализација је инхибирала левичарско инсистирање на позитивној слободи, уводећи у њену праксу неопходност редукције државе благостања, и, последично, удаљавање од радничке класе и синдиката. У раду смо закључили да је и феномен продуженог животног века допринео дерогирању државе благостања и идеолошкој трансформацији партије, док феномен технолошке незапослености није био од значаја у овим процесима. На крају, изнели смо закључак да је светска економска криза допринела значајном удаљавању партије од левичарских концепата, те да све више показује кохерентност са неолибералним политикама.

У закључним разматрањима изнели смо неколико напомена. За културну рестаурацију левике у италијанском друштву неопходно је консолидовање владавине права и правила демократске игре, што укључује и борбу против сукоба интереса, успостављање плурализма приватних и непристраснијег приступа деловању државних медија. Истакли смо да левица у Италији има шансу за обнову културних позиција и услед пораста незапослености и нарушавања радничких и социјалних права, али да та основа не може допринети њеној генералној идеји у одсуству новог економског и друштвеног програма за решавање структурних проблема савремених економија и фактичко успостављање компромиса економске продуктивности и социјално-економске егалитарности.

Кључне речи: Италија, левица, највећа партија, крај Хладног рата, идеолошка трансформација, узроци

Научна област: политичке науке

Ужа научна област: политичка социологија

УДК број: 316.334.3:329.05.4(450)"19"

THE ITALIAN LEFT AFTER THE COLD WAR: THE PATHWAYS OF IDEOLOGICAL TRANSFORMATION

SUMMARY

In this thesis we analyzed the ideological transformations of the largest party of the Italian Left after the Cold War. The party in question, namely the former Communist Party of Italy, was the pivot of gathering forces of the Italian Left in the aftermath of the Cold War. As undoubtedly the largest and most influential formations of the left wing in the party spectrum, and the only one of the old parties of that part of the spectrum that survived the various processes of the late eighties and early nineties of the twentieth century, it is a model of reflecting on various problems of the Italian Left in the post-Cold War period. At that time, this party experienced rapid and very pronounced qualitative ideological changes. In less than two decades it went from the official Eurocommunism ideology to the party of a declared affiliation to the ideology of the Third Way.

In the paper it has been concluded that the causes of such major ideological changes were numerous and of a diverse nature. By the end of the Cold War, Italy becomes a society of damaged cultural positions of the Left which leads to the ideological right-wing counterrevolution. The fall of the Berlin Wall, which marked a change of such political discourse in many other societies, was highly significant. However, it was not the only factor contributing to this trend in Italy. An important role was played by the causes of idiosyncratic nature. It has been determined in the paper that the following phenomena contributed to the distortion of the ideological and symbolic power of the Left: *Tangentopoli*, as a corruption scandal that discredited socialist tradition; (Semi)monopolistic presence of the populist right-wing in the media sphere, whose propaganda depicted the Left as an antisystemic participant; instability of the left-wing governments that had characterized the Left incapable and weak to govern. Altogether, in the 2008 elections these circumstances led to the first assembly in the history of the Republican Italian Parliament without any representatives of the declared hard Left.

Significant causes of ideological changes were found in the field of economic and social relations. The growth of middle and the decline of the working class forced the Left, now in the pursuit of the electorate, to modify policies and the manner of presentation to the public. This tactic was congruent with the Left's extorted response to the contemporary economic problems, most notably globalization. Globalization inhibited leftist insistence on positive freedom, introducing in its practice the need for reduction of the welfare state, and, consequently, the alienation from the working class and trade unions. In this paper, we have concluded that the phenomenon of prolonged life expectancy also contributed to derogation of the welfare state and ideological transformation of the party, while the phenomenon of technological unemployment was not of importance in these processes. Finally, we put forward the conclusion that the global economic crisis has contributed to a significant departure of the party from the leftist concepts, and that it shows increasing coherence with neoliberal policies.

In the conclusion we made a few remarks. For a cultural restoration of the Left in the Italian society it is necessary to consolidate the rule of law and the rules of democracy, which include the fight against conflicts of interest, the establishment of pluralism of the private media, and a more unbiased approach to the activity of state media. We pointed out that the Left in Italy has an opportunity to rebuild cultural positions because of the rise in unemployment and the disruption of labor and social rights. However, this cannot contribute to its general idea in the absence of new economic and social programs for solving the structural problems of the modern economies and the actual establishment of the compromise between economic productivity and socio-economic egalitarianism.

Key words: Italy, the Left, the largest party, the end of the Cold War, ideological transformation, causes

Scientific field: Political science

Specific scientific field: Political sociology

UDC number: 316.334.3:329.05.4(450)"19"

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА	1
1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП И ОСНОВНИ ПОЈМОВИ	5
1.1. Истраживачки приступ и истраживачко питање	5
1.2. Појам идеологије.....	9
1.3. Дистинкција левице и деснице	17
1.4. Постмодерна криза класичних идеологија и поделе на лево и десно.....	20
1.5. Партијско-идеолошки спектар.....	24
1.6. Идеологије левице	30
1.6.1. Комунизам	33
1.6.2. Класична социјалдемократија.....	39
1.6.3. Савремена социјалдемократија.....	44
1.6.4. Трећи пут.....	51
2. ИТАЛИЈАНСКА ЛЕВИЦА У ХЛАДНОМ РАТУ	57
2.1. Антонио Грамши и идејни допринос еврокомунизму	57
2.2. Стварање Републике и улога партија левице	63
2.3. Политички систем Републике.....	66
2.4. Партије италијанске левице у периоду Хладног рата	73
2.5. Еврокомунизам: „Трећи пут” или социјалдемократија?.....	96

3. ПРОМЕНЕ НА ПОЉУ ИДЕЈА И СИМБОЛА: ИДЕАЦИОНО ОБЈАШЊЕЊЕ ИДЕОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ НАЈВЕЋЕ ПАРТИЈЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ЛЕВИЦЕ	101
3.1. О логици објашњења	101
3.2. Пад Берлинског зида и почетак идеолошких промена: стварање Демократске партије левике	103
3.3. Партократија и <i>Tangentopoli</i> : левица као симбол корупције и неефикасности.....	111
3.3.1. О контексту развоја партократије.....	111
3.3.2. <i>Tangentopoli</i> и крај „Прве Републике”	115
3.4. „Друга Република” и културно-политичка хегемонија деснице	120
3.4.1. О променама изборног и партијског система.....	120
3.4.2. Пропагандни рат Силвија Берлусконија.....	122
3.4.3. Промене у идеолошком позиционирању италијанских бирача дуж осе левица – десница	129
3.5. Стварање Демократа са левике	132
3.6. Нестабилност левичарских влада: додатни основ компромитације	139
3.6.1. Нестабилне владе левике у периоду 1996 – 2001.....	139
3.6.2. Реформа изборног система 2005. године	142
3.6.3. Последња „нервозна” влада левике и нова идеолошка промена.....	145
 4. УТИЦАЈИ СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИХ СТРУКТУРА НА ИДЕОЛОШКУ ТРАНСФОРМАЦИЈУ НАЈВЕЋЕ ПАРТИЈЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ЛЕВИЦЕ	 154
4.1. Промене у социјалној структури Италије – супремација средње класе.....	154
4.2. Узроци кризе италијанске државе благостања	168

4.2.1. Глобализација као узрок идеолошке трансформације.....	169
4.2.2. Технолошки развој као узрок појаве структурне незапослености и поскупљења државе благостања.....	180
4.2.3. Продужен животни век као разлог теже одрживости концепата државе благостања и савремене социјалдемократије.....	185
4.2.4. Светска економска криза: нада или пропаст савремене социјалдемократије.....	191
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	200
ЛИТЕРАТУРА.....	204
ПРИЛОЗИ	
Прилог 1. Резултати избора за Представнички дом у периоду 1948 – 1992.....	221
Скраћенице и називи из прилога 1.....	222
Прилог 2а. Резултати избора за Сенат 1994. године.....	224
Прилог 2б. Резултати избора за Представнички дом 1994. године, већински изборни систем.....	225
Прилог 2в. Резултати избора за Представнички дом 1994. године, пропорционални изборни систем.....	226
Коментари и појашњења уз прилоге 2а, 2б и 2в.....	227
Прилог 3а. Резултати избора за Сенат 1996. године.....	230
Прилог 3б. Резултати избора за Представнички дом 1996. године, већински изборни систем.....	231
Прилог 3в. Резултати избора за Представнички дом 1996. године, пропорционални изборни систем.....	232
Коментари и појашњења уз прилоге 3а, 3б и 3в.....	233

Прилог 4а. Резултати избора за Сенат 2001. године.....	235
Прилог 4б. Резултати избора за Представнички дом 2001. године, већински изборни систем.....	236
Прилог 4в. Резултати избора за Представнички дом 2001. године, пропорционални изборни систем.....	237
Коментари и појашњења уз прилоге 4а, 4б и 4в.....	238
Прилог 5а. Резултати избора за Сенат 2006. године.....	240
Прилог 5б. Резултати избора за Представнички дом 2006. године.....	241
Коментари и појашњења уз прилоге 5а и 5б.....	242
Прилог 6а. Резултати избора за Сенат 2008. године.....	244
Прилог 6б. Резултати избора за Представнички дом 2008. године.....	245
Коментари и појашњења уз прилоге 6а и 6б.....	246
Прилог 7. Укупан однос гласова левице и деснице на изборима у периоду 1996 – 2008, пропорционални изборни систем.....	247
Прилог 8. Италијанске владе у Другој Републици (до стварања Демократске партије).....	248
Скраћенице и називи из прилога 8.....	249
Прилог 9. Секретари PCI, PDS, DS и PD.....	251

ПОПИС ТАБЕЛА, ШЕМА, ГРАФИКОНА И ВИЗУЕЛНИХ ПРИКАЗА

ТАБЕЛЕ:

1. Промене у социјалној структури Италије у доба Хладног рата
2. Самопозиционирање италијанских бирача дуж осе левица – десница у различитим временским периодима
3. Самопозиционирање италијанских бирача дуж осе левица – десница пред изборе 2008. године
4. Прекомпоновање класа у периоду између 1951. и 1971. године (процентуални израз)
5. Друштвене класе у Италији 2001. године (процентуални израз)
6. „Којој друштвеној класи сматрате да припадате?” (Demos & Pi, 2006)
7. Индекс реалних плата у Италији
8. Промене у структури популације по старосној доби од 2002. године

ШЕМЕ:

1. Линеарни спектар
2. Спектар у облику потковице
3. Дводимензионални спектар Ханса Ајзенка
4. Предложена измена шеме Ханса Ајзенка
5. Званична идеологија PCI и промене исте током Хладног рата
6. Званична идеологија PSI и промене исте током Хладног рата
7. Званична идеологија Демократске партије левице
8. Званична идеологија Демократске партије

ГРАФИКОНИ:

1. Процентуални однос укупног броја гласова на изборима за Представнички дом по пропорционалном изборном систему (1994-2001)

ПРИКАЗИ:

1. Симбол PCI (неизмењен током Хладног рата)
2. Симбол PSI у периоду између 1970. и 1978. године
3. Симбол PSI у периоду од 1978. до 1985. године
4. Симбол PSI у периоду од 1985. до 1990. године
5. Симбол PSDI (неизмењен током Хладног рата)
6. Симбол Демократске партије левице
7. Симбол Демократа са левице
8. Симбол Демократске партије

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Политичка и идејна снага традиционалних идеологија левице и деснице у постмодерном друштву налазе се у бројним изазовима. Њихова мобилизаторска моћ, као и могућности за решавање проблема све сложенијих друштава често се доводе у питање. Постмодерно доба, оличено у друштвеној фрагментацији, која је последица технолошког развоја, деиндустријализације и ширења образовања, оличено у бројним партикуларним и често међусобно супротстављеним идентитетима, у губљењу важности националне државе, приморава научнике и политичке делатнике да се запитају нису ли свеобухватни погледи на свет које су пружале старе идеологије постали сувишни и неефикасни. Глобализација и слабљење класних подела, које су биле важан извор снаге класичних идеологија, створили су свет израженог плурализма, комплексности и вишезначности. У овим превирањима чешће се, међутим, поставља питање сувишности левице него деснице: пад Берлинског зида, проблеми економске стварности и глобализацијски процеси левицу су учинили, како делује, болесником на умору. Песимистична дебата о судбини левице и могућностима за њену ревитализацију опште је место садашњице. Како бисмо се примакли доношењу закључка о њеној будућности неопходно је сагледати проблеме из прошлости и уочити евентуалне „упоришне тачке” на основу којих левица може доживети идејну и практичну обнову. Овај рад има за тему судбину левице у једном од западноевропских друштава са врло снажном традицијом левичарске мисли – Италији. Кроз призму идеолошких трансформација италијанске левице тежићемо да изведемо закључке о глобалним узроцима њених тешкоћа, али и о узроцима у пољу италијанских политичких прилика.

Предмет овог рада је истраживање идеолошких промена политичке левице у Италији након пада Берлинског зида. У периоду Хладног рата Италија је била капиталистички систем са ванредно јаким утицајем левице. „Левичарење” Италије, изражена тежња за уједначавањем економског и социјалног положаја грађана изражено је у Уставу, донетом 1947. године. Стремљење ка левици огледа се, како истиче Филип Лово (*Philippe Lauvaux*), у признавању „начела социјалне државе и

јединства истовремено са социјалдемократијом и непосредном демократијом”.¹ Италија се сматра „родним местом” еврокомунизма, левичарске идеологије развијене током седамдесетих година на основама учења Антонија Грамшија (*Antonio Gramsci*), италијанског филозофа политике. Италија је неколико деценија имала најснажнију комунистичку партију у Западној Европи, а поред Комунистичке, респектабилну подршку у бирачком телу уживале су и Социјалистичка и Социјалдемократска партија, неизбежне чланице многих италијанских влада. Међутим, важан податак је и да је Демокришћанска партија, највећа италијанска партија током Хладног рата, у свом оквиру имала врло снажну леву фракцију која је често подржавала разне предлоге са левог крила партијског система (хришћанска левица, чији су бројни заступници понекад називани „катокомунистима”). У овом периоду Италија је била један од бастиона леве у Западној Европи.

Са крајем Хладног рата долази до глобалних потреса на левици, у чему Италија није била изузетак. Сазнања о неуспешности источноевропских експеримената на плану економског и општег друштвеног напретка озбиљно су уздрмала позиције свих, а нарочито „тврдих” левичарских струја широм континента. Ригидније партије леве, које су дуго времена одолевале удаљавању од марксистичких принципа, у наредном периоду реформисале су се идеолошки у правцу савремене социјалдемократије, идеологије која уважава принципе тржишне привреде, доживљавајући „свој Бад Годесберг”.² Ово је време које је Френсис Фукујама (*Francis Fukuyama*) назвао „крајем историје”, поруком о непостојању алтернативе политичком и економском либерализму. Дошло је до глобалне стигматизације комунизма и његових тековина, те су (евро)комунистичке партије, под тешким притиском нових трендова у перцепцији бирачког тела и управљању економијом, отпочеле свеобухватне идеолошке реформе. С друге стране, партије умерене леве такође су доживеле идеолошке промене, удаљавајући се од иоле радикалнијих концепата социјално-економске једнакости и прихватајући либерални капитализам као неупитни референтни оквир.

¹ Филип Лово, *Велике савремене демократије* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999), 428.

² „Бад Годесберг”, односи се на конгрес Социјалдемократске партије СР Немачке одржан у истоименом месту 1959. године, на ком се чланство поменуте партије одрекло марксистичких постулата и прихватило приватну својину као неотуђиво људско право.

До каквих је идеолошких промена на левици дошло, и услед којих узрока, питања су која ћемо размотрити у овом раду. Истраживање је усредсређено на политичко поднебље Италије, и тежи да осветли како процесе од значаја за улогу левике на ширем, међународном плану, тако и процесе и феномене који су типични за италијанску политику, друштво и партијски систем. Ови потоњи, односно сазнање о повезаности датих узрока са идеолошким променама левике, могу бити од значаја за тумачење позиције левике и левих идеологија у упоредивим друштвеним, економским и политичким системима.

У првом поглављу бавићемо се теоријским уводом, теоријско-методолошким приступом (типовима аргументације) и формулисањем главних појмова од значаја за рад. У првом делу значајну пажњу ћемо посветити дефинисању ових идеологија, њиховој генези и повезаности са друштвеном стварношћу, те указати и на (генералне) узроке који су доминирали идеолошким променама левике у периоду до пада Берлинског зида.

У другом поглављу усредсредићемо се на италијанску левицу. Указаћемо на посебне теоријске и идеолошке утицаје који су обликовали највећи део хладноратовске италијанске левике. Даћемо кратак преглед идеолошког и практичног деловања партија чију трансформацију проучавамо, те приказати идеолошке основе од којих почињемо детаљну анализу идеолошких трансформација највеће партије италијанске левике. Уз поменуто, описаћемо и политичко-историјски и институционални оквир у ком су деловале ове партије.

У трећем поглављу бавимо се идеолошким трансформацијама највеће партије италијанске левике након пада Берлинског зида из аспекта идеационог објашњења. Тежићемо да укажемо на најважније узроке идеационог карактера овим трансформацијама. При овој аргументацији пратићемо хронолошки след важних глобалних и локалних догађаја и појава који су, по нашој претпоставци, утицали на промену идејне перцепције левике, њених концепата, појмова и симбола у друштву. Будући да ћемо покушати да одржимо хронолошку линеарност, анализираћемо хронолошким следом и промене институционалног оквира деловања партија, као важног контекста који помаже у објашњењу.

У четвртном поглављу бавићемо се идеолошким трансформацијама из угла структуралистичког објашњења. Анализираћемо материјалне услове и узроке

глобалног и локалног карактера након краја Хладног рата. С обзиром на то да смо, целовитости и јединствености типова аргументације ради, аргументацију раздвојили на идеациону и структуралистичку, ово поглавље се хронолошки враћа на почетак периода који у раду анализирамо.

1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП И ОСНОВНИ ПОЈМОВИ

1.1. ИСТРАЖИВАЧКИ ПРИСТУП И ИСТРАЖИВАЧКО ПИТАЊЕ

У раду се бавимо значајним идеолошким променама италијанске левице до којих је дошло након краја Хладног рата. Овај процес добија на интензитету догађајима који ће довести до пропасти тзв. Прве италијанске републике. Прва Република завршава се нестанком или трансформацијом свих најважнијих партија „старог система“, оних партија које су вршиле власт или највећи утицај на исту од доношења Устава 1947. године до почетка деведесетих година. Као почетак стварања Друге Републике узима се корупционашка афера Танђентополи (*Tangentopoli*) до које је дошло почетком 1992, после које је, 1993. године, дошло до важне промене изборног система. Овим су нестале старе партије и стари обрасци коалиција концентрисани око једне партије (Демокришћанске, партије центра), и ушло се у период смене левих и десних коалиција на власти.

Најважније идеолошке трансформације односе се на Комунистичку партију Италије (*Partito Comunista Italiano* – PCI). Прва велика трансформација догодила се убрзо после пада Берлинског зида и урушавања комунистичких система у Источној Европи. Од Комунистичке партије настала је Демократска партија левице (*Partito Democratico della Sinistra* – PDS), од које се убрзо отцепило крило радикалне левице, под називом Партија комунистичке обнове (*Partito della Rifondazione Comunista* – PRC). Ова партија, иако релативно значајна по бирачкој подршци, неће бити предмет нашег истраживања, с обзиром на то да у њеном случају није дошло до идеолошких трансформација у наредном периоду. Преостале партије левог спектра Прве Републике, Социјалистичка партија Италије (*Partito Socialista Italiano* – PSI) и Социјалдемократска партија Италије (*Partito Socialista Democratico Italiano* – PSDI) престале су да постоје, чему је уследила пролиферација бројних ситних партија левице. Ни ове партије неће бити у фокусу нашег истраживања, с обзиром на њихов мали значај (слабу подршку у бирачком телу), привремену карактер и изузетну бројност. У односу снага на левом спектру Друге Републике, партија наследница Комунистичке партије Италије имала је убедљиво

најзначајнију улогу и највећу бирачку подршку, те нам анализа њених идеолошких трансформација пружа најјаснију дијагнозу условљености идеолошких трансформација на италијанској левици.

До каквих је идеолошких трансформација дошло у постхладноратовском периоду? Комунистичка партија Италије доживела је велику промену 1991. године, променивши име у Демократска партија левике, и званично мењајући своју идеолошку позицију из еврокомунизма у умеренију социјалдемократску позицију. Међутим, крајем деценије (1998. године) партија је још једном променила име, те је преузела назив Демократе са левике (*Democratici di sinistra* – DS) и означила још једну фазу удаљавања од (евро)комунистичке прошлости. На крају, последња велика идеолошка промена десила се 2007. године, када је формирана нова политичка снага, Демократска партија (*Partito Democratico* – PD), спајањем Демократа са левике и других, мањих партија. Овом променом споне са некадашњом Комунистичком партијом у потпуности су нестале и дезавуисане. Партија је извела значајан званични идеолошки помак ка десници, те је једно од важних питања да ли се иста може сврставати у редове левике.

У истраживању полазимо од *основне хипотезе* да су идеолошке трансформације левике у Италији условили, поред глобалних трендова након краја Хладног рата,³ и извесни идиосинкратични узроци, тј. за италијанску политичку и друштвену реалност специфично везани услови. Имајући у виду основну хипотезу, узроке идеолошкој трансформацији можемо поделити у две групе:

1. Узроци промене левике у Западној Европи од краја Хладног рата, и
2. Узроци настали из типично италијанских услова.

Истраживачко питање рада, с обзиром на наведено, гласи: **који су узроци довели до идеолошких трансформација највеће партије италијанске левике након Хладног рата и каквог су карактера те идеологије?**

³ Имајући у виду да политичке одреднице „крај Хладног рата“ и „пад Берлинског зида“ у много чему имају исто семантичко значење, а нарочито у контексту теме рада (завршетак глобалне идеолошке конфронтације два супротстављена политичка блока), у раду неретко користимо оба израза.

Примарни циљ истраживања је утврдити *услове* и *квалитет* идеолошких промена на овом делу партијског спектра, а који су у спрези са, како глобалним, тако и условима у оквирима италијанског политичког и друштвеног система. У раду ће бити проучавани партијски програми и други декларативни документи, као и практични планови и политичка деловања који могу указати на промене идеолошке позиције партије. Истраживањем идеолошких трансформација левице у Италији тежићемо, између осталог, да дођемо до сазнања о трендовима који ће у скорој будућности одликовати овај део партијске сцене Италије.

Битну улогу у овим идеолошким трансформацијама имала је, како претпостављамо, извесна компромитација левице и левичарских појмова и симбола у перцепцији бирачког тела, као последица глобално важних догађаја по левицу али и стриктно италијанских политичких појава и феномена. Стога ћемо у раду значајно место посветити *идеационом објашњењу*, на начин којим га дефинише политиколог Крег Парсонс (*Craig Parsons*). Идеационо објашњење, илити идеациони приступ, односи се на праксе, норме, симболе и идентитете кроз које људи разумеју свет око себе.⁴ Идеациони приступ тиче се слика, идеја и симбола којима одређено друштво (или сегменти друштва, друштвене групе) означава појаве; у питању је „партикуларистички интерпретативни материјал”,⁵ што значи да се значајно разликује од психолошког приступа објашњавању појава, будући да је последњепоменути универзалног карактера. Идеационо објашњење узрок неке појаве, неког понашања налази у засебном културном и идејном. Проблем са оваквим приступом јесте доказати каузалну везу између флуидних категорија као што су култура и систем симбола и идеја, и конкретних последица у политичком пољу. Са циљем утврђивања каузалитета користићемо анализе релевантних аутора и институција, истраживања јавног мњења, изјаве политичких делатника, учесника ових процеса.

Друга врста објашњења којом се бавимо у раду јесте *структуралистичко објашњење*. Структурализам је појам коришћен у најразличитијим друштвеним наукама и дисциплинама, често од стране ничим повезаних и супротстављених школа мишљења. У овом раду под структуралистичким објашњењем сматраћемо објашњење које као основ узима материјалну стварност. У питању је приступ који

⁴ Craig Parsons, *How to Map Arguments in Political Science* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 100.

⁵ Ибид., 95.

најснажније „одјекује” у мисли Карла Маркса (*Karl Marx*), а чије језгро овде прихватамо на основу аргументације Крега Парсонса. Парсонсово виђење структуралистичког објашњења „осликава људе како реагују на стандардне, директне начине према свом ’материјалном’ окружењу”.⁶ Материјални свет узрокује непосредне рационалне реакције актера зависно од датих могућности и ограничења. Примера ради, глобализација, као специфична појава материјалних (економских) односа узрокује другачије понашање политичких актера на левици, будући да онемогућава неке њене традиционалне економске политике. Овим типом аргументације бавићемо се нарочито у четвртом поглављу, у ком ћемо се усредсредити на промене материјалног окружења непосредно пре и током периода који је оквир анализе.

Важно је појаснити и у ком смислу ћемо тумачити идеолошке промене. Познато је да често постоји разлика између званичних програма партија (и других партијских докумената; манифеста, статута, декларација итд.) и њиховог фактичког деловања. Такође, често се дешава да промена партијске праксе претходи званичној идеолошкој промени. Славиша Орловић тумачи Лајпхарта (*Arend Lijphart*) наводећи да „Читање страначких програма треба допунити другим формализованим документима, програмским и другим говорима страначких лидера на значајним партијским скуповима и у парламенту и укупним наступом у медијима и јавном животу”, те да је важно „посматрати и какву политику води и какве потезе повлачи странка када је на власти сама или у коалицији са другим странкама”.⁷ Стога ћемо у раду правити дистинкцију између *званичне, формалне идеолошке промене*, исказане у главним партијским документима, и *идеолошке промене исказане кроз политичку праксу*. Када је реч о другопоменутом, закључак ћемо доносити само када је очевидно да није реч о маневрима дневнополитичке природе већ о идеолошкој трансформацији која је постала доминантна парадигма на релативно трајан рок. Будући да су идеолошке промене постепени и флуидни процеси, акценат неће бити на утврђивању конкретне временске тачке промене, изузев како бисмо назначили *званичну* идеолошку промену.

У потпоглављу 1.2. осврнућемо се на појам идеологије кроз призму различитих тумачења, како бисмо дошли до формулације овог појма којом можемо опера-

⁶ Ибид., 51.

⁷ Славиша Орловић, *Политиколошки огледи* (Београд: Службени гласник, 2010), 146.

ционализовати у раду. Овим потпоглављем почињемо стварање појмовног апарата потребног за анализу у наредним поглављима.

1.2. ПОЈАМ ИДЕОЛОГИЈЕ

Појам идеологије кроз политичку историју показао се као изразито флуидан и неухватљив. О значењу идеологије бројни политички теоретичари и практичари имали су различита, често оштро супротстављена мишљења. Израз идеологија, премда представља ваздух који политичке науке удишу, нема уврежено и јединствено схватање. Истичемо напомену да ћемо, будући да циљ овог рада није усредсређен на темељну теоријску анализу самог појма, оставити по страни многа богатства разматрања природе идеологије, апстрахујући само главне тачке из пера појединих најрепрезентативнијих теоретичара.

Порекло термина идеологија познато је и упућује на закључак да су идеологије, бар као систематични скупови мишљења којима се тежи оправдати извесно друштвено деловање у оквиру свеобухватне слике о друштву, нововековни пројекат. Ипак, идеологије су и без обзира на непостојање овог појма, постојале кроз историју друштава и пре почетка просветитељства и Модерне, мада не у облицима карактеристичним за савремену политику. Израз идеологија први пут је јавно употребио филозоф и психолог Антоан Луј Клод Дести де Траси (*Antoine Destutt de Tracy*) 1796. године, разумевајући идеологију као „науку о идејама”. Термин је скован за време Француске буржоаске револуције, као израз актуелизирајуће потребе да се свет рационално објасни. Идеологија је замишљена као наука која би откривала порекло и настанак идеја, и чија би се употребна вредност огледала у доприносу успостављању праведнијег друштва.⁸ Међутим, појам је убрзо добио негативан предзнак, јер је Наполеон Бонапарта групу окупљену око де Трасија подругљивим маниром називао „идеолозима” (будући да су у питању били његови политички противници), а „идеологији” придодао епитет непродуктивне метафизичке расправе. Таква перцепција овог појма често се може опазити и у садашњици.

⁸ Војислав Становчић, *Политичка теорија (том први)* (Београд: ЈП Службени гласник, 2006), 394.

Појам идеологије као скупа мисли и вредности у политичком пољу први пут је употребио Карл Маркс у једном од својих раних радова под називом *Немачка идеологија*, који је написао заједно са својим животним сарадником, Фридрихом Енгелсом (*Friedrich Engels*). У *Немачкој идеологији* Маркс је ојачао негативност асоцијација које је појам изазивао. Идеологију је приказао као концепт супротстављен истини, чији је циљ искривљавање друштвене стварности и формирање погрешног, лажног погледа на свет. Идеологија по Марксу представља средство одржања владајуће класе на привилегованим позицијама, којом та класа ствара илузије код експлоатисаних те им замагљује могућност спознаје својих суштинских интереса и потенцијала за њихово остварење. У *Немачкој идеологији* Маркс јасно осликава суштину оваквог разумевања идеологије: „Класа која располаже средствима материјалне производње самим тим уједно располаже средствима духовне производње, тако да су јој тиме уједно потчињене просечно мисли оних који су лишени средстава духовне производње. Владајуће мисли нису ништа више до идеални израз владајућих материјалних односа, владајући материјални односи схваћени као мисли; дакле, односи који једну класу и чине владајућом, дакле, мисли њене владавине”.⁹ Оваквим тумачењем Маркс је идеологију видео као противника науци о друштву коју је настојао да развије, те је социјалистичка мисао све до Лењиновог времена идеологију видела као буржоаског тројанског коња у свести радничке класе. Сматрало се да је идеологија, ипак, пролазна појава, јер је нераскидиво повезана са класним системом у служби чијег одржања и постоји. Успо­стављањем бескласног друштва коме нису потребне илузије зарад одржања поретка престаће и употреба идеологија.

Каснији марксистички мислиоци мењали су разумевање идеологије и њене улоге у друштву. Идеологија је постала прихваћен концепт код Лењина, као скуп идеја који изражава посебне интересе и ставове једне друштвене класе. Овим је идеологија добила вредносно неутралну ноту, јер тако схваћена идеологија могла је да садржи и лажне и истините, и неприхватљиве и прихватљиве, ставове и вредности. Лењин је сâм користио појам „социјалистичка идеологија”, који је до његовог времена управо социјалистичком табору био неприхватљив. Међутим, премда

⁹ Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *Немачка идеологија: Критика најновије немачке филозофије у лицу њених представника Фојербаха, Б. Бауера и Штирнера и немачкога социјализма у његовим различитим пророцима (прва књига)* (Београд: Култура, 1964), 47.

је значење идеологије изгубило епитет непожељног и лажног, марксисти су остали доследни у својим размишљањима о употреби различитих идеологија у сврху одржања капиталистичког система. Један од најзначајнијих марксиста који је проучавао теорију идеологије био је Антонио Грамши. Будући да се капитализам, супротно Марксовим предвиђањима, одржао управо у индустријализованим друштвима, Грамши је понудио своје објашњење таквог, наизглед, парадокса. У политичку теорију увео је развијен концепт хегемоније, политичког и интелектуалног вођства владајуће класе, које се успоставља кроз језик, системе образовања, масовне медије и популарну културу, чиме представља снажну брану свим покушајима рушења режима. Он је тиме (на трагу раних Марксових учења, која је Маркс касније ревидирао истичући државну присилу као доминантно средство одржања владајуће класе) указао на значај идеологија у овладавању друштвеном реалношћу, и упозорио да социјалистичка револуција мора да следи успостављању раширеног социјалистичког система вредности. Учење о употребној вредности идеологија у овом стилу развијали су и други неомарксисти, попут Херберта Маркузеа (*Herbert Marcuse*) и других припадника Франкфуртске школе, уочавајући суптилности либералних демократија којима се, по њиховом мишљењу, ствара привид слободног друштвеног деловања у служби одржања сржи интереса владајућег слоја.

Када је реч о доприносу немарксистичких концепција идеологије, међу првима се истиче немачки социолог Карл Манхајм (*Karl Mannheim*). Манхајм је увео поделу на идеологије и утопије, при чему је под идеологијама сматрао системе мисли у сврси одбране постојећег поретка и владајућих група, док је утопијама називао „опозиционе” представе о свету, оне идејне представе које теже радикалној промени друштвене стварности као израз интереса и ставова подређених друштвених група и слојева. При фокусу на питање идеологије, Манхајм је направио разлику између тоталног и партикуларног појма идеологије. Партикуларни појам идеологије се препознаје тамо где постоји неповерење према *извесним, одређеним* представама и идејама противника, које се сматрају „слугама” његовог интереса којима поменути тежи да прикрије неко стање ствари које му не иде у прилог. Тотални појам идеологије значајно је шири; он излази из оквира парцијалног сукоба јер док „партикуларни појам идеологије жели као идеологије означити само *део*

тврђњи противника, а и тај део само с обзиром на њихов садржај, тотални појам идеологије доводи у питање укупан светоназор (укључујући и категоријални апарат) те жели и те категорије разумети полазећи од колективног субјекта”.¹⁰

Манхајм је на аналитичкој равни несумњиво значајно допринео разумевању идеологије и њене функције у друштву. Истакао је да су се различите идејне струје кроз историју међусобно оптуживале и оспоравале, утолико чвршће апсолутизирајући властито стајалиште, те присвајајући монополску позицију на истину и објективност. Уствари, он указује на партикуларност свих идејних стајалишта, тематизирајући могућности вредносно неутралног приступа идеологији и њеној улози у друштвеној динамици. Манхајм је сматрао да су сви идеолошки корпуси пристрасни, искривљени и недовољни да се свет разуме, те истиче и разумевање типично постмодернистичког аргумента да је покушај објективизирања и вредносно неутралног приступа сам по себи идеолошки конструисан и произлази из извесног погледа на свет. Ипак, он не одустаје од трагања за објективном истином, од задатка који „поверава” интелектуалцима ослобођеним припадности конкретној групи и подређености извесним економским интересима. Другим речима, иако је свестан проблема вредносно неутралног приступа, Манхајм сматра да се поментом можемо приближити, а можда исти и досећи, уколико поштујемо неке базичне принципе који искључују априорну пристрасност.

Када је реч о представницима конкретних политичких идеологија,¹¹ социјалистички мислиоци нису били усамљени у пејорацији појма; десница је такође приписивала негативне особине идеологији. Конзервативно схватање идеологије заснива се на неповерењу према апстрактним концептима, јер теже да објасне свет који је исувише комплексан и несагледив. Војислав Становчић сумира гледиште Мајкла Оукшота (*Michael Oakshott*), теоретичара конзервативне традиције, који је сматрао да, критикујући рационализам и идеологију, „обе критиковане струје не уважавају друштвене ситуације и институције, него проповедају неке универзалистичке пројекте који не могу успети, јер не могу ни успешно заменити оно што

¹⁰ Karl Mannheim, *Ideologija i utopija* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 2007), 73-4.

¹¹ Са данашњег становишта њихове идејне системе можемо сматрати идеологијама, премда би ови појединци и групе до пре неколико деценија снажно одбијали такву врсту идентификације. Што не значи да и данас нема истакнутих теоретичара који се држе анимозитета према овом појму.

људи налазе у својим традиционалним заједницама”.¹² Конзервативци су, истичући ограниченост могућности човекове спознаје света и указујући да је потребно прагматично се руководити досадашњим искуствима и стеченим знањима како би се одржала стабилност друштва, у идеологији видели велику опасност. Идеологија је по традиционалном конзервативном гледишту оруђе за симплификацију схватања друштвених односа које нуди догматске истине, што је чини озбиљном претњом по друштвену целину. У складу са овим ставовима, конзервативни мислиоци су конзервативизам доживљавали као „понашање ума”, „приступ животу” или „начин размишљања”; нипошто као идеологију.¹³

И бројни либерални теоретичари били су скептични према појму идеологије. Они су указивали на угњетавачку функцију идеологија, функцију индоктринације и мобилизације маса у тоталитарним фашистичким и комунистичким друштвима двадесетог века. Идеологије су, по њима, представљале затворене системе мишљења који нуде вечне истине, аксиоме, чиме гуше сваку оправданост слободне дебате и аргументације. Међу овим ауторима издвајају се Хана Арент (*Hannah Arendt*), Карл Попер (*Karl Popper*), Бернард Крик (*Bernard Krick*), Јакоб Талмон (*Jacob Talmon*) и други. Ови аутори често су наглашавали псеудорелигијски карактер идеологија, које својим непорецивим „истинама” служе као средства друштвене контроле. По овим критеријумима, будући да се заснива на слободној размени мишљења те представља концепт отворености идејама, либерализам се не може сврставати у идеологије.

Сумирајући либералне и конзервативне погледе на идеологију током деветнаестог и великог дела двадесетог века, главни закључак може се наћи у речима Мајкла Фридена (*Michael Freedен*): „Ако либерализам није био идеологија, онда је то било зато што се идеологија дефинисала као нешто затворено и доктринарно; ако то није био конзервативизам, било је то због дефиниције идеологије као нечег апстрактног и неемпиријског”.¹⁴

¹² Војислав Становчић, *Политичка теорија (том први)* (Београд: ЈП Службени гласник, 2006), 397.

¹³ Ендру Хејвуд, *Политика* (Београд: Клио, 2004), 85 и 95.

¹⁴ Michael Freedен, уред., *Политичке идеологије: нови приказ* (Zagreb: Algoritam, 2006), 14.

Временом се дошло до разумевања да су идеологије поприлично отворене групе интелектуалних мапа, а које не проистичу само из апстрактног мишљења већ имају свој корен и у друштвеној емпирији. Идеологије су, такође, схваћене као идејни, вредносни и логички израз различитих друштвених група и позиција, те као такве, посматране са сваког партикуларистичког становишта, оне могу бити и пожељне и непожељне. Појам идеологије шездесетих година двадесетог века почео се ослобађати, како то истиче Ендру Хејвуд (*Andrew Heywood*), придодатог политичког пртљага, и користити као неутрална јединица друштвене и политичке анализе.¹⁵ Једна од дефиниција идеологије, „скројена” у овим тенденцијама, је и формулација коју је понудио Мартин Селигер (*Martin Seliger*), према ком је идеологија „скуп идеја помоћу којих људи постављају, објашњавају, и оправдавају циљеве и средства организоване друштвене акције, без обзира на то да ли таква акција стреми очувању, поправљању, искорењивању или реконструкцији датог друштвеног поретка”.¹⁶ Идеологија је, метафорички речено, празан суд, при чему садржина тог суда зависи од ње саме. Она није нужно ни „добра” ни „лоша”, већ начелно неутрална категорија. Оваквим разумевањем појам је постао значајно инклузивнији те је дошло до његовог растерећења у смислу да се више није разумевао као политичка непогода. Међутим, појам је проширен на бројне системе мисли и идеја чиме је дошло до нових спорења међу политичким теоретичарима. Хејвуд истиче да се прекомерном инклузивношћу термин може заменити бројним другим појмовима, као што су „учење” или „поглед на свет”, чиме губи своје дистинктивно значење те у извесном смислу и употребљивост. Примера ради, уколико идеологије разумевамо као скуп идеја, начела и концепата који усмеравају процес некаквог интелектуалног подухвата, а са циљем кориговања стварности, по чему се оне разликују од друштвених наука? По чему се филозофи или политиколози разликују од „идеолога”? Ове две области интелектуалног делања врло је тешко разграничити. Такође, друштвене науке увек делују у оквиру неке идеолошке традиције; присуство самосвести о таквом деловању не мења закључак да она *de facto* и постоји. И сама „наука”, уопштено говорећи, недвосмислено је потекла из либералног инсистирања на рационалности (наравно, развојем науке своје ис-

¹⁵ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 11.

¹⁶ Наведено према: ибид., 12.

такнуто место у њеним оквирима нашле су и друге идеолошке традиције). Реч је о врло интензивном прожимању услед ког смо принуђени да скромно тражимо минималну линију раздвајања.¹⁷ Хејвуд истиче да *differentia specifica* идеологија у односу на научне концепте јесте недостатак јасног облика и унутрашње конзистентности.¹⁸ Наиме, док наука стреми извесној систематичности и јасној морфологији израза (научни дискурс по својој природи нужно *тежи* таквом исходу), идеологије имају значајно мање кохерентне манифестације.

У оквиру исте идеолошке традиције, те и специфичних идеолошких праваца, значајно се разликују бројна гледишта, принципи, па и сама употреба појмова. Ови сукоби неретко су распламсани до те мере да делује да је реч о припадницима потпуно различитих традиција. Важно је истаћи и чињеницу да идеологије у значајној мери *комуницирају* и *размењују*. Идеологије су релативно променљиви скупови мишљења и ставова који често велики део свог корпуса дугују другим идеологијама чиме понекад стварају и посебне, нове идеолошке позиције. Стога је једна од важних одлика идеологија флуидност и неконзистентност. Тако се социјалдемократија током двадесетог века прилагођавала либералним концептима (нарочито на пољу економије и својинских односа), док је либерализам почео да уважава (минималне) претпоставке редистрибуције ка социјално угроженим слојевима. Међутим, флуидност идеологија има своје границе. Идеологије се не могу мењати у свим елементима а да се при томе могу назвати истим именом. Идеологије поседују језгро, инхерентне идејне и вредносне елементе; социјализам априорно ставља на пиједестал једнакост, либерали слободу, конзервативци инсистирају на традицији. Уколико у неком идеолошком корпусу дође до значајнијих промена напуштањем кључних одредница тај систем идеја губи право на своје претходно име.

¹⁷ Тешко је пронаћи и дистинктивну разлику идеологије и религије. Појашњење по ком је религија заснована на ирационалном и метафизичком приступу, док су идеологије нужно рационално и логички повезане није прихватљиво, јер и идеологија и религија садрже и први и други образац, премда углавном у различитој мери. Такође, религија игра врло битну улогу у појединим идеологијама. На крају, деизам принципијелно није различит од вере у вредности попут слободе или једнакости (које се исказују као вредност-сама-по-себи), на којима се базирају идеологије. Другим речима, и вредности су хипотетички конструкти субјективног карактера чија се ваљаност не може доказивати, већ само прихватати или не.

¹⁸ Ибид., 14.

Све изнето о појмовном одређењу идеологије можемо сумирати у неколико закључака. Прецизно дефинисање идеологије није могуће. Појам идеологије спада у конструкте субјективног виђења, при чему се наглашавају различите кључне тачке и функције идеологије у друштву. Идеологија је, као и појмови попут демократије, слободе, правде, суштински споран појам.¹⁹ Она се може разумевати у смислу инструмента манипулације и мобилизације маса, идеја владајуће класе, погледа на свет одређене друштвене класе или групе, идеја и вредности које појединцу дају осећај колективне припадности, као и на многе друге начине. У другој половини двадесетог века ушао је у употребу непристрасан и неутралан појам идеологије, којим се истиче да идеологија може бити све од наведеног, да може бити и „негативна” и „позитивна”, те су истакнути извесни минимални заједнички именитељи идеологија, чиме је појам постао (прекомерно) инклузиван. Међутим, са циљем употребе овог појма у раду који је оријентисан на анализу емпиријског понашања идеологија у политичком пољу (пољу политичке праксе), морамо напустити тематизирање бројних уочених проблема дефинисања идеологије и установити једну апликативну формулацију. Будући да смо већ истакли да сматрамо да се појам идеологије мора поимати као неутралан, као одговарајућу користићемо формулацију коју нуди Ендрју Хејвуд. По њему се под идеологијом сматра „мање-више кохерентан скуп идеја који пружа основу за организовано политичко деловање, без обзира на то какав је циљ тог деловања – да очува, модификује или сруши постојећи систем власти”.²⁰ Врло сличне формулације нуде и неки домаћи аутори. Зоран Стојиљковић нуди следећи израз: „Политичку идеологију можемо одредити као сет међусобно повезаних моралних и политичких ставова и вредности о развојним циљевима друштва и методама како би се они требало достићи”.²¹ Сматрамо да овакво поимање идеологије има значајну употребну вредност у контексту овог рада, јер указује на корелацију идеја са политичким пољем у ком се партије боре за

¹⁹ Суштински спорни појмови су појмови за које се не може изнаћи општеприхваћено значење. Разумевања ових појмова су партикуларистичког предзнака, и зависе од бројних фактора, попут социјалне средине, емпиријских елемената, појмовног апарата, моралног становишта итд. О суштински спорним појмовима види: Walter Bryce Gallie, “Essentially Contested Concepts”, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56 (1956).

²⁰ Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 12.

²¹ Зоран Стојиљковић, „Партијске идеологије, европски политички простор и Србија”, *Годишњак Факултета политичких наука* 5, 6 (2011): 105.

освајање власти и примену својих концепата. У наставку ћемо се посветити појмовном одређењу дела идеолошког спектра који се анализира у раду и идеологија које он обухвата – идеологија левице.

1.3. ДИСТИНКЦИЈА ЛЕВИЦЕ И ДЕСНИЦЕ

Левица и десница појмови су које је изнедрило прво заседање Скупштине сталежа 1789. године, у јеку Француске револуције, када су присталице краља (том приликом председавајућег) заузеле места са његове десне, док су присталице трећег сталежа заузеле места са његове леве стране. Овакав распоред седења се наставио те су снаге рестаурације режима добиле назив „десница”, док су снаге прогресизма и друштвене промене назване „левицом”. Од тада ће се политички појам „десница” везивати за реакционарно, рестаураторско и монархистичко, док ће „левица” подразумевати иноваторске, еманципаторске и републиканске асоцијације. Епоха Модерне, која је на европском тлу започела овом револуцијом, биће обележена сукобима левице и деснице. У зачетку је идеологија либерализма, будући носилац прогресивних, као и извесног корпуса егалитаристичких идеја, сврставана у редове левице, све до развоја социјалистичке мисли, када ће се постепено „селити” на десницу, на којој се конзервативизам налазио од самих почетака. Ове идеологије ће наћи своје утемељење и политичку релевантност у друштвеној стварности Модерне, новог историјског периода у коме ће рационалност однети превагу а тиме и свест о могућности мењања друштва набоље. Модерна је била ново доба развоја *ratio*-а и науке, обележена приматом националне државе, индустријског развоја и на њему засноване поделе друштва на класе (више о Модерни ће бити речено у наредном потпоглављу). Идеологије левице и деснице ће у овом оквиру мобилисати припадајуће класе за политичку борбу. Политичка историја ће показати да су левица и десница појмови које је тешко прецизно позиционирати, јер ће многе њихове, наизглед дистинктивне, карактеристике, постати упитне.

Левица се често описује прогресивношћу, иновацијом, атеизмом и егалитарношћу, док се десница обележава инсистирањем на традицији, конзервацији, религији и хијерархији. Међутим, већина ових обележја није иманентна датим појмовима и појавама. Реч је о тенденцијама, не и о правилностима. Норберто Бобио (*Norberto*

Bobbio), у потрази за критеријумом дистинкције левике и деснице, убедљиво демистификује често подразумевану карактеризацију ових крила идеолошког спектра. Тако, он указује да нити је левица увек атеистичка нити је десница нужно религиозна. У стварности, левица је врло често црпела инспирацију из религијских учења која обилују идејама о братству и једнакости. Подсетимо се само Томаса Мора (*Thomas More*) или Томаза Кампанеле (*Tommaso Campanella*), који су представљали велику инспирацију за идеје левике. Доктрина првих левичарских револуционара по мишљењу неких аутора има своје исходиште у учењу средњовековних хилијастичких секти.²² Ипак, ако су у контексту расправе о модерним идеологијама неприхватљиви предмодерни мислиоци, онда свакако морамо прихватити религиозну левицу која настаје у оквиру Теологије Ослобођења. С друге стране, истиче Бобио, цела нова десница „не црпи ниједан религиозни извор традиционалне деснице”, те истиче како је потребно „водити рачуна о умереној десници која има једну потпуно лаичку димензију политике”.²³

Затим се поставља питање односа према традицији и конзервацији, и прогресивности и иновацији. Не може се рећи да је *differentia specifica* деснице традиционално, будући да је и левица временом развила сопствене традиције, као и да, у контексту успостављених регула и механизма у једном друштву (узмимо за пример „златну еру” државе благостања) за чију се конзервацију левица залаже, десница може деловати иноваторски и прогресивно.²⁴ Уколико у „игру” уведемо и појам еманципације, често навођен као левичарски, долазимо до новог спора. Примера ради, еманципација схваћена као „ослобођење” са циљем достизања равноправног третмана са осталима у друштву може имати свог парњака у десничарској еманципацији чији је циљ ослобођење појединца у „потрази за срећом”. Бобиовим речима речено, а сумирајући разлоге оспоравања свих претходно наведених, наводно иманентних и дистинктивних, „левих” и „десних” карактеристика, указујемо да: „Како иста средства могу да буду примењена с времена на време колико од

²² Више о овоме види: Драган Лакићевић, *Метода и политика* (Београд: ИЕС; ЦЛДС, 2003), 23-35.

²³ Норберто Бобио, *Десница и левица: разлози и смисао једне политичке дистинкције* (Београд; Подгорица: Народна књига; ЦИД, 1997), 64.

²⁴ Уколико „прогресивно” подразумева нове мере за решење присутних друштвених проблема и динамику друштвених промена; о квалитативном одређењу прогресивног не можемо говорити са аспекта научног рада усмереног на емпиријску анализу будући да је реч о субјективној позицији.

стране левице толико од стране деснице, као консеквенца произилази да десница и левица могу да се сретну и да чак мењају стране, не престајући притом да остану оно што јесу”.²⁵

Левица и десница су, како то истиче Бобио, „места ’политичког простора’”, те могу да „представљају различите садржаје, у зависности од времена и ситуација”.²⁶ Бобио проницљиво приказује ову позицију; либерализам, који се у Европи смешта на десни центар, у контексту Сједињених Америчких Држава, у којима се са згражавањем гледа на појмове социјализма и комунизма, прелази на левицу и сматра се другим делом контрастне поделе партијско-идеолошког спектра. Дакле, либерализам се сматра левицом у условима непостојања социјалистичких партија, као што је био случај са раним деветнаестим веком у Европи. Од важности за разматрање су разлози смештања либерализма на ту позицију. Реч је о доктрини која се у великом броју питања поставља егалитарно, инсистирајући на политичкој и правној једнакости.²⁷ Пратећи Бобио закључујемо да једини захтев, и вредност, који је левица *увек* испостављала и према ком се односила као према коначном циљу, јесте била једнакост. Једнакост је *genus proximum* левице, док су сва остала побројана својства несуштинска и споредна, и могу коинцидирати само са тенденцијама и честим асоцијацијама, али не и са законитостима. Норберто Бобио закључује да „тема која се враћа у свим варијацијама јесте она контрапозиције првобитне хоризонталне или егалитарне визије друштва и вертикалне или неегалитарне визије”, те да је једнакост „једини критеријум који се одупире зубу времена, топљењу у коме су подвргнути други критеријуми”.²⁸ Оса поделе на лево и десно

²⁵ Ибид., 69.

²⁶ Ибид., 81.

²⁷ Економска једнакост противник је либералног захтева за економском слободом. Имајући у виду да слобода либерала производи социјалне и економске неједнакости, те стога и један хијерархијски друштвени поредак, либерализам нећемо разумевати као левичарску идеологију (друга је ствар што указујемо да се либерализам у САД-у сматра левицом). Такође, као што је већ речено, у контексту европског, а тиме и италијанског, политичког простора, либерализам се дефинитивно измешта са левице услед значајног присуства других, у потпуности егалитарно оријентисаних партија и покрета.

²⁸ Ибид., 84.

окреће се према левичарској једнакости, према којој десница поставља концепте апологије и подршке неједнакости.²⁹

На крају морамо истаћи важну напомену о левичарској једнакости, којом ћемо се служити приликом процене левичарских партија у овом раду и њиховог деловања. Наиме, једнакост не разумевамо као апсолутни концепт, изузев у случају политичке и правне једнакости индивидуе у друштву. Економска једнакост левице је релативан концепт, који подразумева тежњу ка *смањењу јаза неједнакости*, а никада „уровниловку” (која није ни била израз левичарске традиције већ једног нехуманог поретка који се по многим аршинима не може назвати левичарским). Ова једнакост уважава различите захтеве и природу посла и позиције одговорности, те стога под идеологијама које истичу барјак егалитарности подразумева разне идеолошке породице са свим њиховим интерним варијацијама и специфичностима. Указавши на суштински критеријум дихотомије левице и деснице, критеријум једнакости, исти ћемо користити као *instrumentum operandi* у позиционирању италијанских политичких партија.

1.4. ПОСТМОДЕРНА КРИЗА КЛАСИЧНИХ ИДЕОЛОГИЈА И ПОДЕЛЕ НА ЛЕВО И ДЕСНО

Класичне идеологије левице и деснице налазе се у кризи. Њихове идеје не мобилишу бирачко тело у мери у којој су некада успевале, а практичне мере немају одговор на многе изазове савременог друштва. Ове идеологије, међу којима су доминантне у либералним демократијама социјализам (у његовој умереној, социјалдемократској верзији), либерализам и конзервативизам, настале су у периоду Модерне. Њихови „погледи на свет” органски су произишавали из базе којом су друштва Модерне била структурирана. Премда се Модерна може дефинисати на више начина и са различитих научних и друштвених стајалишта, навешћемо њене кључне ка-

²⁹ Овде морамо напоменути да овим појмовним разграничењем не желимо приписати негативну конотацију десници. У неким идеологијама деснице теоријско-вредносно утемељење ставља акценат на друге „хумане” вредности (користимо овај појам премда имамо у виду да је разговор о „хуманости“ неке вредности често споран), чему је неједнакост нуспојава. Примера ради, либерали се не залажу за социјално-економску неједнакост саму по себи, али је оправдавају сматрајући је неизбежном услед разлика у труду, талентима и способностима које људи улажу у рад. Инсистирање на економској једнакости сматрају неправедним будући да ограничава људску слободу и уживање у плодовима уложеног рада.

рактеристике са становишта позиционирања идеологија у овом добу. Поред општег места да је Модерна била доба успона рационалног објашњења друштва, Џеф Малган (*Geoff Mulgan*) наводи три важна чиниоца друштвеног контекста Модерне. Реч је о индустријској ери, националној држави и класној поларизацији.³⁰ Идеологије левице и деснице практичне политике усмеравале су према могућностима индустријског развоја у нацији-држави, а политичку снагу екстраховале из подршке лојалних, поларизованих класа. Политика се водила у условима релативно оштрих класних подела, што је давало значајну снагу левици, с обзиром на хомогеност и наглашену свест радничке класе коју је условио индустријски развој. Међутим, Постмодерна је деконструисала ове друштвене и економске основе. Друштва су ушла у постиндустријску еру (овде говоримо преваходно о индустријски развијеним европским друштвима), захваљујући развоју знања, вештина и технологија, те постала значајно фрагментирана и сложенија, као што су постала и економска занимања. Некада мање-више монолитну класну свест заменио је свет израженог плурализма и индивидуализма, што је у спрези са развојем и ширењем образовања креирало свет нових, често хибридних идентитета, постматеријалистичких вредности и политичких захтева. Процес глобализације произвео је вишеструке економске и идентитетске проблеме „старим” идеологијама.

Економски проблеми оличени су пре свега у међународној конкурентности и могућности сеобе капитала. Појавила се немоћ државе да се економски токови контролишу услед стварања глобалног, а релативно дезорганизованог тржишта. На овом пољу умерена левица највише је пропатила. Некадашњи оквир прогресивног опорезивања и редистрибуције више не постоји, и социјалдемократске партије су се у значајној мери, уз напуштање класне политике на шта су биле принуђене услед центрифугалних тенденција у радничкој класи, својим мерама и идејама приближиле десници тежећи да створе ширу базу политичке мобилизације.

Глобализација је направила проблеме и десници, камен спотицања либералној и конзервативној мисли. Првој због нарастајућег национализма и десекуларних тенденција које се јављају као отпор глобализацији и мобилности различитих националних, културних и религијских скупина, другој због креирања хибридних

³⁰ Наведено према: John Schwarzmantel, *Doba ideologije: političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena* (Zagreb: Sintagma, 2005), 13-4.

идентитета и индивидуалистичких тенденција чиме долази до слабљења традиције и старих идентитетских оквира. Сукоб са концепцијама мултикултурализма поставио се као неизбежан. Стојиљковић напомиње да је мултикултурализам „практично неспојив са етничким, конзервативним национализмом који, посебно у условима економске рецесије, успоставља препреке и квоте за усељавање и практично инсистира на томе да мањинске заједнице прихвате вредности, стил живота и буду лојалне већинској заједници”, као и да „напетост постоји и између либералне позиције и мултикултурализма, јер либерали дају предност личном идентитету, док је мултикултурализам ипак специфичан облик етничког, културног или расног колективизма и колективног идентитета”.³¹

„Новонасталу” ситуацију сумираћемо речима Џона Шварцмантела: „Двосмисленост, супротстављени идентитети и плуралитет перспектива који карактеришу постмодерно раздобље стару идеолошку мапу (с њеним водећим распоредом леводесно) чине исувише једноставном за друштво из којег су из темеља уклоњене модернистичке структуре и обележја”.³² Јавља се недоумица у погледу могућности класичних универзалистичких пројеката (што идеологије Модерне и јесу, покушај да се објасни и мења тоталитет друштва) да се ухвате у коштац са новим друштвеним и економским проблемима, са свом диверзификацијом друштвених улога и идентитета. Постмодерна критика слична је некадашњој конзервативној, којом су заступници „традиције” критиковали „идеологију“, тврдећи да је свет исувише сложен да би се могао мењати некаквим фиксираним садржајима и концептима. За постмодернистичке мислиоце старе идеологије су становишта парцијалне замисли, те стога ограничавајућа и опасна, будући да не узимају у обзир многе новине, или се не сналазе са њима, попут заштите животне средине или мултикултурних изазова партикуларизованих друштава. Примера ради, антропоцентризам старих идеологија је под великим ударом екологиста, који с правом упозоравају на проблеме које је индустријски развој створио. Премда се може тврдити да класичне идеологије имају извесну моћ вредносне апсорпције ових идејних позиција (рецимо, левичарски идеал једнакости може се проширити и на животињски свет,

³¹ Зоран Стојиљковић, „Партијске идеологије, европски политички простор и Србија”, *Годишњак Факултета политичких наука* 5, 6 (2011): 109.

³² John Schwarzmantel, *Doba ideologije: političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena* (Zagreb: Sintagma, 2005), 20.

указујући на онтолошка права животне средине), њихове практичне политике се налазе у проблему. Како усагласити акутну потребу људског друштва за економским развојем и благостањем са његовим, како изгледа, дугорочним интересима за које се залажу екологисти? Из ових, и бројних других разлога, идеологије Модерне губе политичку релевантност.

Ово нас доводи до једног другог питања, питања оправданости поделе партијско-идеолошког спектра на левицу и десницу. Другим речима, поставља се питање адекватности старих критеријума у контексту нових идеологија које не можемо јасно позиционирати ни лево ни десно. Мајкл Фриден добро осликава овај плурализам позиција који је тешко уклопити у постојеће схеме: „Сад је, пак, отварање, ако не и екстензивна демократизација, многобројних групних дискурса омогућила новим снагама да се надмећу за легитимизацију јавног језика и вредности: екологисти, феминисти, нова левица, неофашисти”.³³ Неке од нових идеологија иду *преко* утемељених подела и не подлежу њиховим правилима. Разлике постоје само да би, суптилно или не, биле пређене, било из разлога политичког опортунизма, било из искреног убеђења у неопходност еклектицизма. Ове варијације хибридности не наликују на старе; није реч о идејно-практичним споразумима међу различитим корпусима исте идеолошке породице, већ о договору са некадашњим „непријатељем” – чињеница је пред којом покушај научне класификације мора пропасти. Ипак, враћајући се на закључке Норберта Бобиа, све ове промене не значе да је осовина левица – десница изгубила примарни значај.

Боббио указује на то да укључивање *Трећег* не значи да је стара дистинкција изгубила смисао, елегантно поентирајући да „сиво не одузима ништа разлици између белог и црног, нити сутон разлици између ноћи и дана”.³⁴ Укључивање Трећег који покушава да синтетизује неке мисли левице и деснице, или се уопште не обазире на њих, не значи крај левице и деснице. Оно значи само тешкоће приликом покушаја класификовања не-левице и не-деснице. Коалиције у политичком пољу и даље се формирају око левих и десних, премда уз њихову често ослабљену политичку подршку услед уласка нових актера и идеолошког „мутирања” неких ста-

³³ Michael Freeden, ured., *Političke ideologije: novi prikaz* (Zagreb: Algoritam, 2006), 18.

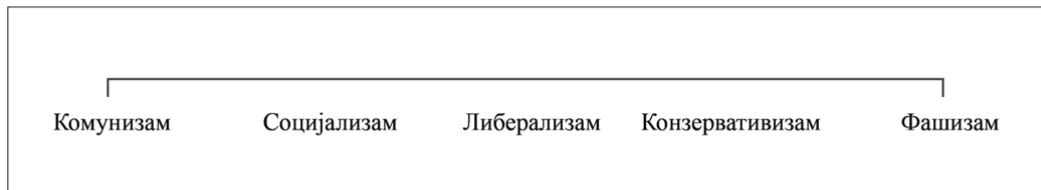
³⁴ Норберто Боббио, *Десница и левица: разлози и смисао једне политичке дистинкције* (Београд; Подгорица: Народна књига; ЦИД, 1997), 18.

рих. Сумирајући изнето, бинарни систем левица – десница изгубио је у извесној мери на важности и свакако не може служити објашњењу тоталитета политичких идеологија. Такође, настали су нови друштвени проблеми са којима идеологије левице и деснице морају да се суочавају, и у томе нису биле превише успешне. Међутим, закључујемо, подела партија на лево и десно и даље је доминантна подела којом се може обухватити најзначајнији део политичког поља, као што нису нестали ни стари проблеми и разлози према којима су се ове идеологије формирале. Када је о научним изазовима реч, левица и десница опстају као термини којима се може и мора операционализовати, уз свест да је политичка стварност постала значајно комплекснија и да се у анализама мора узимати у обзир и присуство других. На крају крајева, у питању је стари проблем друштвених наука – честа немогућност да се концептуално објасни свеукупност феномена и установе законитости и правилности – *nihil novi sub sole*.

1.5. ПАРТИЈСКО-ИДЕОЛОШКИ СПЕКТАР

У овом делу формулисаћемо основне тачке поделе левих и десних идеологија и визуелно приказати различите шематске облике класификације истих. Већ смо навели да је основна особина дистинкције лево – десно оличена у једнакости за коју се залаже левица, односно неједнакости деснице, која може имати различите облике. Другим речима, а што је од значаја подвући на овом месту, левицом ћемо сматрати само политичке снаге које се залажу за *политичку и правну, али и економску* једнакост. У савременом европском простору под политичком и правном једнакошћу подразумевамо и залагање за националну, верску, расну, родну једнакост, једнакост по питању сексуалне опредељености, и друге врсте једнакости. Важно је напоменути да се левица није од самих почетака залагала за све ове врсте једнакости, али да је њен логичко-вредносни склоп временом апсорбовао те различите захтеве, онако како су друштвено „испливали”. Тако, левица деветнаестог века сигурно није пуно размишљала о питању сексуалне опредељености. Међутим, ово питање се тада није ни постављало; оно је израз новијег доба, а за нашу класификацију од значаја је да је левица постављала егалитарне захтеве по оним питањима која су органски произлазила из друштва. С друге стране, десни-

цом ћемо сматрати оне политичке опције које подржавају и оправдавају различите врсте неједнакости (либерали економску, конзервативци и друге врсте, попут неједнакости нација и култура, сексуалне опредељености, и друге). Међутим, приликом конституисања партијско-идеолошког спектра ствари се компликују.³⁵ Као прву врсту спектра наводимо линеарни.

Шема 1. Линеарни спектар

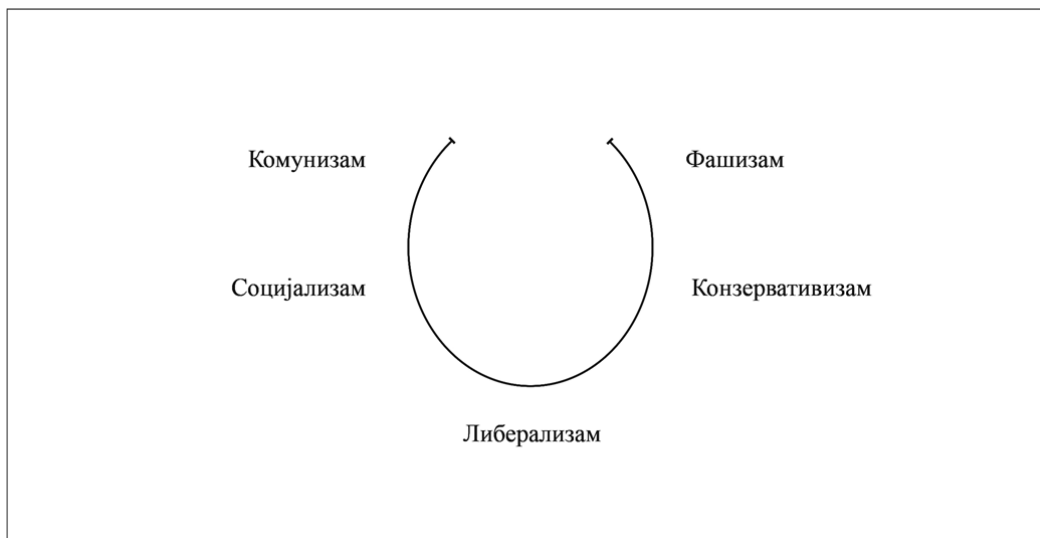
Извор: Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*
(Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 17.

Линеарни идеолошки спектар је најпознатији и представља изражену симплификацију идеолошких разлика. На крајевима спектра су комунизам и фашизам, док су у средини груписане „умерене” идеологије. Премда не постоји консензус око питања шта спектар значи, односно које критеријуме обухвата, често је однос према једнакости и неједнакости параметар за креирање спектра. У том смислу, како се идеолошке позиције померају дуж спектра улево, израженије су егалитарне тежње, док померање удесно подразумева више залагања за, односно оправдавања, неједнакости. Егалитарне и неегалитарне тежње можемо разумевати и као фузију две варијабле – *варијабле квантитета*, односно броја различитих врста једнакости и неједнакости које подржавају идеологије, и *варијабле квалитета*, односно садржаја једнакости и неједнакости које се подржавају.

„Мононеегалитарни” либерализам налази се у центру. Конзервативизам се залаже за више неједнакости, док се фашизам у потпуности темељи на врло бројним и екстремно израженим неједнакостима. С друге стране, комунизам и социјалде-

³⁵ Креирање било каквог спектра којим би се покушала „ухватити” сложена природа политичких идеологија представља сизифовски напор. Ипак, ови спектри имају употребну вредност у истицању *најбитнијих* идеолошких елемената, и у ту сврху ћемо и размотрити употребу једног модела. Овде наводимо неке од најважнијих, не и све врсте идеолошких спектра који се користе.

мократија (на овом месту користимо овај термин као прецизнији од термина социјализам) подржавају, генерално говорећи, исти квантитет, али не и квалитет, једнакости; комунизам подразумева израженију социјално-економску једнакост (тј. смањење неједнакости) од социјалдемократије. Међутим, усредсређујући се на позиционирање левице, шта би се десило уколико под социјалдемократијом не бисмо сматрали савремену, већ *класичну* социјалдемократију која је као циљ постављала друштво заједничке својине и социјално-економске једнакости супстанцијално истог типа за који се залаже комунизам? Будући да разлика између комунизма и „старе” социјалдемократије није суштински у циљу, већ методу, линеарним спектром бисмо их морали позиционирати на исту тачку. Спектар, дакле, не уважава важан елемент идеологија, а то је метод, који читава да ли је идеологија усмерена на насилно рушење поретка, или на демократски приступ. Поред поменутих, линеарни спектар не уважава бројне друге сложености идеологија (о могућностима за уклапање постмодерних идеологија и не говоримо). Један други спектар често се истиче, како би се превазишле извесне недоречености линеарног. То је спектар у облику потковице (види шему 2).

Шема 2. Спектар у облику потковице

Извор: Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*
(Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 18.

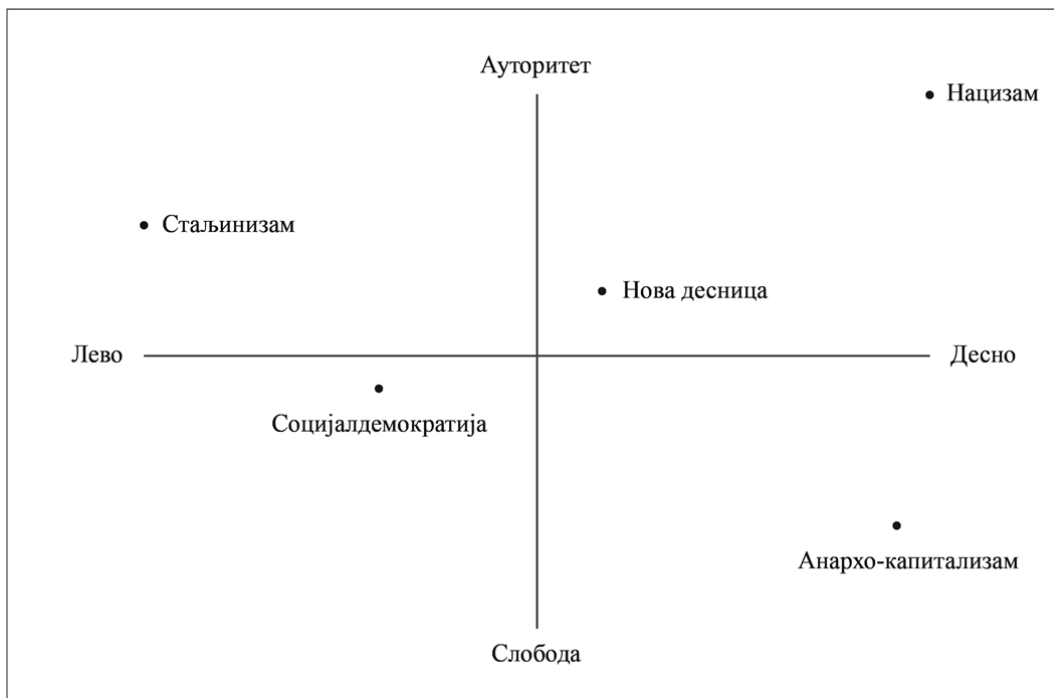
Приказани спектар указује на сличности комунизма и фашизма, будући да се ове идеологије залажу за успостављање новог поретка насилним, револуционарним путем. Овде морамо направити екскурс, како бисмо разграничили поједине идеолошке елементе од нарочите важности за појмовно одређење левих идеологија. Наиме, сматрамо да се комунистичкој мисли често некритички чини извесна неправда, уколико не истакнемо да реч јесте о методу насиља, али не и о жељеној визији друштва. Проблем се налази у томе што се пречесто вреднују примери из праксе који немају пуно тога заједничког са оригинерним идејама комунизма.

Нажалост по историју човечанства, а истине ради, марксистичка мисао јесте дала изванредан легитимацијски образац ауторитарним тенденцијама, делом свакако несвесно. Тако, док је „млади“ Маркс био заинтересован за идеју децентрализоване, непосредне демократије путем савета грађана којом би се формирао егалитарни облик владавине одмах након револуције, „зрели“ Маркс већи акценат ставља на ауторитет централне власти као неопходне фазе у развоју ка комунистичкој визији.³⁶ Овај потоњи Маркс је, *nolens volens*, пружио изванредан легитимацијски основ за *modus operandi* или *modus vivendi* касније формираних ригидних хијерархијских поредака, попут стаљинистичког. Међутим, не може се говорити о поретку насиља који комунизам тежи да успостави, као што то фашизам *априорно* подразумева. Може бити речи о насилној *методи рушења владајућег поретка*, са циљем успоставе квалитативно другачијег поретка, који, како у Марксовој, тако и у мисли бројних утицајних марксиста, представља друштво хуманости, и, што је за нашу аргументацију од важности, *ненасиља*. Дакле, акценат стављамо на разликовање генералне комунистичке идеје од историјских поредака који су носили њено име. Срж идеје јесте у егалитарној визији друштва слободе, иако квалитативно другачије слободе од поставке неких других идеологија. Марксов појам слободе подразумева човека ослобођеног од нужности, тј. неопходности потраге за задовољавањем основних потреба продавањем себе као радне снаге. Човек може бити истински слободно стваралачко и креативно биће само ако савлада економску нужност, услед чега ће моћи да се лично и професионално развија. Замишљено Марксово бескласно друштво, стога, неће бити ауторитарно јер ће бити опште-

³⁶ Упечатљиво појашњење налазимо код Хане Арент у: Хана Арент, *О револуцији: одбрана јавне слободе* (Београд: Филип Вишњић, 1991), 54.

прихваћено када се човек једном ослободи од предрасуда и стечених особина које су настале као последица друштвених услова у капитализму. Да ли овакво појашњење делује наивно и утопијски? Свакако. Такође, може се тврдити да Маркс, уводећи овакву идеју о „љубави на силу” наступа монистички и имплицитно репресивно. Ипак, идеологија комунизма не може се једнозначно сврставати међу ауторитарне концепте, као што се то чини са фашизмом, који је по свим параметрима нехуман и ауторитаран. Ове напомене истичемо првенствено како бисмо указали на неопходан опрез приликом класификовања комунизма и истакли да, ако методу комунизма можемо „мирне душе” приписати ауторитарну одлику, у случају идеолошког циља то неће бити случај.

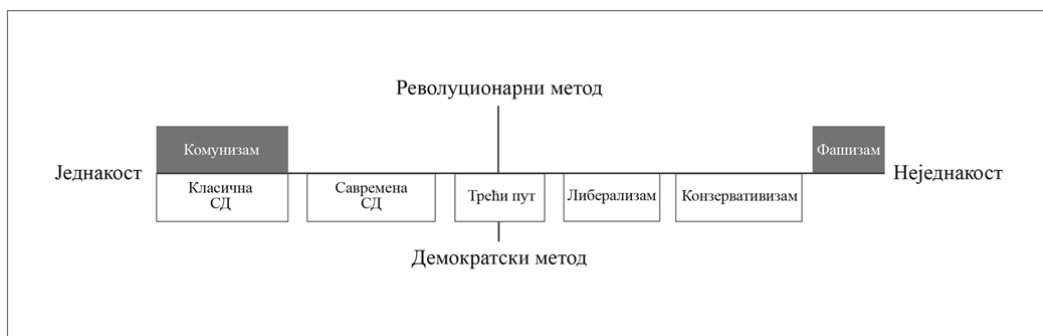
Ендру Хејвуд као квалитетнији од изнетих аналитичких инструмената предлаже трећи спектар, који је конструисао Ханс Ајзенк (*Hans Eysenck*), додајући другу димензију линеарном спектру. Следи шема 3.

Шема 3. Дводимензионални спектар Ханса Ајзенка

Извор: Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*
(Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 19.

У овом спектру хоризонтална оса задржава поделу према критеријуму једнакости/неједнакости, док се вертикална оса дели на приврженост ауторитарним, односно демократским, ставовима. Хејвуд истиче да се на овај начин могу разјаснити „разлике између, на пример, нацизма и стаљинизма, тако што се они стављају на супротне крајеве осе левица – десница, док се њихове сличности могу истаћи стављањем обе идеологије на крај вертикалне осе”.³⁷ Увођење вертикалне осе у већој мери него што је случај у претходно приказаним спектрима одражава сложености идеологија и њихове тачке сличности и дистинкције. Ипак, овде се опет јавља проблем да ли комунизам можемо јасно оквалификовати ауторитарним или не.³⁸ Будући да смо нагласили став према ком комунизам јесте ауторитаран у погледу на метод, али да у погледу карактеризације циљева ауторитарним задржавамо скепсу и опрез, за потребе рада ћемо предложити измену Ајзенковог спектра увођењем категорија *револуционарни (ауторитарни) метод* и *еволуциони (демократски) метод*. Оваквим приступом ћемо на прецизнији начин изложити научну класификацију од значаја за тему рада и приказати кључне, а неупитне, сличности и разлике идеологија левице и деснице. Након приказане шеме 4. следи додатно појашњење оваквог избора.

Шема 4. Предложена измена шеме Ханса Ајзенка

³⁷ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 17.

³⁸ Ово није једино питање које Ајзенков спектар отвара. Ипак, друге проблеме ћемо оставити по страни будући да је од значаја за тему првенствено позиционирање идеологија левице и увид у њихове дистинктивне карактеристике.

Како се може видети, предложена шема 4. има своје недостатке. Пре свега, она у односу на Ајзенкову значајно поједностављује поглед на идеологије (Ајзенкова шема указује, у мери у којој је то визуелним приказом изводљиво, на суптилне разлике у односу према ауторитету и слободи). Предложена шема без двоумљења делује ригидно и симплификаторски, а уз то изазива и друге недоумице и нерешивости. Примера ради, уколико анархо-комунизму припишемо револуционарни метод, логичан је закључак да би на предложеном спектру заузимао исту позицију као и комунизам (будући да из шеме нису видљиве разлике између етатистичких и антиетатистичких концепција). Међутим, истичемо да сврха предложене шеме ни пошто није експандирање претходних визуелних класификација како бисмо детаљније истакли сложеност идеологија, већ да је у питању спектар прилагођен *искључиво* теми рада, а то је анализа идеолошких трансформација левих политичких партија у конкретном политичком пољу. Будући да анархо-комунизма нема у нашој анализи, већ комунистичке и умеренијих левичарских идеологија (додата је и позиција Трећег пута, што ћемо образложити у потпоглављу 1.6.4. у ком се бавимо овом идеологијом), као и да фокус анализе не обухвата ни партије деснице, употребићемо предложени спектар уз напомену да свесно употребљавамо један редукован модел. На предложеној шеми очитује се важна разлика између комунизма и класичне социјалдемократије, што је од важности за анализу италијанске левице. Предложеним спектром у наредним поглављима ћемо приказати пут идеолошке трансформације највеће партије италијанске левице.

1.6. ИДЕОЛОГИЈЕ ЛЕВИЦЕ

Филозофија социјализма понудиће неколико вредности које су обојиле политичко бојиште Модерне и поставиле значајну опозициону визију света. Егалитарни мислиоци имају уверење да се највећи удео неједнакости међу људима има приписати друштвеном третману, тј. условима у којима се појединци рађају и развијају. Они наглашавају елементе по којима су сви људи једнаки, а елементе у којима су неједнаки углавном приписују друштвеној условљености услед утицаја одређеног васпитања, социјализације, економских услова, доминантног морала,

обичаја и закона у друштву итд.³⁹ Човекове мане и друштвене неједнакости могу се избрисати или бар значајно смањити уколико се карактер друштвене условљености измени. Тамо где десничари виде природну исквареност и слабост људских бића, или њихове упечатљиве неједнакости у погледу талената и способности, левица види могућности за промену и ослобођење човекове рационалне и делатне природе смањивањем јаза друштвених неједнакости и стварањем услова у којима „ће се човеку отворити очи”. За социјалисте је иманентна постојању људских бића њихова међусобна веза – самим тим што смо сви људи, сви смо „браћа”, односно саставни део велике целине коју називамо човечанство. Стога је на пиједесталу *критике* теза о природној неједнакости човека, а на пиједесталу *жеља* успостава друштва једнакости. Социјалисти, затим, сматрају да су људи друштвена бића и природно окренути сарадњи и емпатији. У капиталистичком систему, међутим, марксистички филозофи видели су корен лоших особина. Напетости које капиталистичка конкуренција ствара доводе до развоја себичности и похлепе, те људски лик удаљава од његове суштинске, добре природе.⁴⁰

У срцу социјализма стоји уверење да су људи друштвене животиње те да су у бити упућени на сарадњу, емпатију и саосећајност. Једном речју, на бригу о заједници. Ова природа би се ослободила деконструисањем неправедног друштвеног поретка и изградњом новог, у ком би се марљив рад исплатио и заједници и појединцу. Са економског стајалишта говорећи, социјалисти истичу *једнакост исхода*, односно бригу о потребама свакога у друштву. Економско-друштвена једнакост, с друге стране, подстиче на сарадњу са заједницом, јер се очекује да људи развијају више емпатије са индивидуама у сличном положају.

Ново друштво социјалисти су замишљали као друштво колективног власништва (све до новог таласа ревизионизма у двадесетом веку, када ће се социјалдемократе и дефинитивно одвојити од марксистичке базе и проширити јаз према комунистима). Приватна својина није виђена као погрешна само због развоја непожељ-

³⁹ Социјалистичка мисао не тврди *ad litteram* да не постоје извесне природне неједнакости са којима се људи рађају. Ипак, њихово је уверење да друштвени услови (капиталистичког друштва) додатно развијају те неједнакости, те стварају и друге неједнакости, тамо где им „није место”.

⁴⁰ Уколико би неки социјалиста (а таквих свакако има) и сматрао да човекова природа није изворно ни добра ни лоша, већ је *tabula rasa*, остаје став да се и „добре” особине, као што је случај са „лошим”, могу развити у квалитативно другачијим друштвеним односима.

них особина код човека, већ и као морално неправедна, будући да се богатство ствара удруженим радом а да само појединци у њему уживају.

Социјалистичким идејама бавили су се бројни мислиоци током историје; антички филозофи попут Платона, хришћански попут Томаса Мора, па и бројни пред-марксистички мислиоци Модерне, попут Роберта Овена (*Robert Owen*), Сен Симона (*Claude de Henry de Saint-Simon*) и Шарла Фуријеа (*Charles Fourier*). Њихове идеје инспирисале су развој социјализма као идеологије, а у неким случајевима то су чиниле и друштвене акције које су предузимали.⁴¹ Међутим, ти пројекти мисли били су парцијално замишљени, недовољно структурирани, често очигледно утопијски и без релевантне друштвене подршке. О социјализму као релативно кохерентној теорији друштва или погледу на свет, са мобилизованом масом следбеника у политичкој реалности, можемо говорити тек од времена Маркса и Енгелса.

Социјалистичке идеје добиле су на замаху уводом у индустријску револуцију, када се друштвено ткиво и економски односи квалитативно мењају. Индустријска ера изменила је старе односе; гломазна индустрија била је та која је нудила послове и окупљала све бројнију класу радника који су радили у понижавајућим условима. Рани 19. век један је од најбољих примера „ропског” живота у одсуству робовласничког друштва. Радници (укључујући жене и децу) су били принуђени да раде у условима нерегулисаним радним законодавством или институцијама социјалне заштите, уз одсуство било какве могућности политичког утицаја – универзално право гласа ће добити статус *per aspera ad astra*. У оваквим околностима социјалистички покрет се недвосмислено везивао за идеју револуције; одсуство алтернативе наметало је насиље као једину могућу тактику. Развиће се темељно учење о друштву једнакости до кога се долази путем револуције и изградње потпуно нових друштвених услова. У наредним потпоглављима дефинисаћемо идеологије левице, те ћемо кроз призму јасно формулисаних појмовних одређења идеологија моћи прецизно одредити правац идеолошких трансформација италијанске левице, и анализирати њихове узроке.

⁴¹ Примера ради, Роберт Овен је основао изванредно број егалитарних експерименталних заједница – комуна, у којима се привређивало на бази сарадње око управљања заједничким власништвом.

1.6.1. Комунизам

Комунизам се развија у мисли Карла Маркса и Фридриха Енгелса. Међутим, комунизам није лако прецизно одредити, јер је сама марксистичка мисао раштркана и одликује се различитим ступњевима развоја. Често се прави разлика између фаза Марксовог стваралаштва, познатија под фразима „млади Маркс“ и „зрели Маркс“. Такође, постоје и бројна учења других мислилаца који су тежили да унапреде или ревидирају „прву комунистичку мисао“. Ми ћемо се држати главних закључака комунизма какав је био првобитно замишљен и тиме постао значајна политичка снага.

Комунизам и марксизам често се користе као синоними, мада је изводљиво направити извесну појмовну демаркацију. Марксизам је свеобухватна теорија о друштву којом се покушала објаснити динамика друштвених промена извесним историјским законима, те стога представља и специфичан научни приступ. Дакле, марксизам тежи да буде схваћен као вредносно неутрална научна концепција. С друге стране, комунизам је вредносна концепција и политичка идеологија која је своју апологију заснивала на марксистичким законима.

Маркс је своје учење засновао на економизму и детерминизму. Он је тврдио да материјални услови, тј. економска база одређује све видове друштвеног понашања и друштвених структура. За њега су држава и све припадајуће институције, као и морал једног друштва, резултат производних, тј. економских односа. Ти економски односи засновани су на историјским законима, на „стварном свету“ који одређује друштвена кретања. Реч је о есенцијалистичком приступу, који не оставља људима слободну вољу – људи и друштва владају се према тим законима и без свести о томе. Стога марксизам није замишљен као идеологија која заступа извесна вредносна становишта (премда Маркс чини и то, нарочито када дела као политичар) већ као наука која открива извесне „вечне“ законе.

Марксов структурализам оставља јасну поуку – економске структуре одређују деловање актера, који су само вршитељи својих функција, улога. Историјом владају извесни универзални закони који друштво проводе кроз нове фазе развитка. По Марксу, закон који управља историјском променом је закон дијалектике, супротстављања двеју снага кроз чије деловање свака фаза друштвеног развоја долази до

свог врхунца и пада. Дијалектика се одвија међу класама, као што Маркс и Енгелс упућују на првим странама *Манифеста комунистичке партије*: „Историја сваког досадашњег друштва јесте историја класних борби”.⁴² Друштво је прошло кроз неколико фаза историјског развоја, од којих је свака била обележена сукобом међу класама: робовласничко, феудално, капиталистичко друштво. Свако од тих друштава садржавало је своју антитезу на којој почива и његов успон и пад. Тако, капитализам се „храни” радничком класом, која истовремено представља и њеног будућег целата. Капитализам својим развојем доводи до све веће друштвене и економске неједнакости јер се богатство нагомилава у приватним рукама, а индустријски развој уз то оснажује и свест радничке класе о заједничкој припадности, искуствима, те и могућностима. Развој ствара бројно радништво које ради у истим, понижавајућим условима, те постаје све свесније властите снаге и простора за радикалну трансформацију друштва. Коначан крај историје очекује се револуцијом експлоатисане класе радника, када ће се створити брисани простор за изградњу јединог друштва без класних подела, бескласног друштва једнакости. Оваквом визијом Маркс се поставља као пророк, научник-прогностичар који је свом социјализму додао епитет „научни”. Стога марксизам више схватамо као теоријску конструкцију, која, без обзира на Марксов субјективни став, тежи да неутрално објасни друштвене законе. Другим речима, премда је сам Маркс политички деловао прижељкујући коначну револуцију (за коју је било потребно сазревање историјских услова), он шаље имплицитну поруку да ни он ни Енгелс суштински нису потребни револуцији јер ће се она десити независно од наших воља (а природни закони би сами од себе већ изнедрили неке друге мислиоце потлачене класе). Радничка класа ће створити друштво заједничке својине, што је природна последица услова одвојености од власништва на средствима за производњу.⁴³ Сâма дијалектика историјске промене створиће прелазак у ново друштво, које ће бити коначна фаза у развоју човечанства – нове фазе неће бити јер неће бити ни дијалектике у друштву без класних антагонизама.

⁴² Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *Манифест комунистичке партије* (Београд: Младост, 1974), 20.

⁴³ Другим речима, сама идеја заједничког власништва проистиче из претходних економских услова – радништво ће природно тежити таквом развоју будући поучено искуствима одвојености од својине. Дакле, идеје, односно надградња, проистичу из базе, те Марксов структуралистички приступ не оставља могућност за другачији епилог.

Постоје значајне критике марксизма. Холистички приступ који је Маркс оформио значајно је редукционистички и, како се испоставило, историјски нетачан. Дејвид Марш (*David Marsh*) истиче неколико најважнијих критика.⁴⁴ Критика се упућује омнипотентном економизму, детерминизму и структурализму Карла Маркса, којима Маркс није уважавао постојање света идеја и слободне људске воље, независних од „базе”. Ову критику упућивали су и неки неомарксисти, као и припадници других научних праваца и политичких идеологија. Нарочито је Антонио Грамши истакао слабости Марксових прогноза услед потцењивања света надградње, што представља убојиту оштрицу демистификације оличену у Грамшијевом концепту хегемоније. Марксизам је, услед прогностичких промашаја, проглашен мртвим, али су његови бројни симпатизери покушали реинтерпретирати и ревидирати Марксово дело, усвајајући еластичније и сложеније теоријске моделе, те се може сматрати да марксизам у многим елементима и данас, укључујући његове модерније (понекад „јеретичке“) варијације, представља значајан научни приступ, нарочито на пољу дијагнозе друштвених проблема.

Као што постоје различита марксистичка учења, тако и постоје различити „комунизми“. Класични комунизам, осмишљен код Маркса, у наредним деценијама добиће додатке и ревизије, па ће тако настати и ортодоксни и савремени (постмодерни) комунизам, уз читаво богатство подправаца. Ортодоксни комунизам налазимо код Лењина и Стаљина, који су комунизму додали значајну репресивну ноту, како у пракси тако и у теорији (Лењин је увођењем концепта партије-авангарде утро пут окоштавању ригидних хијерархијских структура несвојственим првобитно замишљеном комунизму). Савремени комунизам покушао је да се врати Марксовим раним радовима и, редефинишући их, створи теоријски основ за обнову комунистичке мисли. Ови мислиоци одступили су од историцизма, тј. покушаја да се тоталитет сложене историје друштва објасни кроз призму вечних историјских закона, те су се „људска бића [...] почела схватати као ствараоци историје, а не само као марионете контролисане од стране безличних материјалних снага”, односно, модерни марксисти су, указујући на повратну спрегу материјалних услова и самосталне стваралачке способности човека, „били у могућности да се ослободе

⁴⁴ Више о овоме види: David Marsh i Gerry Stoker, *Teorije i metode političke znanosti* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2005), 150-3.

ригидне кошуљице 'база – надградња'".⁴⁵ Овим су марксизам и комунизам добили нови, ако не политички, онда бар мисаони, полет. Овде ћемо изнети закључак о главним тачкама комунизма као главне осе око које су се током историје деветнаестог века до данас „вртеле” различите струје мишљења.

Комунизам је, као што смо већ навели, револуционарни концепт. Он није револуционаран само због историјских услова у којима је Маркс развијао своје идеје (ограничена, тј. недовршена политичка демократија радничкој класи није давала право гласа) и Марксове визије о спонтаном устанку радничке класе услед екстремног развоја социјалних неједнакости. Марксово учење о бази која детерминисхе завршило је са закључком да је и сама држава буржоаска и експлоататорска творевина; приклањати се њеним правилима значи завршити на странпутици обмане. Постепена промена кроз тако субјективну улогу државе није могућа, јер би чак и увођење универзалног права гласа и слобода избора били нека врста фата-моргане, будући да је држава структура у служби владајуће класе.

Рушењем владајућег поретка комунизам тежи да успостави друштво политичке, правне и економске једнакости. Економска једнакост постиже се увођењем заједничке својине, чиме ће сваки човек коначно постати власник производних средстава, али и производа свог рада. Будући да је појединац у капитализму смештен у крути оквир индустријског процеса, а отуђен од производа свог рада, као и од других људи, он постаје „постварен”, схваћен и третиран као роба. Рутински посао који појединац обавља, а без додира са његовим коначним продуктом и могућности да ужива у њему, ограничава стваралачке жеље и способности. Његова друштвена природа и стваралачке могућности су сузбијене због улоге која му је додељена, те не схвата своје креативне потенцијале. Заједничко власништво треба да му омогући да, радећи *са* другима, а у истим или сличним материјалним условима услед чега ће се лакше идентификовати са заједницом и развијати саосећајност, ослободи своју друштвену и делатну природу. Бринући за заједницу појединац индиректно брине и о себи, будући да марљив рад доноси корист и заједници и њему, као и могућност да ужива у његовом производу. Оваквом логиком он ће постати заинтересованији да осмишљава и слободнији да се развија, тј. да постане слободан у марксистичком смислу те речи. Закључак је да комунизам као „пози-

⁴⁵ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 140.

тивно укидање *приватног власништва као човековог самоотуђења*, те стога, као збиљско *присвајање човекове суштине* од човека и за човека јесте стога, потпун, свестан и унутар целокупног богатства досадашњег развитка настали повратак човека себи као *друштвеног* тј. *човечног човека*".⁴⁶ Заједничко власништво, такође, представља и пут у бескласно друштво. „Бескласност” и једнакост комунистичког друштва обезбеђује се, поред економске демократије (заједничко управљање добрима), и политичком. Комунизам је нарочито заинтересован за могућности непосредне демократије, путем система савета у које би били укључени сви и одлучивали о питањима од локалног значаја, а системом избора делегата формирали више инстанце одлучивања.

Режими које су комунистичке револуције креирале били су далеко од жељеног. Ови режими су створени у, по многим питањима, заосталим друштвима, у којима је „пролетаријат” био недовољно култивисан и свестан, па и недовољно бројан, те је власт припала олигархијским структурама партија које су извеле револуцију. Слободу масе нису могле да „приграбе”, а задовољење физичких потреба постало је императив. Хауке Брунхорст (*Hauke Brunkhorst*), говорећи о револуцијама сиромашних и заосталих друштава, истиче закључак: „То насилно увођење пуне силе биолошке потребе у јавну сферу представља гаранцију да ће прави политички говор и аутентично јавни проблем избледети пред непопустљивим материјализмом сиромашних”.⁴⁷ Другим речима, необразовани и гладни нису били довољно способни да успоставе премаћ нових институција непосредне демократије, док чланови револуционарних елита нису били вољни да им препусте моћ. Можемо само замислити тешкоће искрених револуционара пред новоствореним потребама изградње новог друштва; свакако је бојазан од неспособности маса да изграде економски и политички систем према комунистичким начелима одвратила многе од препуштања политичке моћи друштву, те је избор пао на „привремену” управу.

Нису само друштвене околности биле неповољне по увођење непосредне демократије. Извесни идеолошки фактори имали су велики утицај такође. Револуционарни карактер комунизма испоставио се као један од важних проблема у ствара-

⁴⁶ Karl Marx i Friedrich Engels, *Rani radovi* (Zagreb: Naprijed, 1989), 275.

⁴⁷ Хауке Брунхорст, „Једнакост и елитизам код Хане Арент”, у *Заточеници зла: завештање Хане Арент*, уред. Даша Духачек и Обрад Савић (Београд: Београдски круг; Женске студије, 2002), 188.

њу (марксистички) хуманог друштва; револуционарне елите су насиље почеле да посматрају као легитиман метод борбе. Другим речима, револуција би их „навикла на крв”. Проблем репресије се очитује и у неким другим идеолошким елементима, као што су анализе „зрелог” Маркса у којима је подржавао идеју „диктатуре пролетаријата” као нужне постреволуционарне фазе у одбрани од контрареволуције. Диктатура пролетаријата *јесте* дала значајан легитимацијски образац за, како се мислило, *привремено насиље*, те су на бази овог концепта револуционарне партије могле да убеђују друге, као и, неретко, властиту савест, да је оно што је заправо постала константа стварности само ефемерна нужност. Уз то, и неки други елементи су допринели тоталитаризацији ових друштава. Често се може чути критика комунизму да је монистички, будући да не дозвољава неке либерално-демократске слободе и вишепартизам, односно различита становишта од свог. Овај догматизам често је завршавао у фанатизму обрачунавања са неистомишљеницима, било да је реч о стварним или замишљеним „непријатељима”. На крају, проблем комунизма огледа се и у неосмишљеним практичним политикама. Маркс је скрибомански створио токове и токове идеја, принципа и постулата, а да при томе није осмислио институционални инжењеринг који треба увести једном када револуција победи. Тако је Маркс „асптраховано говорио”, а комунисти су углавном морали да усвајају *ad hoc* решења. Као један од важних проблема испоставио се недостатак стратегије за спречавање тираније.

Падом Берлинског зида пали су и марксизам и комунизам, ако не у водама теорије (где, како смо већ поменули, бројни теоретичари покушавају да оживе дива новијим тумачењима), онда свакако у политичкој стварности. Излишно би било говорити да стигматизација комунизма треба да буде усмерена на тоталитарни стаљинистички модел, који је погрешно држати за комунизам какав је изворно жељен. Партије левице генерално кажњене су због греха који је починио Велики брат на Истоку. Славиша Орловић указује на овај проблем „недужне“ левице: „У посткомунистичким друштвима постоји стара левица која је дуго узурпирала овај појам и нова која јој је то монополисање оспоравала”.⁴⁸ Непотребно је понављати да су Марксове идеје изопачаване у пракси, те да се заједничко власништво пре-

⁴⁸ Славиша Орловић, „Синдикати, политика и политичке странке”, у *Синдикати и политика*, уред. Срећко Михаиловић и Зоран Стојиљковић (Београд: Службени гласник; Центар за развој синдикализма, 2012), 62.

творио у државно, бескласно друштво и одумирање државе у снажне хијерархијске државне системе, а комунистичка демократија жртвована у корист „црвене буржоазије“. Комунизам је у политичком пољу „демонизован“, заједно са његовом симболиком и фразеологијом.

На крају овог потпоглавља ћемо установити формулацију комунистичке идеологије, узимајући у обзир главне идеолошке тачке овде укратко изнетог Марксовог учења. Под комунизмом ћемо у раду сматрати *идеологију насилног рушења поретка која за циљ има успостављање друштва апсолутне политичке и правне, и изражене економске једнакости, те инсистира на институцијама заједничке својине и непосредне демократије и креирању друштва без класних подела*. Свесно не истичемо израз „апсолутна“ економска једнакост, сматрајући да је тај термин неадекватан. Ова врста једнакости чак и код комуниста никада није апсолутна, јер она уважава, опет, релативну једнакост исхода. Економска једнакост зависи и од параметара као што су природа посла који се обавља, одговорност дате економске позиције и ниво стручности потребан за обављање посла итд. Реч је о замишљеном друштву у ком би разлике биле релативно занемарљиве, али би ипак постојале. С друге стране, термином „изражена економска једнакост“ смо нагласили да је реч о једнакости која се *приближава* апсолутној, будући да је циљ комунизма остварење друштва без класних подела.

1.6.2. Класична социјалдемократија

Како је деветнаести век одмицао, тако је долазило и до важних друштвених промена. Радничка класа, почетком века снажно заинтересована за идеју револуције, на његовом измаку већ је стекла значајна алтернативна средства политичког утицаја. Осниване су политичке партије и синдикати, а право гласа постепено је проширено на све мушкарце, те је радничка класа постајала учесником демократских избора. Такође, капитализам није увећао социјалне и економске неједнакости, већ је у извесној мери побољшао материјални положај радништва, те се показало да су прогнозе о цикличности криза које постају све израженије биле илузија. Идеја еволутивног социјализма све је више добијала на замаху. У сржи ове идеје било је уверење да се мирним, реформским путем капитализам може прео-

братити у социјализам. Социјалдемократске⁴⁹ идеје најупечатљивије се развијају у учењима Едуарда Бернштајна (*Eduard Bernstein*), као и чланова тзв. Фабијанског друштва,⁵⁰ међу којима су предњачили Беатрис Веб (*Beatrice Webb*), Сидни Веб (*Sidney Webb*), Џорџ Бернард Шо (*George Bernard Shaw*) и други. Питање метода, расправа између заступника реформске и револуционарне струје мишљења, постало је значајна тачка расцепа на левици и у великој мери допринело урушавању Друге интернационале.⁵¹

Проширење политичке демократије дало је наду бројним социјалистима да се њеним путем може остварити и економска. Оптимизам социјалдемократа заснивао се на неколико логичних претпоставки, истиче Хејвуд.⁵² Постепено проширивање права гласа довело би до успостављања пуне политичке једнакости. За социјалдемократске партије је подразумеввајућа била лојалност радништва: обећање еманципације и достојанственог живота учинило је да ове партије на радничку класу гледају као на сигурне гласове. Будући да је у земљама Западне Европе најбројнија класа била радничка, изборна формула дала би победу социјалдемократским партијама, које би имале позицију да реформама постепено замене капитализам друштвом заједничке својине. Симптоматично је да су и Маркс и Енгелс при крају свог стваралаштва били вољни да разматрају овај метод.⁵³

⁴⁹ Термини социјалдемократија и комунизам се све до Октобарске револуције нису користили као (значајно) различити концепти, већ се њиховом употребом наглашавао понеки елемент на марксизму засноване идеологије. Крајем деветнаестог века бројне реформске партије су се називале социјалдемократским, али тек са преузимањем власти у Русији, када су бољшевици своју партију назвали комунистичком, партије у преосталим земљама Европе јасно су одвојиле ове термине; револуционарни социјалисти су се почели називати комунистима, а еволуциони (реформски) социјалистима или социјалдемократама. Ми ћемо у раду користити термин „социјалдемократа“, налазећи да термин „социјалиста“, како у науци тако и у свакодневном политичком говору често означава значајно шире поље – генерално, заступника егалитарне традиције.

⁵⁰ Фабијанско друштво добило је назив по легендарном римском војсковођи Фабијусу Максиму (познат под надимком *Cunctator* – „Оклевало“), који је поразио Ханибала тактиком стрпљења и постепеног „припремања терена“ пре коначног сукоба.

⁵¹ Друга интернационала, познатији назив за Међународно удружење социјалистичких партија (1889-1914). Настала након распада Прве интернационале (Међународно удружење радника, 1864-1876), коју су основали Маркс и Енгелс. До краја Друге интернационале дошло је када је већина партија подржала своје државе у напорима Првог светског рата. Кулминација сукоба у левом блоку уследила је око различитих ставова према Октобарској револуцији, након чега се социјалистички фронт и дефинитивно дели на комунисте и социјалдемократе.

⁵² Види: Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 127.

⁵³ Више о овоме види: ибид., 125.

„Отац” социјалдемократије, Едуард Бернштајн, критиковао је прекомерни структурализам и материјалистички приступ марксизма (премда је и сâм у једном периоду заступао његове идеје). Како то истиче Душко Радосављевић: „У збиљи се догађа следеће – разноврсност делујућих сила у друштву редукује владавину сила ’*неужности*’ омогућавајући људима да ефикасније делују на друштвене процесе”.⁵⁴ Премда Марксу припада заслуга за указивање на значај производних односа у друштвеним процесима, његов приступ је пренаглашен, те Бернштајн указује да Маркс није у довољној мери уважавао емпирију.

Револуција се налази на удару Бернштајнове мисли из неколико разлога. Практични разлози огледају се у илузији да ће до револуције уопште доћи, али и у питању *шта након револуције?* Посао који треба обавити бесмислено је тежак. Неопходно је осмислити „одједном” нов економски и друштвени поредак, а на том путу много је странпутица. Бернштајн у свом најутицајнијем делу *Претпоставке социјализма и задаци социјалдемократије* елаборира на тему економије (у Немачкој), говорећи о експропријацији стотина хиљада предузећа и погона са више милиона радника: „Са колико би много увида, познавања ствари, талента управљања морала располагати једна влада или народна скупштина, да би била дорасла бар само врховном вођству или привредној контроли једног таквог гигантског организма”.⁵⁵ Врло сличну мисао изражава и Џорџ Бернхард Шо, један од истакнутих Фабијанаца: „Не можете убедити било ког човека да је немогуће да сруши владу у једном дану (ако то заиста није); али је свако убеђен да не може претворити прву класу и трећу класу воза у другу класу; гнезда птица и палате у удобне станове; јувелире и кројаче у пекаре и зидаре, и то само певајући Марсељезу”.⁵⁶ Стога је много рационалније поступно мењати стварност и мењати тактике овисно о постигнутим резултатима. То је пут опреза и добро изваганих мера, као и постепеног привикавања друштва на настајућу социјалистичку стварност.

⁵⁴ Душко Радосављевић, *Поглед с лева* (Нови Сад: Војвођанска политиколошка асоцијација, 2013), 27.

⁵⁵ Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (Berlin; Bonn; Bad Godesberg: 1975), 96.

⁵⁶ Наведено према: Душко Радосављевић, *Поглед с лева* (Нови Сад: Војвођанска политиколошка асоцијација, 2013), 35.

Револуција је, такође, феномен контрадикторан бескласном друштву које се жели створити. Уколико је коначни циљ бескласно друштво, оно би пре требало да се гради на постепеном ширењу легитимитета и друштвеног савезништва, а не на проливању крви – како је могуће помирити друштво које се успоставља насиљем једних над другима? Бескласност друштва, дакле, не постиже се увећавањем класних антагонизама и насилном борбом након које следи „лечење рана” једног друштва, већ синтезом друштвених делова инкременталним променама. Овде прелазимо и на моралне претпоставке револуције, где Бернштајн револуцију сматра вредносно неприхватљивом, будући да подразумева силу тамо где она није неопходна, и наметање пуке физичке моћи једне класе другим.⁵⁷ Стога је Бернштајн истицао да се социјалистички свет дели на две струје, кооперативну, конструктивну и пацифистичку еволуционистичку левицу и деструктивну, демагошку и терористичку револуционарну левицу.⁵⁸

С друге стране, парламентарна демократија је посматрана као пожељно средство али и стуб на ком почива друштво једнакости, јер она за Бернштајна представља више од облика режима, што се види из његових следећих редова: „Много ће мо ближе доћи ствари, ако се изразимо негативно и демократију преведемо као одсутност класне владавине, као ознаку друштвеног стања где ни једној класи не припадају политичке привилегије према целини”.⁵⁹ Дакле, демократија обезбеђује равноправан третман свих, те се њоме избегава терор једних над другима. Демократска држава није инхерентно буржоаска, премда су социјалдемократе свесне да се често користи у експлоататорске сврхе. Александар Миљковић наглашава да су социјалдемократске партије „виделе могућност да се држава постепено преобрази од ’машине за класну принуду’, односно за класно угњетавање, у институцију за вршење ’социјалних услуга’”, те да су настојале да „постојећу државу трансформишу у стварно демократску”.⁶⁰

⁵⁷ Револуција у борби против тираније прихватљива је за Бернштајна.

⁵⁸ Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (Berlin; Bonn; Bad Godesberg: 1975), 60.

⁵⁹ Наведено према: Душко Радосављевић, *Поглед с лева* (Нови Сад: Војвођанска политиколошка асоцијација, 2013), 30.

⁶⁰ Александар Миљковић, *На путевима ка еволуционом социјализму: чланци и огледи* (Београд: Службени гласник, 2005), 62.

Када је о економији реч, ставови Бернштајна и Фабијанаца се у извесној мери разликују. Уистину, ни сами Фабијанци нису имали неприкосновене погледе по овом питању, већ је постојало више струја. Заједничка тачка јесте колективизација, али тамо где Бернштајн види пре свега задругарство као облик радничког самоуправљања, уз државу као координатора и надзирача, Фабијанци виде државу, односно демократски изабране представнике који управљају привредним системима. С друге стране, закључује Радосављевић, „слажу се да оно што не би било подруштвљено/подржављено није толико битно за једну привреду – занати, личне услуге, ситни сеоски посед”.⁶¹

Бернштајн и Фабијанци нису имали идентичне ставове по свим питањима, али кључне тачке су им заједничке: вера у демократију, пут реформи, одрицање од револуције, стварање широких савеза свих експлоатисаних у друштву (што укључује сељаштво и малограђанство), као и, наравно, колективизација највећег и најважнијег дела привреде. Ово су заједнички именитељи класичне социјалдемократије.

Циљеви класичне социјалдемократије и комунизма и даље су исти: успостављање једнакости на свим пољима уз колективизацију својине.⁶² Стога ћемо у раду под класичном социјалдемократијом сматрати *идеологију која за циљ има постизање апсолутне политичке и правне, и изражене економске једнакости, која инсистира на реформским средствима у оквиру институција парламентарне демократије и заједничкој својини, чиме тежи бескласности друштва.*

За разлику од комунизма, који, поред своје вредносне опредељености логику „вуче” и из научних закона марксизма, социјалдемократија представља највећим делом етичку, односно вредносну концепцију. Морална основа је важна; социјалдемократија наглашава вредности-семе-по-себи, као што су алтруизам, емпатија и солидарност. У овоме социјалдемократе пуно пажње обраћају на образовање. Њихово је уверење (нарочито је то био случај са Фабијанцима) да се образовањем елите грађанског друштва могу „преобратити” у социјализам, а важну улогу имале би и реформе социјалистичких влада, којима би се доказала практична успе-

⁶¹ Душко Радосављевић, *Поглед с лева* (Нови Сад: Војвођанска политиколошка асоцијација, 2013), 38.

⁶² Уважавање ситног, породичног приватног власништва од стране социјалдемократа не мења суштину стремљења – у заједничкој својини би се нашао немерљиво већи део привреде чиме је замишљен пут у бескласно друштво.

шност и морална оправданост таквог курса. Социјалистичко друштво бескласности може се формирати само постепеним савладавањем препрека, економским и другим друштвеним успесима и едукацијом, чиме ће се заправо тоталитет друштва у вредносном смислу померити „улево”. У тражењу моралне основе социјалдемократија је неретко посезала за инспирацијом хуманистичких и религијских доктрина које наглашавају братство и једнакост. Хришћанска етика *Љуби ближњег свог као себе самог* дала је за право Фабијанцима да се понадају да је могуће преокренути друштво у правцу социјализма, као што је утицала на каснији развој социјалистичких идеја у Латинској Америци у ери Теологије ослобођења.

Идеје класичне социјалдемократије наћи ће примену у бројним левичарским партијама, међу којима је најутицајнија у Европи на прелазу из деветнаестог у двадесети век била Социјалдемократска партија Немачке. Све ове партије неће и формално, односно званично, брзо прихватити социјалдемократски курс – код многих су дуго на снази били програми класичног комунизма.⁶³ Међутим, у међувремену ће се, под плаштом изговора о чекању сазревања ситуације за извођење револуције, те партије инкорпорирати у институционалну структуру својих друштава.

1.6.3. Савремена социјалдемократија

Радикалне, али постепено изведене, реформе које је обећавала класична социјалдемократија никада нису „виделе светло дана”. За овакав епилог истиче се низ разлога. Први од њих односи се на питање да ли је радничка класа у зрелијем капитализму (говоримо о првој половини двадесетог века) и даље била најбројнија класа у западноевропским друштвима? Развој капитализма и технолошке иновације смањили су традиционалну бирачку базу левице, класу физичких радника која ради у тешким условима индустрије, и увећали број техничких послова чији је карактер „мање строг” и производи бољи материјални положај радника. Уистину,

⁶³ Примера ради, СДП Немачке се декларативно водила *Ерфуртским програмом* (документом који је отворено подржавао идеју револуције), а у стварности освајала посланичка места и интегрисала се у дискурс парламентарне демократије.

значајан део некадашње радничке класе осетио је бољитак у капитализму,⁶⁴ те се почео везивати и за друге политичке опције и развијати лојалност према капиталистичком друштву. Тиме се почела развијати *култура задовољности* (реч је о познатом делу *Culture of Contentment*) о којој је писао Џон Кенет Галбрајт (*John Kenneth Galbraith*), што подразумева појаву „задовољне већине” која нерадо гледа на концепте радикалних промена.⁶⁵ Такође, треба имати на уму да социјалдемократе нису биле усамљене на левом крилу, већ да им је ривалитет са комунистичким покретом додатно отежавао политичку мобилизацију радничке класе.

Антонио Грамши истиче да је капитализам често показивао значајну еластичност, те да је владајућа класа утицала на слабљење левог покрета симбиозом два типа деловања, културном хегемонијом кроз све расположиве државне и друштвене институције и медије,⁶⁶ и практичним уступцима у виду побољшања материјалног положаја угрожених слојева. У једном другом тексту наводимо срж Грамшијевог гледишта: „Дакле, владајућа класа спроводи континуирану позитивну идеолошку унификацију друштва **упоредо са спремношћу** да и сама до извесне мере измени основе свог вредносног бића (и одрекне се, последично, одређених интереса). Међутим, ти уступци никад не мењају суштину система”.⁶⁷

Као последица наведених појава и процеса социјалдемократске партије ретко су долазиле на власт, а када се то дешавало, углавном су биле приморане на коалицију са другим партијама што је онемогућавало „пут у социјализам”. С друге стране, социјалдемократе у неким (ретким) историјским тренуцима *јесу* формирале једнопартијске владе, али нису спровеле своје планове. Пре свега, проблем се, у извесном смислу, може приписати идејном карактеру класичне социјалдемократи-

⁶⁴ Крај деветнаестог и почетак двадесетог века период је значајног развитка економија Западне Европе. Развој је био још израженији у периоду након Другог светског рата.

⁶⁵ Ову појаву код радничке класе Лењин је називао „синдикалном свешћу”, услед чега је развијао концепт партије-авангарде која треба да континуирано ради на „подизању свести” радничке класе. Историјски токови су испоставили извесну контрадикторност позиција како комунизма тако и класичне социјалдемократије – задовољан радник спречава корените промене.

⁶⁶ Луј Алтисер примећује облике деловања хегемоније и наводи: „Апарат информисања путем затрпавања сваког ’грађанина’ дневним дозама национализма, шовинизма, либерализма, морализма итд, путем штампе, радија и телевизије. Исто важи и за културни апарат (улога спорта у шовинизму је од највећег значаја) итд.” (Луј Алтисер, *Идеологија и државни идеолошки апарати* (Лондон: КАРПОС, 2009), 42).

⁶⁷ Радивоје Јововић, „Концепт хегемоније у Грамшијевој политичкој теорији”, *Политикон* 1, 2 (2012): 93.

је, уверењу у исправност институција парламентарне демократије. С обзиром на то да је друштвено-економски план класичне социјалдемократије дугорочног карактера, утолико је теже извести корените промене уколико „иза угла” чека нека десничарска коалиција која ће поништити све постигнуто у претходном периоду. Миљковић, парафразирајући мисли Џорџа Кола (*George Douglas Howard Cole*), дугогодишњег члана Фабијанског друштва, закључује: „Будући да у парламентарним системима свака влада има своју опозицију, наизменично смењивање социјалистичких и несоцијалистичких влада онемогућило би увођење радикалнијих социјалистичких мера у дефинитивном смислу”.⁶⁸ Дакле, у самој сржи социјалдемократије налази се црв сумње – да ли је уопште могуће постепено преобразити друштво уколико та позиција зависи од флукутирања гласова? Довољно је да неке експерименталне мере закажу и већ је изгубљено све што је постигнуто. Уз то – дотакнимо се овде и питања изборног инжењеринга – пропорционални изборни систем не иде на руку класичним социјалдемократима. Будући да пропорционални изборни систем продукује шаролик парламент и (готово увек) коалиционе владе, социјалдемократе су приморане на непринципијелне компромисе или на седење у посланичким клупама док не дође дуго очекивани мандат извршне власти. Већински изборни систем по овом питању „гледа” благонаклоније на могућност дуготрајних експеримената, наравно, под условом да заиста и производи двопартијски систем или бар значајнију дефрагментацију парламента.⁶⁹

Криза светоназора класичне социјалдемократије дошла је до изражаја након Другог светског рата. До тог периода капитализам се значајно изменио и није се могао више посматрати као систем огољеног угњетавања. У неким развијеним друштвима дошло је значајног повећања удела експертских и административних послова, послова који захтевају високу квалификованост, те је средња класа постајала све бројнија. Нарочито се, наводи Хејвуд, „проширило власништво над богатством као резултат увођења акционарских друштава, у којима је власник ком-

⁶⁸ Александар Миљковић, *На путевима ка еволуционом социјализму: чланци и огледи* (Београд: Службени гласник, 2005), 66.

⁶⁹ Што се и доказало у случају Уједињеног Краљевства. Након Другог светског рата Лабуристичка партија самостално је освојила власт и спровела значајне мере привредне колективизације. Може се сматрати да је ово један од ретких примера када се политичка реалност приближила коначном циљу класичне социјалдемократије.

паније, уместо једног моћног индустријалца, известан број акционара”.⁷⁰ Речју, капитализам је показао значајну способност у „испоруци добара“. Услед ових, као и бројних, претходно наведених разлога, социјалдемократија је направила додатан узмак од марксизма. Партије су прихватиле, било из уверења било из практичних разлога, капитализам као основу економског система. Више се није инсистирало на општој заједничкој својини, већ на употреби приватне својине за шире друштвене циљеве. Партије су се прихватиле идеолошких промена, те су немачке социјалдемократе, „перјаница” идеологије по многим питањима, 1959. године на конгресу у Бад Годесбергу усвојили нови партијски програм којим је прихваћена слобода тржишта.⁷¹ Овим је отпочео период идеолошких преиспитивања социјалдемократа, који ће у наредним деценијама прихватити капиталистички оквир. Овај процес аналоган је превирању између позиција реформе и револуције; западноевропске социјалдемократе ће, у неким случајевима, остати програмски верне општем подруштвљавању својине, док ће у пракси верност показивати капитализму.⁷²

Нови циљ постала је хуманизација капитализма. Реч је о прављењу компромиса између слободе и једнакости. У овом концепту приватна својина поседује простор за репродукцију, уз обавезу да издваја значајна пореска давања за сиромашне слојеве, као и да обезбеђује боље услове рада и наднице радничке класе. Брана Марковић наводи најважније карактеристике нове социјалдемократије:⁷³

1. Подруштвљавање средстава за производњу није више предуслов мењања друштвених односа, већ је то мешовита привреда;
2. Залагање за мере државне интервенције (пореска, монетарна, кредитна политика, радно право итд);

⁷⁰ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 149.

⁷¹ Истине за вољу, прва у низу ових партија била је шведска Социјалдемократска лабуристичка партија, која је концепт опште национализације формално напустила након доласка на власт 1933. године.

⁷² На овом путу програмски су најдуже од великих партија социјалдемократије одолевали британски лабуристи, који су тек 1995. године из програма избацили познату тачку 4, у којој се говори о јавном власништву као основном циљу партије.

⁷³ Брана Марковић и Зоран Стојиљковић, *Социјалдемократија и социјалдемократске странке* (Београд: Службени гласник, 2007), 26.

3. Борба за остварење државе благостања (чији су циљеви пуна запосленост, стално побољшање материјалног положаја запослених, социјална и здравствена сигурност итд); и
4. Гледиште по ком је вишепартијска парламентарна демократија једини могућ и најпотпунији облик демократског политичког система.

Са циљем достизања социјалне и економске једнакости (коју ова ревизија левице испољава као значајно релативнији концепт у односу на концепте комунизма и класичне социјалдемократије) употребљавају се политика прогресивног опорезивања и кејнзијанске економске политике. Нова политика социјалдемократата у великој мери се ослањала на план економисте Вилијама Бевериџа (*William Beveridge*) из 1942. године, којим су обећана различита социјална давања и компензације грађанима за поднете жртве у рату.⁷⁴ Након рата Лабуристичка партија је, дошавши самостално на власт, почела са спровођењем ових мера, што је означило увод у период државе благостања. Суштина економске политике компромиса једнакости и слободе оличена је у трећем принципу социјалне сигурности Бевериџовог извештаја, у ком се инсистира да се „социјална сигурност мора достићи путем кооперације између државе и појединца”, те да држава „у достизању државног минимума, треба да омогући простор и подстицај за самостално деловање сваког појединца како би могао да омогући више од минимума себи и својој породици”.⁷⁵ У наредном периоду држава благостања постаће „недогматска догма”, те ће и бројне десничарске владе под друштвеним и политичким притисцима бити приморане на њено увођење, односно одржавање стеченог нивоа социјалне заштите и радничких права.

Циљ успостављања мешовите привреде је да омогући ефикасније стварање богатства од стране приватног капитала, док с друге стране јавни сектор преузима делове привреде који се сматрају областима од изузетног значаја за друштво у це-

⁷⁴ Током Другог светског рата Лабуристичка партија ушла је у владу са Конзервативном партијом. Планом чију је израду ова влада затражила осмишљена је стратегија за збрињавање широких слојева осиромашеног становништва и мотивисање истог у ратним напорима.

⁷⁵ William Beveridge, “Beveridge Report (Part I: Three Guiding Principles of Recommendations)”, Socialist Health Association, <http://www.sochealth.co.uk/resources/public-health-and-wellbeing/beveridge-report/beveridge-three-guiding-principles-recommendations/> (страница последњи пут приступљено 25.04.2015).

лини. Реч је о привредним областима од јавног интереса, чија добра и услуге морају бити доступни подједнако (што је то више могуће) свим грађанима, по прихватљивој цени (поштански и телекомуникациони системи, електроенергетски системи, неке финансијске институције, инфраструктурни системи итд). Са циљем развијања друштва једнакости држава се у овим областима појављује као послодавац који ће бринути о грађанским потребама; ови послови не смеју се препустити приватним рукама које априорно размишљају индивидуалистички, а не друштвено одговорно (такође, поједине привредне гране једноставно нису примамљиве приватном капиталу због гламазности и слабе могућности стицања профита). Уз то, ове привредне области углавном се сматрају значајним за функционисање економског система у целини. Уз све поменуто, држава благостања стара се о најважнијим потребама грађана у домену здравства, образовања, културе, као и у другим областима које се сматрају значајним за пуно остварење индивидуе.

Кејнзијанска политика коју је спроводила социјалдемократија заснивала се на државној регулацији економских токова и подстицању производње и инвестиција путем повећања агрегатне тражње (укупне потражње за добрима и услугама). Кејнзијанци сматрају да нежељене макроекономске ефекте (попут хиперпродукције и пораста сиромаштва), као резултат деловања приватног сектора, може сузбити активна економска политика преко јавног сектора, монетарне и фискалне политике. Повећање агрегатне тражње постиже се ширењем економске моћи становништва у целини, што иде под руку са политиком веће економске једнакости. Повећање тражње креира се интервенцијом државе, мерама попут фискалних олакшица грађанима или „мекше” кредитне политике. Међутим, Кејнсово виђење већу важност придаје директном државном трошењу средстава, будући да индиректне мере не отклањају опасност да људи наставе да штеде (чиме мере подстицаја губе смисао). Стога кејнзијанизам инсистира на јавним радовима (нпр. изградња путева, школа, болница итд), путем којих, како закључује Зимон Фаут (*Simon Vaut*), „би се запослило више људи, који ће опет више и да троше и који би генерисали тражњу и на тај начин покренули узлазну тражњу”.⁷⁶

⁷⁶ Зимон Фаут, „Џон Мејнард Кејнс: усмеравање капитализма,” у *Социјалдемократска читанка 2: економија и социјалдемократија*, уред. Кристијан Крел (Београд: Фондација Фридрих Еберт, 2012), 26.

Кејнзијанизам је на период од неколико деценија успео да створи примирје капитала и рада. Прогресивно опорезивање створило је благодети широким социјалним слојевима, који су у периоду након Другог светског рата до седамдесетих година уживали у историјском успеху онога што је добило назив „златно доба државе благостања”. То је период успеха привреда Западне Европе, које су успеле да изнесу терет снажне социјалне заштите и несвакидашњих радничких права.

Социјалдемократија државе благостања потом је доживела талас преиспитивања, који још увек траје. Као одговор изазовима савременог друштва развила се нова идеологија социјалдемократског наслеђа, значајно померена удесно; Трећи пут. Међутим, иако имамо у виду да је дошло до значајног реформисања ове умерене левнице у протеклим деценијама, у раду ћемо за у овом потпоглављу описану идеологију користити термин савремена социјалдемократија. Разлога за то је неколико. Прво, неопходно је направити дистинкцију према позицијама реформског концепта који инсистира на „путу у социјализам”, а који смо у раду назвали *класичном социјалдемократијом* (тима указујући да је реч о првобитном облику социјалдемократије). С друге стране, термином *савремена социјалдемократија* желимо да укажемо на социјалдемократску идеологију од значаја у политичком пољу у периоду од Другог светског рата до данас, без обзира на постојање других, можда „савременијих” левичарских позиција. Историја данашњих друштава по многим параметрима мери се од 1945. године и представља јединствену фазу савремености. Уз то, социјалдемократија хуманизације капитализма, мешовите привреде, прогресивног опорезивања и изражене редистрибуције јесте и данас врло присутна у неким европским друштвима (као опште место често се наводе скандинавска друштва). На крају, понекад се заборавља да су њени принципи и даље уграђени у бројна друга европска друштва, мада у скромнијој мери него што је то био случај у „златној ери”. Оно што желимо овде истаћи је став да су бројне тековине ове социјалдемократије опстале као релевантне, а да се угао гледања услед својевремених успеха државе благостања изменио, те да од тог концепта „очекујемо више” како га не бисмо прогласили одумирућим. На основу

изнетог, у наставку текста ћемо користити термин *савремена социјалдемократија*, премда се овај идеолошки правац често назива другачијим именима.⁷⁷

На крају овог потпоглавља извешћемо једну дефиницију савремене социјалдемократије. Под појмом *савремена социјалдемократија* сматраћемо идеологију која за циљ има постизање апсолутне политичке и правне, те извесне економске једнакости, која прихвата приватну својину и инсистира на реформским средствима у оквиру институција парламентарне демократије путем мера државне интервенције и значајне редистрибуције добара ка социјално угроженим слојевима.

1.6.4. Трећи пут

Концепт државе благостања уздрман је седамдесетих година прошлог века, након чега је отпочео нови талас ревизионизма на умереној левици. За овакав епилог постоји низ разлога. Прво, показало се да је кејнзијанизам на дуг рок произвео значајну инфлацију – изражено стимулисање тражње довело је до високих цена на тржиштима. У овим условима дошло је до велике нафтне кризе када су 1973. године земље извознице нафте смањиле производњу како би подигле цену нафте, што је убрзо утицало на појаву рецесије у земљама Запада. Ово је довело до значајног повећања цена на тржиштима, чиме је привреда покушавала да очува профитабилност. Свако „кејнзијанско“ повећање плата доводило је до новог таласа инфлације, те је дошло до стагнирања привреде у условима високе инфлације – феномена који је добио назив „стагфлација“.⁷⁸ С друге стране, рецесија је довела до таласа отпуштања радне снаге, чиме је оптеретила државу благостања нижим приходима и већим издацима социјалне заштите. Социјалдемократе су дошле до раскршћа: да ли наставити са политиком изражене социјалне заштите (што би зна-

⁷⁷ Неретко се користе изрази *традиционална* или *кејнзијанска* социјалдемократија. Термин *традиционална* не сматрамо одговарајућим јер би се исти, чак и пре, могао приписати „бернштајновско-фабијанској“ социјалдемократији. Термин *кејнзијанска* делује одговарајуће у већој мери, али указује на једну школу економске мисли, која не мора увек да буде присутна у конкретним социјалдемократским мерама. Наводимо овде и термин *демократски социјализам*, који се понекад користи уместо појма социјалдемократија. Овај појам се често користи и како би се нагласио примат државне привреде и интервенционистичке политике у односу на приватни сектор.

⁷⁸ Израз који је први употребио британски политичар Иан Меклауд (*Iain Macleod*) у говору о економским проблемима у Дому Комуна 1965. године.

чајно оптеретило привреду) или ослободити привреду пореских терета и високих плата?

Социјалдемократија је доспела у кризу и услед процеса глобализације. Међународна конкурентност паралисала је социјалдемократске партије и њене штићенике. Глобална конкуренција на тржиштима роба и услуга и могућност сеобе капитала у економије са меким пореским оквиром и јефтином радном снагом обуздали су прогресивно опорезивање и синдикалне захтеве. Сада се послодавци постављају уцењивачки и присиљавају владе на политике скромне редистрибуције и редимензионарање радничких права. Како то истиче Мирослав Ружица, проблем социјалдемократа је у следећем: „Не могу да прихвате да би фабрике у Европи могле стати и радници бити масовно отпуштани, нити да се обавежу да ће зауставити и/или преобразити у нови подстицајни оквир процес глобализације. Да поједноставимо: европске социјалдемократе су блокиране на тему како заштитити запосленост”.⁷⁹

Социјалдемократија је делом, како то наводи Ралф Дарендорф (*Ralf Dahrendorf*), постала и „жртва властитог успеха”.⁸⁰ Висок ниво социјалне заштите и надница (уз деиндустријализацију и пораст удела техничких и експертских послова) продукovali су снажну средњу класу. Социјалдемократији је преостала ужа база радничке класе као традиционална подршка, док је нова средња класа оличавала генезу поменуте Галбрајтове „задовољне већине”. Нова већина није била невољна само за пут у социјализам већ је почела и на државу благостања да гледа с неодобравањем, нарочито услед пореских захтева који су јој се испостављали. Велики делови друштва постајали су заинтересованији за нове, постматеријалистичке вредности (попут родне равноправности и изражавања личне слободе на бројним пољима друштвеног), а мање за концепте лечења оскудице.

Радосављевић наводи и друге важне проблеме социјалдемократије,⁸¹ као што је продужен животни век, чиме је повећан проценат старијег становништва и оптерећење пензијских фондова државе благостања. Затим, научни и технолошки

⁷⁹ Мирослав Ружица, „Европска социјалдемократија у кризи”, <http://www.koreni.net/modules.php?name=News&file=print&sid=2714> (страница последњи пут приступљено 04.08.2014).

⁸⁰ Наведено према: Мирослав Ружица, „Изазови европске левице”, *Политикон* 1, 1 (2012): 26.

⁸¹ Види: Душко Радосављевић, *Основи јавне управе* (Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије; ПРОМЕТЕЈ, 2008), 139.

напредак заслужан је за појаву извесне структурне незапослености (будући да аутоматизација, компјутеризација и роботизација производње значајно смањују број радних места), док такав напредак у медицини повећава трошкове здравствене заштите преузете од стране државе.

Епилог свих ових процеса јесте „социјалдемократија у грчу”. Њене економске и социјалне политике осујетила је скупоћа редистрибуције, те су се социјалдемократске партије почеле померати удесно, тражећи виталније концепте. Растрзане између једнакости, у пракси све теже остварљиве, и привредне виталности, која је наметала избор редукције механизма државе благостања, почеле су да прихватају нови идеолошки концепт, концепт Трећег пута.

Термин Трећи пут није нов. Овим термином су се користили фашисти с почетка двадесетог века, а понекад и послератна социјалдемократија, указујући да је реч о новом решењу које надилази биполарни сукоб (совјетски комунизам – амерички либерални капитализам), па и еврокомунизам (трећи пут је у овом случају подразумевао пут између једнопартијског комунизма и социјалдемократије). У садашњици се под овим појмом означава покушај синтезе неких идејних стајалишта савремене социјалдемократије и либерализма. Он почива на покушају реформе социјалдемократије, којом се напушта стара држава благостања, те покушава да „гради” на неолибералним трендовима. Хејвуд истиче да је комунитаризам⁸² извршио значајан утицај на идеје Трећег пута. Нарочит утицај види се у мисли центристичког комунитаризма, који истиче реципрочност права и одговорности.⁸³ Трећи пут руководи се *узајамном повезаношћу права и одговорности*, те истиче афилијацију социјалистичкој мисли услед истицања да појединац мора прихватити извесну одговорност за слободу коју поседује. Међутим, Трећи пут прави помак од једностране друштвене одговорности поседника приватне својине; он одговорност додељује и социјално угроженом, те се право на социјалну сигурност везује за обавезност трагања за послом и усавршавање. Социјална и економска политика Трећег пута везује се за *самопомоћ*, односно условљавање социјалне заштите спремношћу појединца да се изграђује. Акцент Трећег пута није на лечењу

⁸² Идејна струја која истиче да се појединци обликују и реализују кроз заједницу, да им заједница даје могућности развоја, те да нема ни права на уживање без бриге о заједници.

⁸³ Више о овоме види: Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 156.

већ на превентиви. Инсистирање на образовању важан је *momentum* Трећег пута, јер се образовањем креира мобилна и међународно конкурентна радна снага. Дакле, Трећи пут је парадигма која прихвата глобализацију, а у потрази за решавањем њених последица тежи успостави модела, нити опскрбљеног „бонвиванства“, нити суровог индивидуализма, већ међузависности социјалне сигурности и радне оспособљености и мотивисаности.

Као најутицајнији делатник ове школе идеолошког мишљења истиче се Ентони Гиденс (*Anthony Giddens*), који је у делу *Трећи пут: обнова социјалдемократије* изложио суштинске црте нове идеологије. Гиденс истиче да се култура обиља коју је створила држава благостања вратила као бумеранг. Она је постигла решавање проблема прошлости, проблема оскудице, али је помогла стварању широке средње класе која је у својој удобности више заинтригирана могућношћу за индивидуално изражавање и изражавање различитих животних стилова. Гиденс истиче да су се социјалдемократе трудиле да се прилагоде овој разнолико појмљеној индивидуалности, те да се нису могли одлучити „у којој је мери нови индивидуализам исто што и себичан појединац неолибералне економске теорије”.⁸⁴ С друге стране, држава благостања створила је културу зависности, која се показала економски оптерећујућом за њено одржање, а често кобном за појединце који су навикли на то да их држава држи за руку „од колевке до гроба”. Гиденс овде указује на моралну опасност – појединци не трагају за послом, не стичу знања и вештине. Реч је о култури зависности која се може схватити подједнако као ментална уљуљканост и као смишљена спремност за превару. Ова појава је финансијски оптерећујућа за друштво јер подразумева својеволјну незапосленост. Кобна је и за те појединце јер их одвраћа од развоја радне етике, што у периодима криза производи велике личне и социјалне ломове. „Повластице којима би требало смањити незапосленост, на пример”, закључује Гиденс, „заправо могу донети незапосленост ако се намерно користе као склониште од тржишта рада”.⁸⁵

Трећи пут једнакост разумева као укљученост, интегрисаност у друштвене и економске токове, а неједнакост као искљученост. Гиденсови аргументи указују на значај радне етике коју он назива спремношћу на „укљученост”. Државе би

⁸⁴ Anthony Giddens, *Трећи пут: обнова социјалдемократије* (Zagreb: Politička kultura, 1998), 41.

⁸⁵ Ибид., 113.

требало да оформе програме доживотног образовања, подстичу преквалификавање, подржавају предузетничке иницијативе и технолошке новине, а државу благостања реформишу у *државу социјалног улагања*. Акцент се ставља на појединца који *уме и жели* да ради. Стога је често истицано да право на социјалну помоћ треба условити активном потрагом за послом – услов је да појединац тежи да помогне самом себи, директно, и друштву, индиректно.

Идеје Трећег пута, пак, често могу деловати нејасно. Премда провенијенција Трећег пута јесте левичарског, а не либералног карактера, чини се да се прихвата неолиберализам као неупитан тренд од ког се мора „извући што се више може”. Стојиљковић истиче да социјална помоћ у мисли Трећег пута није само *условљена* потрагом за послом, већ је и тако димензионирана, односно *редукована*, да води обавези трагања за послом.⁸⁶ Трећи пут, прагматичан какав јесте, значајно је удаљен од класичне левичарске једнакости, те подразумева скромну хуманизацију социјално-економских услова за неуспешне/неуспеле у савременој економији. Док ће „класични” левичар рећи да је изражена социјална сигурност услов развоја појединца, Трећи пут ће захтевати значајно већи напор од појединца да превлада неједнак друштвени третман. Он признаје победу либералном капитализму и не осмишљава било какву радикалнију реформу, а камоли алтернативу. Трећи пут се често доживљава као „козметички додатак” либералном капитализму. Стојиљковић упечатљиво закључује на ту тему: „Уз нешто поједностављивања и (не)скривеног цинизма могли бисмо се сложити да одговор на питање шта је данас социјалдемократ који гласи: либерал са (социјалном) задршком, није само пакосна неолиберална политичка досетка, већ садржи бар зрно истине”.⁸⁷

Трећи пут се можда може представити као идеологија која је „највише десно на левици”, али је важно имати на уму да је реч о покушају синтезе савремене социјалдемократије и либерализма. Либерализам и социјализам су током двадесетог века испољавали значајну конвергентност, и Трећи пут у овоме није усамљен тренд. Социјални либерализам чест је поглед који долази из тора либерала. Савремени либерали, надахнути идејом позитивне слободе, често наглашавају из-

⁸⁶ Брана Марковић и Зоран Стојиљковић, *Социјалдемократија и социјалдемократске странке* (Београд: Службени гласник, 2007), 73.

⁸⁷ Ибид., 71.

весну државну бригу у служби самопомоћи, односно док појединац „не стане на своје ноге”. Тако, премда вредности Трећег пута долазе из табора левице и моралне апологије бриге за заједницу, а идеје либерала из бриге о појединцу, тешко је увек разлучити тачке разлаза ових идеологија, а нарочито њихових пракси.

Трећи пут је релативно нов правац који је левица осмислила, или, прецизније речено, који је савременост од ње изнудила.⁸⁸ Ипак, њега је тешко једнозначно сврстати у левицу зато што представља изражен компромис са неким десничарским погледима, те је стога најсмисленије Трећем путу доделити позицију центра (види шему 4, приказану у потпоглављу 1.5). Трећи пут се, заправо, донекле повезује са постмодернистичким моделима, с обзиром на то да више акцентује потрагу за практичним решењима и критикује старе идеологије.⁸⁹ Он је наглашено еклектицистички и појмовно тешко „ухватљив”. Овде ћемо екстраховати најважније тачке ове школе мишљења и у раду под идеологијом Трећег пута сматрати *идеологију која, прихватајући динамичну тржишну привреду, тежи социјалној и економској укључености кроз превентивне мере дистрибуције знања, вештина и других улагања у људски и социјални капитал, те подржава политику једнаких шанси и узајамну обавезност права и одговорности појединца и заједнице*.

Утврдивши важан теоријски оквир и појмовни апарат у овом поглављу, у другом поглављу посветићемо се левичарским партијама у Италији и указати на идеолошке поставке које су ове партије заузимале током и, нарочито, пред крај Хладног рата.

⁸⁸ Овај концепт презентovali су бројни значајни политичари у савремено доба, попут Била Клинтона (*William “Bill” Clinton*), Тонија Блера (*Anthony “Tony” Blair*), Романа Продија (*Romano Prodi*) и Герхарда Шредера (*Gerhard Schröder*).

⁸⁹ Можда је највеће освежење које је Трећи пут унео у идеолошким промишљањима концепт узајамне обавезности права и одговорности којим је елаборирао извесне једностраности „претходних левица”. Ни комунизам, нити класична или савремена социјалдемократија нису доводиле у питање економску сигурност појединца, премда то може бити итекако значајно уколико иста(и) почне да подрива и обесмишљава систем. Левичарска солидарност и саосећајност могу, уколико се поставе као безусловно дате, на дуг рок производити тешкоће самом систему, као и неправду према радно активним и радно заинтересованим члановима друштва.

2. ИТАЛИЈАНСКА ЛЕВИЦА У ХЛАДНОМ РАТУ

У овом поглављу усредредићемо се на политичке партије италијанске левице и њихове идеолошке позиције и специфичности. Указаћемо на теоријске утицаје који су генерисали главне тачке идеологија ових партија, као и на позиције ових партија у партијском систему и *непосредно пре* почетка периода идеолошких трансформација којима се бавимо у раду. Нарочиту пажњу посветићемо највећој политичкој снази италијанске левице у целом периоду Хладног рата – Комунистичкој партији Италије, чије су партије-наследнице играле најважнију улогу на левом крилу постхладноратовске италијанске политике. Уз све поменуто, анализираћемо и уставно-правни оквир политичког система и друге елементе институционалног инжењеринга као контекста партијског деловања.

2.1. АНТОНИО ГРАМШИ И ИДЕЈНИ ДОПРИНОС ЕВРОКОМУНИЗМУ

Живот и дело Антониа Грамшија били су од кључног значаја за дефинисање идеологије и праксе великог дела италијанске левице. Грамши је био један од оснивача Комунистичке партије Италије и у једном периоду и њен лидер, а својим жртвовањем за „комунистичку ствар” (од 1926 до 1934. године био је у фашистичком затвору, да би последње три године живота, нарушеног здравља, провео на болничком третману) и својим ревизионистичким идејама надахнуо је бројне левичаре Западне Европе. Његово учење најзначајније је због концепта хегемоније, којим је указао на Марксове погрешке и прекомерни оптимизам приликом конструисања дијалектичко – материјалистичке поставке историјског развоја. Грамши је, неупитно, у вредносном и практичном смислу, био марксистички мислилац и револуционар. Међутим, његове идеје исказују велики помак од Марксовог грубог детерминизма и структурализма. Грамши је „детронизовао” структуре и истакао значај надградње, тиме уверљиво образлажући зашто су се Марксове прогнозе о победи комунизма изјаловиле. Указао је на флексибилност капитализма и историјску улогу људске воље, која нипошто није детерминисана простом позицијом у оквиру датих структура.

Маркс је однос структуре и надградње појмио као однос којим прва субординише другу.⁹⁰ Маркс на једном месту наводи: „Укупан збир производних односа конституише економску структуру друштва, истински темељ, на ком почива правна и политичка надградња, и којој одговарају детерминисани облици друштвене свести”.⁹¹ По Марксу, производни односи креирају институције, на основу којих се креира и доминантан светоназор једног доба. „Идеологије”, дакле, не постоје саме по себи, оне, Бобиовим речима, „увек долазе *после* институција, као секундарни моменат унутар самог секундарног момента”.⁹² Грамши овај однос доводи у питање.

Грамши је истицао комплексност односа структуре и надградње, и критиковао фаталистичко виђење по ком је надградња проста последица структура. Он је појединцу приписивао улогу активног субјекта у стварању историје, онога који уме да промишља концепте који излазе ван његовог материјалног оквира. У питању је активни субјект који може да користи структуру као инструмент постизања свог циља. Другим речима, код Грамшија структура постаје секундарна и субординирана. Овакво појашњење дало је и ново схватање разлога капиталистичког успеха, али и нови оптимизам комуниста, који се огледа у могућности да се идеолошким делањем промене и погледи на свет неких дојучерашњих противника.

Класични марксисти заступали су становиште по ком се држава као буржоаско оруђе одржава превасходно средствима принуде над радничком класом. Грамши, пак, уводи ново становиште о држави; владајућа класа своје интересе штити, поред силе принуде, и ширењем пристанка међу нижим слојевима друштва. „Пристанак”, или легитимитет, држава задобија коришћењем читавог институционалног и друштвеног апарата који јој стоји на располагању. Његовим коришћењем владајућа класа тежи да унификује морал друштва, представљајући интересе владајуће класе интересима друштвене целине и прожимајући својим вредностима све њене саставне делове. Ово вредносно деловање, усмерено на прибављање при-

⁹⁰ Другим речима, буржоаска „идеологија” природно извире из њених позиција, као што и свест радничке класе недвосмислено проистиче из њене позиције у производним односима.

⁹¹ Наведено према: Norberto Bobbio, “Gramsci and the conception of civil society”, in *Gramsci and Marxist Theory*, ed. Chantal Mouffe (London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, 1979), 33.

⁹² Ибид., 35.

станка оних којима се влада, Грамши назива хегемонијом.⁹³ Хегемонија, сматра Грамши, ствара се фузијом два деловања: примарно, ширењем вредности владајуће класе, и секундарно, спремношћу на промену тих истих вредности и њима припадајуће праксе до мере која не задире у срж најважнијих интереса владајуће класе.

Вредносни утицај владајуће класе остварује се позитивном и негативном одгојном активношћу. Позитивна одгојна активност спроводи се пре свега кроз образовање, кроз институцију школе, док се негативна спроводи кроз институцију закона, односно суда. Владајућа класа предузимањем ових активности шири своје погледе на свет, те оправдава извесна деловања учвршћеним моралом заједнице који тврди да је реч о „јавном интересу”, интересу свих. Одличан пример за ово била би америчка уставна категорија „потрага за срећом”, која прожима друштво наглашеним индивидуализмом и потенцијалом појединца да створи „бољи свет за себе”. Уз званичне институције, Грамши истиче и значај тзв. органских интелектуалаца, који спонтано настају као морална дефанзива и офанзива једне класе. Њихова улога је хомогенизаторска и служи да снагом ауторитета струке и интелекта прибави пристанак нижих слојева. Грамши даје примере органских интелектуалаца, који природно настају као последица интереса и деловања владајуће класе: „капиталистички предузетник ствара око себе индустријског техничара, стручњака за политичку економију, организаторе нове културе, новог правног система итд”.⁹⁴

Поред ширења вредности, владајућа класа је често спремна и да одустане од извесних интереса како би прибавила шири пристанак, као и да, у извесној мери, прихвати вредности „опозиционих” светоназора. Овим путем владајућа класа отупљује оштрицу класних сукоба и одагнава опасности од рушења поретка. Ти уступци, колико практичне толико и вредносне природе, међутим, никада нису тако изражени да онемогућавају владајућој класи да одржава доминантне позиције и привилегије. У овом светлу могу се разумевати, примера ради, идеологије патерналистичког конзервативизма и социјалног либерализма, јер је њихово исходи-

⁹³ Овај термин Грамши је преузео од Лењина. Међутим, док је Лењин под њим подразумевао политичко вођство радничке класе у револуцији, Грамши му приписује другачије, и квалитативно шире значење.

⁹⁴ Антонио Грамши, „Хегемонија, интелектуалци и држава”, у *Студије културе*, уред. Јелена Ђорђевић (Београд: Службени гласник, 2008), 150.

ште, уколико те идеолошке поставке посматрамо као хипокритичне, смиривање социјалних тензија и *експанзивност пристанка*, са циљем очувања, марксистичким речником речено, експлоататорских позиција владајуће класе.⁹⁵

Комунистичка револуција није се десила у развијеним индустријским земљама Европе, већ, управо супротно, претежно аграрним и неразвијеним друштвима. Грамшијево објашњење упућује на хегемонију коју су развила друштва зрелог капитализма. Државе попут Немачке, Италије или Уједињеног краљевства (говори-мо о периоду од неколико деценија пре и након Првог светског рата) друштва су која су на различите начине успоставила хегемонију владајуће класе. У овим друштвима није било могуће извести успешну комунистичку револуцију; њихово поље политичког, друштвеног и интелектуалног сувише је било „натопљено” флексибилном хегемонијом. Ова друштва су добри примери експанзивности пристанка, односно стратегије активног пристанка – развијајући системе социјалне сигурности (узмимо за пример Бизмаркову реформу), ширењем политичке демократије на ниже слојеве друштва, као и већом приступачношћу образовања, формирале су врло снажне бране сваком бланкистичком⁹⁶ покушају. Тиме су ова друштва створила лојалност широких маса, и, наравно, осујетила комунисте који су превише оптимистично гледали на радничку класу као на „природни дом” социјализма. Грамши о тим друштвима говори као о најнапреднијим у погледу успостављања хегемоније, о друштвима у којима је грађанско друштво⁹⁷ „постало врло сложена и отпорна структура према катастрофалним ’продорима’ непосредног економског

⁹⁵ Милан Матић и Милан Подунавац истичу да Грамши разликује типове пристанка које државе успостављају. Он разликује пасивни и активни пристанак, који отелотворују две природе односа управљача и управљаних. Пасивни пристанак односи се на комуникацију „одозго надолу”. Ово је примитивнија тактика; главни циљ државе је да предупреди развој опозиционих погледа на свет и да их својим једносмерним делањем неутралише. Други тип је активни пристанак као тип двосмерне комуникације, којим држава укључује управљане у процесе одлучивања. Према Матићу и Подунавцу, ово је значајно ефикаснији вид креирања пристанка, јер делује интеграторски и значајно мање насилно. Њиме се ствара слика државе која брине о грађанима и чији су конституент грађани, замагљујући линије сукоба и противречности које леже у основи друштва. О овоме види: Милан Матић и Милан Подунавац, *Политички систем: теорије и принципи* (Београд: Чигоја штампа, 2007), 96-8.

⁹⁶ Бланкизам овде разумевамо као стратегију комунистичке револуције предвођене малом групом оданих и „освешћених” револуционара.

⁹⁷ Грамши употребљава овај термин у смислу „политичке и културне хегемоније једне друштвене групе над читавим друштвом, као етички садржај држава” (Антонио Грамши, „Грађанско друштво”, у *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић (Београд: Радничка штампа, 1979), 53).

елемента (криза, депресија, итд.); надградње су у грађанском друштву као систем ровова у модерном рату”.⁹⁸

Ако су напредне индустријске државе систем ровова, заостала апсолутистичка друштва екстремних неједнакости су отворено поље за јуриш нових идеја. Ове државе нису развиле образовни апарат којим би индоктринисале друштвену већину, нити су понудиле конкретне материјалне уступке – класичан пример је царистичка Русија чији је ауторитарни конзервативизам захтевао беспоговорну покорност, уз присуство Цркве као јединог значајног легитимизујућег апарата. „На Истоку”, закључује Грамши, „држава је била све, грађанско друштво било је у примарном и желатинозном стању; на Западу је између државе и грађанског друштва био прави однос па се у стању кад је држава подрхтавала одмах примећивала снажна структура грађанског друштва”.⁹⁹

У експанзивности пристанка Грамши види велики проблем за комунизам. Експанзивност пристанка је и одвела бројне левичаре на странпутицу социјалдемократије, сматра Грамши, стварајући јој привид могућности преображаја друштвеног, а уистину их затомљујући у „капиталистичкој замци”. Стога Грамши даје поенту својих размишљања: није довољно револуционарно деловати без претходне широке друштвене потпоре која настаје развојем друштвене свести у правцу прихватања комунистичке визије. За њега је стварање државе пролетера дуготрајан процес, који не отпочиње револуцијом, већ „Претпоставља припремни рад на систематизацији и пропаганди”.¹⁰⁰ „Треба”, наглашава Грамши у годинама покушаја револуције у Италији, „јаче развити и дати већу власт пролетерским фабричким установама, које већ постоје, учинити да сличне установе изникну у селима, постићи да људи који их сачињавају буду комунисти свесни револуционарне мисије коју те установе треба да изврше”.¹⁰¹ Ове и бројне друге напомене говоре о неопходности успостављања комунистичке хегемоније пре отпочињања завршног чина – револуције. Без обзира на контекст, комунизам мора да се супротстави

⁹⁸ Антонио Грамши, „Политичка борба и војни рат”, у *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић (Београд: Радничка штампа, 1979), 162.

⁹⁹ Ибид., 165.

¹⁰⁰ Антонио Грамши, „Освајање државе”, у *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић (Београд: Радничка штампа, 1979), 39.

¹⁰¹ Ибид.

буржоаским идеологијама и „прошири своју реч”. То укључује снажан акценат на пропаганди и интелектуалном делању, у чему комунистичка партија треба да преузме вођство.¹⁰² Тек тада ће ситуација бити зрела за наредну фазу у развоју друштва.¹⁰³

Грамшијев концепт хегемоније снажно је утицао на левицу Западне Европе. Он је извео апологију стратегије чекања и поступног освајања простора морала. Грамши комунистичком покрету шаље практичну поуку: „Одлучујући елемент сваке ситуације јесте трајно организована и одавно припремљена снага која се може покренути напред када се процени да је нека ситуација погодна (а погодна је само толико колико постоји таква снага која је пуна борбеног жара); стога је битан задатак у томе да се стрпљиво и системски чека да се та снага створи, развије и учини све хомогенијом, компактнијом, свесном саме себе”.¹⁰⁴ Тиме је Грамши, свесно или несвесно, дао оправдање комунистима да преузму системску улогу у својим државама. Комунисти Шпаније, Француске и Италије, примера ради, тако су се и поставили након Другог светског рата – комунисти Запада, премда и даље одржавајући везе са Совјетским савезом који је заступао чврсту стаљинистичку доктрину, деловали су углавном системски а не револуционарно; реч је о искуству врло сличном размеђу између два века када су партије левнице прокламовале револуцију а у пракси учествовале у парламентарном животу, утирући пут развоју класичне социјалдемократске мисли. Додуше, услови су били измењени; сада је прихватање Грамшијевих мисли дало снажнији разлог (или изговор, зависно од тачке

¹⁰² Ипак, Грамши прави отклон од Лењинове авангарде-партије. Грамши, инсистирајући на отпору „секташењу”, партију види као стопљену са базом, као координатора и интелектуалног предводника, не и неприкосновени ауторитет. Он предлаже децентрализацију као решење, те обликовање бројног средњег слоја партијских чланова „који ће служити као равнотежа да се вођама запречи скретање у тренуцима радикалне кризе те да се све више подиже маса” (Антонио Грамши, „Роберт Микелс и политичке странке”, у *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић (Београд: Радничка штампа, 1979), 207.

¹⁰³ Стога, док је Маркс сматрао да ће услови сазрети сами од себе, односно под утицајем историјског закона дијалектике, Грамши сазревање види у смишљеном делању. Грамши упечатљиво критикује класичне марксисте: „Била је то форма гвозденог економског детерминизма, с отежавајућим околностима што се замишљало како ће резултати бити врло брзи у времену и простору; међутим био је то један прави и истинити историјски мистицизам, очекивање чудесног обасјања” (Антонио Грамши, „Политичка борба и војни рат”, у *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић (Београд: Радничка штампа, 1979), 161).

¹⁰⁴ Антонио Грамши, „Анализа ситуација. Односи снага”, у *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић (Београд: Радничка штампа, 1979), 137.

гlediшта и, свакако, личних погледа комуниста на ту ствар), да се прихвате институције парламентарне демократије, привремено, како би се идеолошки припремио терен за револуцију. У даљем тексту указаћемо на утицај идејног корпуса Антонија Грамшија на формирање нове идеолошке конструкције левог крила италијанске левице – еврокомунизам.

2.2. СТВАРАЊЕ РЕПУБЛИКЕ И УЛОГА ПАРТИЈА ЛЕВИЦЕ

Комунистичка партија Италије, забрањена у доба фашизма, под вођством Палмира Тољатија (*Palmiro Togliatti*) преузима конструктивну улогу током и након Другог светског рата. Она учествује у првим владама након пада Мусолинија, насталим као последица компромиса монархије и покрета отпора фашизму који су предводиле партије левице и умерене деснице. Компромис, назван Преокрет из Салерна (*Svolta di Salerno*), заснивао се на следећем договору. Антифашистичке партије пристале су да признају владу краља Виторија Емануелеа Трећег (*Vittorio Emanuele III*), на челу са председником Пјетром Бадолђом (*Pietro Badoglio*), италијанским генералом који је служио у оба светска рата. Услов је био да краљ прене-се намесништво¹⁰⁵ на сина Умберта (*Umberto di Savoia*), односно све монархове прерогативе. Споразум је укључивао и неопходност одлучивања о облику владавине по завршетку рата.¹⁰⁶ У априлу 1944. године формирана је влада националног јединства на челу са Пјетром Бадолђом, у коју је ушло шест партија.

Комунисти су преузели системску улогу из извесних тактичких разлога. Рат је још био у току, и било је неопходно супротставити се нацистичкој Немачкој као и домаћим фашистима. Уз то, Совјетски Савез је имао снажну потребу за западним савезницима и поручивао је свим комунистичким снагама Европе да ставе приоритет на борбу против фашизма, што је значило и улазак у националне владе. У таквим условима италијански комунисти, у врло снажним везама са Москвом, морали су привремено напустити идеју револуције. Додатна отежавајућа околност било је присуство англо-америчких трупа у Италији. Италија је потпала под зону

¹⁰⁵ Задржавајући формалну титулу краља.

¹⁰⁶ У почетку је било предвиђено да уставотворна скупштина одлучи о овом питању; касније је пре-владала идеја о референдуму.

западних интереса и, да би сачували какве-такве политичке позиције, комунисти су били принуђени на тактичко чекање. С друге стране, револуционарни сукоб могао је ићи на руку Западу; ослабљена Италија била је британска жеља са циљем доминације на Медитерану.¹⁰⁷

Идеја о Преокрету из Салерна није била добро дочекана на остатку левнице (отпор је био снажан и у оквиру саме Комунистичке партије). Друге две партије левнице, Социјалистичка партија пролетерског јединства¹⁰⁸ (*Partito Socialista di Unità Proletaria*) и Партија акције (*Partito d'Azione*) желеле су у том историјском тренутку револуционарну промену друштва. Ипак, преокрет комуниста, најзначајније политичке и војне снаге левнице (комунисти су располагали највећим бројем партизанских јединица) донео је превагу. Ове партије пристале су на системску улогу, уз поменуте компромисе. Листа уступака центра и деснице касније се морала проширити – Устав је донет у духу левичарске мисли, стварајући политички оквир са наглашеним социјалистичким елементима.

Левичарске партије учествовале су у организовању референдума о облику владавине (одржан 2. јуна 1946. године, на ком су се грађани одлучили за успостављање републике)¹⁰⁹ и у доношењу Устава Италије. Референдум је одржан истовремено са изборима за уставотворну скупштину, која ће у наредном периоду радити на изради Устава.¹¹⁰ Проглашена је република чији ће формални шеф државе бити председник владе (до доношења Устава и увођења институције председника републике), а наредне године изгласан је и Устав.

Филип Лово износи процену улоге комуниста у овим дешавањима: „Између 1944. и 1946. КПИ, под вођством Тољатија, а на основу Грамшијевих анализа, прихвата либералну државу и такозвану формалну демократију у намери да продре у цивилно друштво: парадоксална слика револуционарне партије, која улази у

¹⁰⁷ Више о овоме види у тексту италијанске левичарске организације под називом *Piattaforma comunista* (Комунистичка платформа): *Piattaforma comunista, "70 anni dopo: uno sguardo storico sulla 'svolta di Salerno'"*, http://www.piattaformacomunista.com/SVOLTA_SALERNO.pdf (страници последњи пут приступљено 25.04.2015).

¹⁰⁸ Ова партија настала је током рата фузијом Социјалистичке партије Италије (*Partito Socialista Italiano*) и других левичарских групација. Касније је партија вратила старо име, Социјалистичка партија Италије.

¹⁰⁹ Са око 12.700.000 гласова за и око 10.700.000 гласова против.

¹¹⁰ Претходно је уведено универзално право гласа; равноправност полова је видела светло дана.

игру (одбацивање бољшевичке схеме)”.¹¹¹ Грамшијев концепт, упућен на развој хегемоније која стоји као *conditio sine qua non* револуције, омогућио је левици да се привремено (како је деловало) веже за представничке установе и либералну демократију. Уставом Италије објављено је право приватне својине и формирање капиталистичког друштва, али су створене и снажне основе за идеолошки утицај левице и стварање левичарске хегемоније. Истицање социјалне државе, државе заједништва, заснованости државе на раду, достојанственог живота појединца базираног на истом, петокрака звезда на грбу републике, елементи су који креирају слику социјализму блиске републике. У члану 4 Устава записано је да „Сваки грађанин има право на рад и дужност је републике да обезбеди све услове за рад”, док се у члану 3 експлицитно говори о левичарској позитивној слободи чије достизање држава поставља као циљ: „Задатак Републике је да уклони све економске и друштвене препреке које угрожавају слободу и једнакост грађана и самим тим спречавају слободан развој личности као и учествовање у политичком, економском и друштвеном развоју земље”.¹¹² Овим дуготрајним компромисом¹¹³ левица је желела да оформи доминантан морал једног друштва. Пјеро Каламан-

¹¹¹ Филип Лово, *Велике савремене демократије* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999), 461.

¹¹² Текст Устава Републике Италије, са напоменама о до сада изгласаним уставним амандманима, доступан је на сајту Председништва Републике Италије: Presidenza della Repubblica, “Costituzione della Repubblica Italiana”, <http://www.quirinale.it/qnrw/statico/costituzione/pdf/Costituzione.pdf> (страници последњи пут приступљено 25.04.2015).

¹¹³ Дуготрајним јер, када је реч о поступку уставне ревизије, Италија је земља само наизглед меког устава. Према члану 138 став 1 Устава, „Закони о ревизији Устава и остали уставни закони морају бити прихваћени од стране сваког Парламентарног дома кроз два круга заседања у периоду не краћем од два месеца, и морају бити одобрени апсолутном већином чланова сваког Дома у другом гласању”. Апсолутна већина, дакле, подразумева честу могућност промене, али је ревизија отежана другим и трећим ставом истог члана, у којима се истиче: „Ти су исти закони предмет грађанског референдума ако, у наредна три месеца од њихове објаве, то затражи једна петина чланова једног од Парламентарних домова или петсто хиљада бирача или пет Регионалних савета”, и: „Закон који је подвргнут референдуму не може бити проглашен ако није прихваћен већином ваљаних гласова”. Ова отежавајућа околност по уставног ревизора осмишљена је како би се систем заштитио од нових диктаторских тенденција (имајући на уму у првом реду фашистичку историју). Стога Демокришћанска партија, која је била на власти све до деведесетих година, није била заинтересована, или способна, за промену „левичарских” уставних одредби. Такође, и сами демокришћани су имали јаку левичарску фракцију, а њихови коалициони партнери су увек биле неке од партија левице. Можемо претпоставити и да у условима страха од комуниста свакако нису желели да изазивају социјалне нетрпељивости и продубљују расцепе – уистину, демокришћани су се постављали као *catch-all* партија, профитирајући на центру партијског система. На крају, поменути левичарске одредбе тумачиле су се на различите начине, те су нелевичарске партије могле да релативно лако одговоре на евентуалне оптужбе на тему противустварног понашања.

дреи (*Piero Calamandrei*), левичарски политичар и интелектуалац (истакнути члан Партије акције, која је играла важну улогу у овим догађајима, да би убрзо потом нестала са политичке сцене), указао је на суштину компромиса: „да би левица прихватила промашену револуцију, снаге деснице су прихватиле обећање револуције у Уставу”.¹¹⁴

Комунисти и социјалисти деловаће углавном системски у италијанској републици. Нарочито ће то бити случај са социјалистима – њихово дистанцирање од идеје револуције уследиће раније. Комунисти ће, међутим, све до званичне појаве еврокомунизма формално остати партија револуције, и у блиским везама са Совјетским Савезом. Испоставиће се да је грамшизам, иако првобитно искрено прихваћен као идеја пута до револуције, припитомио робеспјеровске елементе. Томе је допринела и атмосфера Хладног рата. Тешко је замислити успешну револуцију у западном блоку под покровитељством САД, уз истовремено дистанцирање бројних левичара од совјетске државе услед нехуманости које ће иста временом откривати. Уз то, свакако да је идеја револуције губила на значају и услед демократизације; већ смо напомињали да је ширење политичке демократије важан фактору у смиривању тензија и усмеравању политичке промене ка мирним средствима. У наставку ћемо приказати политичко устројство настале републике, након чега ћемо изнети главне идеолошке позиције левичарских партија и њихово политичко и идеолошко деловање током времена.

2.3. ПОЛИТИЧКИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ

Уставом из 1947. године уведена је представничка демократија са универзалним правом гласа. Власт је подељена на законодавну, извршну и судску, а на месту шефа државе убудуће ће фигурирати у парламенту изабран председник (*Presidente della Repubblica Italiana*). Избор председника врше чланови парламента, као и делегати италијанских региона.¹¹⁵ Овлашћења председника републике углавном су

¹¹⁴ Наведено према: Филип Лово, *Велике савремене демократије* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999), 428.

¹¹⁵ Од ревизије Устава 1963, Доњи дом има 630 чланова, док Сенат има 315 чланова, уз доживотне сенаторе о којима ће бити речи (претходно се број чланова парламента мењао зависно од укупног броја становника; један члан доњег дома бирао се на 80.000 становника, а један члан горњег на

процедуралне, интегративне и симболичке природе, те се Италија сврстава међу примере парламентарног система.¹¹⁶ Акти председника републике носе са собом обавезност премапотписа министара из владе.¹¹⁷

Извршна власт је немерљивим делом припала влади¹¹⁸ (*Consiglio dei ministri*),¹¹⁹ којој поверење изгласава дводомни парламент. Парламент Италије (*Parlamento della Repubblica Italiana*) репрезентује принцип савршеног бикамерализма. За доношење закона и других правних и политичких аката, као и изгласавање (не)поверења влади неопходна је сагласност оба дома. Доњи дом парламента назива се Представнички дом (*Camera dei Deputati*), а горњи Сенат (*Senato della Repubblica*). С обзиром на то да је Италија регионалног државног уређења, Сенат се током највећег периода Републике бирао на регионалној основи, чиме се тежило компромисном и равномерном развоју свих саставних делова државе.

Поједина изборна правила показују изражену традиционалистичку карактеристику италијанског политичког система. Са циљем формирања посебног угледа институција, Устав предвиђа доњу старосну границу за пасивно бирачко право изнад захтева пунолетства (18 година). Тако, посланик Представничког дома не може бити млађи од 25 година, а сенатор од 40. Додатак је и избор председника републике – старосни цензус кандидата износи 50 година. Када је о активном бирачком праву реч, бирачи за Сенат морају имати најмање 25 година, док бирачи за Представнички дом морају да буду пунолетни. У садашњици су ове, као и бројне друге одредбе Устава, под лупом јавности која жели институционалне реформе.

200.000 становника). Када је о регионалним делегатима за избор председника реч, сваки регион (којих има 20) бира по три, док само најмањи регион, Долина Аосте (*Val d'Aosta*), бира једног делегата.

¹¹⁶ Ипак, важно је напоменути да поједине одредбе Устава није могуће једнозначно протумачити, те да постоји и могућност да се позиција председника разуме са становишта дуалистичке доктрине, односно бицефалне структуре извршне власти. Међутим, Лово истиче да „од самих почетака италијански Устав никад није функционисао онако како дуалистичка доктрина мисли да се може тумачити његов текст” (Филип Лово, *Велике савремене демократије* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999), 429). До истог закључка дошао је и аутор овог рада током истраживања.

¹¹⁷ Примера ради, председник доноси одлуку о распуштању парламента, која је валидна само уколико носи премапотпис председника владе. С друге стране, председник владе ће ставити премапотпис у случају да влада нема подршку парламентарне већине. Ова процедура се често назива „самораспуштањем”.

¹¹⁸ На челу са председником владе, чија се позиција може описати као *primus inter pares*.

¹¹⁹ У преводу Савет министара.

Устав садржи и друге специфичности. Једна од њих је одредба по којој шеф државе има право именовања 5 доживотних сенатора (*senatore a vita*). Доживотни сенатори су угледне особе које су оствариле важан допринос на пољу науке, књижевности, уметности и социјалног и хуманистичког рада. Такође, сваки председник Италије по истеку мандата постаје доживотни сенатор. Ова функција је почасна и назива се „сенатор по праву и до краја живота” (*senatore di diritto e a vita*).

Регионализација Италије предвиђена је Уставом, али се морало чекати неколико деценија пре него што су сви региони добили дефинисане надлежности законодавним променама. Регионализација је последица великих идентитетских, језичких, културних и економских разлика. Италија коју је ујединио Ђузепе Гарибалди (*Giuseppe Garibaldi*) у другој половини деветнаестог века била је спој вековима раздвојених друштава, под влашћу разних династија и држава. Стандардизован италијански језик је тек настајао, а национална свест била је врло слаба или непостојећа. Чувени слоган италијанске монархије из тог доба гласио је *Fatta l'Italia, dobbiamo fare gli italiani*¹²⁰ („Направивши Италију, морамо да направимо Италијане”). Регионализација је у Републици била важна и како би се умањиле након Другог Светског рата манифестоване снаге сепаратистичких покрета у граничним областима Италије (ове области добиле су статус посебних региона, чија аутономија заправо осцилира између статуса региона и статуса федералне јединице). Уз наведено, додатни разлог регионализацији очитовао се у страху партија од настанка неке нове диктатуре, те је заинтересованост за слабију централну власт била снажна. Није у питању био само страх од фашизма, већ и међусобно неповерење партија. Највећа партија Италије, Демокришћанска партија, прибојавала се да би комунисти могли освојити власт те је дала подршку децентрализацији у раној фази Републике, како би потенцијално могла да створи упоришта политичког, и другог, отпора. Ова позиција реципрочно се променила када је постало извесно да ће управо демокришћани имати власт у наредном периоду – тада су комунисти постали поборници децентрализације. И заиста, могли су да рачунају да ће у

¹²⁰ Наведено према: Robert Putnam, *Making democracy work: civic traditions in modern Italy* (Princeton: Princeton university press, 1993), 18.

бројним регионима наћи своје позиције у власти, па тиме и позицију за хегемонијско деловање.¹²¹

Први региони који су добили аутономију и законима утврђене приходе и надлежности били су региони са посебним статусом; етнички, национално и културно „најразличитији” од остатка Италије били су Сардинија (*Sardegna*), Сицилија (*Sicilia*), Јужни Тирол (*Südtirol* или *Trentino-Alto Adige*), Фриули-Јулијска Венеција (*Friuli-Venezia Giulia*) и већ поменута Долина Аосте. Надлежности ових региона ће се током времена мењати, али ће суштина остати иста, тâ да је значајан део политичке и економске снаге постао њихово право. Преосталих 15 региона оживеће у пракси тек крајем шездесетих, док ће процес њиховог институционалног и материјалног „опскрбљивања” потрајати до 1976. године. У том периоду демохришћани ће бити уздржани према питању регионализације, али ће под притиском других партија, нарочито са левеце, пристати на широку децентрализацију чиме ће региони са обичним статусом преузети значајну јурисдикцију.

На крају теме институционалног инжењеринга (који је овде приказан у кратким цртама како би се осликао пејзаж политичког деловања), важно је поменути и институције непосредне демократије. У њих се убраја законодавна народна иницијатива (присутна у великом броју савремених устава), али и референдум поништења (*il referendum abrogativo*), који представља реткост савремених демократских режима. Овим типом референдума, чије се пропозиције појашњавају у члану 75 Устава Италије, даје се могућност грађанима да скупљањем 500.000 потписа изнесу питање укидања закона или другог акта са законском снагом, или њихових делова, на референдум. Уз извесна ограничења (уколико је реч о актима финансијског карактера – закону о буџету и порезу, о амнестији и помиловању, као и о ратификацији међународних уговора), грађани Италије могу натполовичном већином од броја изашлих бирача да пониште конкретан правни акт, односно његов део.¹²² Овај механизам показао се прилично значајним у сузбијању партократских тенденција (примера ради, референдумом поништења грађани су изгласали укида-

¹²¹ Нарочито у регионима познатим као „Црвени појас” у северно-централној Италији. Реч је о регионима у којима левица традиционално „добро стоји”: Тоскана (*Toscana*), Умбрија (*Umbria*), Емилија-Ромања (*Emilia-Romagna*) и Марке (*Marche*).

¹²² Референдум се сматра валидним уколико се постигне кворум, који износи више од половине уписаних бирача.

ње закона из 2010. године којим је коалиција Силвиа Берлусконија (*Silvio Berlusconi*) увела специјални имунитет министара пред судском влашћу), као и при установљавању појединих грађанских права, попут права на развод (референдум из 1974. године, којим су се Италијани изјаснили позитивно у вези са правом на развод). Референдум поништења био је и значајно средство политичког притиска. Нарочито је левица често притискала владајуће демохришћане претњом референдума, услед чега би влада пристала на извесне уступке. У Италији је развијена култура референдумског изјашњавања, и она представља одраз заслуга левике приликом израде нацрта Устава.

Од самог почетка републике чист пропорционални изборни систем био је у употреби. Социолог Франческо Сидоти (*Francesco Sidoti*) истиче да је пропорционализам био логичан избор у атмосфери неповерења и страха која је постојала између кључних актера, те да већински изборни систем није долазио у обзир: „У дубоко подељеном и непоузданом контексту, сви су били склони да отклоне могућност апсолутне већине својим опонентима”.¹²³ Избори за конституанту одржани су по овом систему (није било клаузуле о минималном броју гласова) те је утрт пут парламентарној шароликости. На изборима за конституанту исказала се премоћ Демохришћанске партије, која ће убудуће снажно утицати на ток италијанске политике. Демохришћани су освојили 35,21 одсто, социјалисти 20,68 одсто (у том тренутку партија је под називом PSIUP – *Partito Socialista di Unità Proletaria*), комунисти 18,93 одсто, док су мање партије освојиле по мање од 7 одсто.¹²⁴ На првим парламентарним изборима нове републике комунисти и социјалисти ујединиће се у коалицију под именом Народни демократски фронт (*Fronte Democratico*

¹²³ Наведено према: Alan Renwick, *The Politics of Electoral Reform: Changing the Rules of Democracy* (Cambridge University Press, 2010), 112.

¹²⁴ Податке о изборним резултатима налазимо на сајту италијанског Министарства унутрашњих послова: Ministero dell'Interno, „Archivio storico delle elezioni – Assemblea costituente del 2 giugno 1946”, <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=A&dtel=02/06/1946&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 26.04.2015). Овде наведени подаци резултати су избора за Представнички дом. Будући да се резултати избора за Сенат разликују углавном у промилима, у тексту нећемо изводити просек јер нам је од значаја за анализу суштински однос снага. Поређење резултата избора за Представнички дом и Сенат ћемо изводити у случајевима када разлике буду очигледније, до чега ће доћи под утицајем реформи изборног система након краја Хладног рата.

Popolare) и освојити свега 30,98 одсто.¹²⁵ Од тог изборног пораза убудуће социјалисти и комунисти ће деловати одвојено и, у целини узев, све се више програмски удаљавати. Њихова „дијалектика” на левом крилу биће решена у корист комуниста. Већ на следећим изборима комунисти освајају 22,60 одсто, док социјалисти доживљавају неуспех са 12,70 одсто.¹²⁶ Ова матрица понављаће се, наравно, са осцилацијама, током највећег дела Хладног рата.

Демохришћани (у даљем тексту DC, акроним од *Democrazia Cristiana*) ће „варирати” од 30 и више процената до нешто изнад 40 одсто бирачке подршке. Комунисти (у даљем тексту PCI, од *Partito Comunista Italiano*) ће освајати 20 и више до нешто преко 30, док ће социјалисти (у даљем тексту PSI, од *Partito Socialista Italiano*) углавном имати преко 10 процената гласова (о резултатима избора за Представнички дом у периоду 1948 – 1992 види прилог 1). Стожерна партија свих италијанских влада у периоду Хладног рата биће DC. Око ње ће се смењивати мање партије левог и десног центра попут либералне (у даљем тексту PLI, од *Partito Liberale Italiano*), републиканске (у даљем тексту PRI, од *Partito Repubblicano Italiano*) и социјалдемократске (у даљем тексту PSDI, од *Partito Socialista Democratico Italiano*). На крајњем десном крилу налазиће се неофашистичка опција под називом Италијански социјални покрет (у даљем тексту MSI – од *Movimento Sociale Italiano*), која ће углавном освајати од 4 до преко 6 одсто. Чист пропорционални изборни систем ће бити на снази од 1947. до 1993. године,¹²⁷ а непостојање цензу-

¹²⁵ Ministero dell'Interno, „Archivio storico delle elezioni – Camera del 18 aprile 1948”, <http://elezioni-storico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=18/04/1948&tpa=l&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 26.04.2015).

¹²⁶ Ministero dell'Interno, „Archivio storico delle elezioni – Camera del 7 giugno 1953”, <http://elezioni-storico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=07/06/1953&tpa=l&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 26.04.2015).

¹²⁷ Само на изборима 1953. године на снази је био, за изборе у Представнички дом, модификовани пропорционални систем са већинском премијом којом се листи или повезаним листама, која/е освоји/е апсолутну већину гласова, додељивало 65% места у Представничком дому. DC је заједно са неколико мањих партија изгласала ову измену закона, али је за свега неколико десетина хиљада гласова на изборима исте године пропустила да дође до апсолутне већине. Опозиција овом закону, међу којом су најзначајније партије биле PCI и PSI, прозвала је исти преварантским (*legge truffa*) и бојкотовала гласање. DC је изгубила на популарности јер је већинска премија превише подсећала на Мусолинијев закон *Acerbo* којим су својевремено фашисти добили двотрећинску већину (*Acerbo* је предвиђао да партија која освоји 25% добија 2/3 места у парламенту). Закон је отварао могућности за успостављање нове диктатуре (више о овоме види: Joseph G. LaPalombara, “The Italian Elections and the Problem of Representation,” *American Political Science Review* 47, 3 (1953): 683-4.). Убрзо након избора ова модификација је укинута и враћен је чист пропорционализам без могућности већинске премије на снагу. Ипак, нестабилност извршне власти, хронична бо-

са омогућиваће врло активну улогу мањим партијама. Оне ће, у атмосфери Хладног рата и неприхватљивости комуниста (па и социјалиста, у једном периоду) у владиној коалицији, имати висок коалициони/уцењивачки потенцијал.

Партијски систем Италије у периоду Хладног рата, сматра Ђовани Сартори (*Giovanni Sartori*), имао је сва обележја поларизованог плурализма. Партијски систем Италије карактерисале су релевантне противсистемске странке (PCI и MSI), билатерална опозиција (PCI и MSI нису биле замислива алтернативна коалиција), позиционирање стожерне странке или коалиције у центру (DC), поларизација (центрифугалне силе) подстакнута због заузетости центра, постојање идеолошког обрасца (странке које се не слажу у начелима и темељима политичке заједнице), постојање неодговорне опозиције, као и политика претеране понуде – превелика обећања за која актери нису кажњени (примера ради, такво је било понашање DC која је, услед раширеног страха од доласка комуниста на власт, могла да рачуна на релативно удобну подршку бирачког тела).¹²⁸

Кључне црте у овом потпоглављу описаног уставног оквира биће идентичне и у периоду након краја Хладног рата (евентуалне промене су у детаљима не превише битног карактера), док ће партијски систем претрпети важне измене. Након приказаних главних црта политичког и партијског система, чиме смо указали на подлогу политичких односа и механизма, усредсредимо се на идеолошке позиције левичарских партија у току Хладног рата. Међутим, напомена је да ће ова аргументација имати наглашену дескриптивност. Тема рада тиче се периода *након* Хладног рата, док претходни период анализирамо у најважнијим цртама како бисмо ближе одредили појмове и појаве, као и историјско наслеђе италијанске левнице. Такође, преглед левнице у хладноратовском раздобљу служи нам како бисмо јасније истакли историјски преседан који је партија-окосница италијанске левнице доживела у идеолошким трансформацијама непуне две деценије од краја Хладног рата померајући се великим скоковима ка десној страни идеолошког спектра. Овај преседан означио је тешку кризу левичарских традиција, више деценија врло снажних у Италији.

лест Италије, у скоријој прошлости поново је легитимисала захтеве за извесним концептима већинске премије, као што ћемо видети у наредним поглављима.

¹²⁸ Више о овоме види: Giovanni Sartori, *Stranke i stranački sustavi* (Zagreb: Politička kultura, 2002), 119-28.

2.4. ПАРТИЈЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ЛЕВИЦЕ У ПЕРИОДУ ХЛАДНОГ РАТА

Током Хладног рата стожерна партија свих коалиција била је DC. Њена позиција јесте била у центру, како партијског система, тако и идеолошког спектра. Одабир је био врло проницљив – одбијајући да се сврста на класичну десницу, DC је успешно избегавала да омогући биполарност у којој би долазило до смене полова на власти. Такође, патернализам (у смислу заштитничке бриге о социјално угроженим слојевима) коме је често прибегавала DC смањивао је унутрашње партијске тензије са левим крилом, и удаљавао део бирачког тела од партија левице. Тако је DC постала права „народна” свеобухватна партија, са симпатизерима у свим слојевима друштва. Међутим, успех је дошао по цену њене кохезије, јер је DC била класичан пример фракционаштва. Фракционаштво је било додатно оснажено постојањем снажне PCI. DC је „остајала на окупу” због страха од пораста популарности комуниста у случају партијске „шизме”. Ипак, тешко је подносила уцене мањих партија те је, у условима парализе због константних партократских притисака, у једном периоду развила идеју *историјског компромиса* са PCI. У питању је поглавље књиге које није никада исписано услед ванредних околности до којих је дошло. Ова идеја била је изводљива само због реформског пута који је револуционарна левица почела снажније да прихвата. Тиме долазимо до важног питања, које су то партије левице биле антисистемске и револуционарне, и услед каквих разлога су се временом определиле за парламентарну демократију?

PSI је била прва велика политичка партија левице. Основана је 1892. године као предводница широког радничког покрета, и као таква била идеолошки хетерогена. Почетком двадесетог века била је подељена на два главна блока: реформисте и максималисте (револуционарне социјалисте). Партија је доживела неколико расцепа на овим, и другим идеолошким линијама, те је из редова партије 1921. године иступило неколико истакнутих чланова (Антонио Грамши, Амадео Бордига – *Amadeo Bordiga*) и основало PCd'I (*Partito Comunista d'Italia*, која је 1943. године променила име у *Partito Comunista Italiano*). Разлог за излазак ове фракције било је партијско одбијање Лењиновог позива да се PSI обрачуна са реформистичком струјом и недвосмислено револуционарно усмери. Годину дана потом реформисти под вођством Филипа Туратија (*Filippo Turatti*) ипак бивају избачени из партије

због сарадње са партијама деснице приликом решавања кризе владе (која ће довести до успона фашизма), чиме PSI постаје идеолошки ортодоксније усмерена.¹²⁹ Међутим, након фашистичке забране политичких партија неколико година касније, максималисти и реформисти ће се ујединити у егзилу, у Француској (1930), под вођством Пјетра Ненија (*Pietro Nenni*).

Судбина PSI била је да дуго времена буде растрзана између реформе и револуције. Током Другог светског рата, учивши прилику за успостављање социјалистичког друштва, социјалисти су били експоненти идеје револуције, али су због притиска комуниста одложили остварење ове идеје (како се испоставило, трајно). На изборима за уставотворну скупштину социјалисти ће последњи пут имати примат на левици, победивши комунисте незнатном разликом. Почетком наредне године (1947) из партије ће иступити група око Ђузепеа Сарагата (*Giuseppe Saragat*)¹³⁰ због тесне сарадње партије са комунистима и СССР. Сарагатова партија ће временом добити име Социјалдемократска партија (PSDI) и играти важну улогу у владама демохришћана. Ова партија се од самог почетка одредила према путу савремене социјалдемократије и сарадњи са партијама левог и десног центра. PSI, „очишћена” од најревизионистичкијих елемената, приступила је сарадњи са PCI и учествујући на заједничкој листи на првим парламентарним изборима Републике доживела неуспех; ова коалиција није добро прихваћена од дела бирачког тела ком је тесна повезаност са Совјетским Савезом сметала.

Заоштрена хладноратовска ситуација тешко је оптерећивала социјалисте. У суштини, ова партија је показивала тежњу ка аутономном социјалистичком путу, ка хегемонији и револуцији, али је била притиснута са више страна. С једне стране ту је било новонастало преимућство PCI, савезника совјетизма, док је с друге стране био блок проатлантских партија. Тесан савез са комунистима није више долазио у обзир, из више разлога. За почетак, комунисти су се поставили, и били схваћени, као истински револуционарни сегмент друштва¹³¹ (слика коју је, упркос

¹²⁹ О овим унутарпартијским превирањима више види: Милан Баста и Вјекослав Клишанић, *Италија* (Београд: Култура, 1960), 200-1.

¹³⁰ Који ће касније постати председник републике, први са левице.

¹³¹ Како се то изражава у једном тексту који је објавио *Europe Speaks* тих година поводом неугодне позиције у коју је запала PSI: „Многи бирачи ће пропустити да виде важну разлику између ове партије и комуниста и пре ће бирати оригинал него Ненијеву супституцију” (*Europe Speaks*, “Crisis of

конструктивном приступу учешћем у првим годинама Републике, ојачавало савезништво са СССР). PSI није могла јасно да оформи своју позицију. Такође, у самој PSI и њеном бирачком телу је постојало пуно различитих елемената; хетерогено наслеђе је опстало и партију удаљавало од совјетског блока. Ипак, PSI је остала у релативно добрим односима са PCI и СССР све до 1956. године, године чувеног уласка тенкова у Будимпешту. Ово је изазвало велики потрес на левици. СССР је дефинитивно оснажио слику коју су Запад и DC о комунизму стварали; погубљење Имреа Нађа (*Imre Nagy*) и репресивне методе Совјета стигматизовали су комунизам у великом делу друштва, а партијама у вези са СССР ово је задао велике идеолошке и практичне проблеме.

Званични подаци о смањењу броја чланова PCI након мађарских догађаја се не слажу: примера ради, PCI је на септембарском пленуму 1958. године објавила да је дошло до смањења броја чланова од 10,8% у периоду од почетка 1956. до тада (те да је PCI првог септембра 1958. имала више од 1.800.000 чланова), док неки аутори сматрају да тај број може бити знатно већи, те да досеже чак до 300.000 чланова.¹³² *Paura rossa*, страх од комунизма, почео је, дакле, да се шири и међу чланством ових партија (с том разликом што се тај страх међу комунистичким симпатизерима и члановима ширио углавном на штету совјетског комунизма, не и комунизма генерално). Симптоматичан је један документ који су објавили и потписали бројни интелектуалци, чланови и симпатизери PCI, под називом *Manifesto dei 101* („Манифест стотину и једног/е”), у коме се критикује репресија Совјетског Савеза и званична позиција PCI која је подржала ова дешавања, те исказује солидарност са мађарским комунистима који су покушали да државу преведу на самосталан пут у социјализам. Тољати је чак упутио молбу Совјетском Савезу да одложи извршење смртне казне над Нађом док не прођу избори у Италији (избори 1958. одржани су 25. маја, а суђење Нађу у наредним данима, док је смртна казна извршена 16. јуна).¹³³

Italian Socialism”, Friedrich Ebert Stiftung, <http://library.fes.de/fulltext/isk/es-t-8.htm> (страници последњи пут приступљено 27.04.2015)).

¹³² Види: Милан Баста и Вјекослав Клишанић, *Италија* (Београд: Култура, 1960), 196.

¹³³ Види: Paolo Franchi, “Togliatti: Nagy deve morire”, *Corriere della Sera*, http://archiviostorico.corriere.it/1992/settembre/26/Togliatti_Nagy_deve_morire_co_0_92092615959.shtml (страници последњи пут приступљено 27.04.2015).

Удаљавање PSI од совјетског блока било је још израженије. PSI се определила за самосталан социјалистички пут. Ипак, њен проблем био је и очевидан проблем комуниста (односно, генералан проблем револуционарне левике) јер савремено доба није омогућавало изоловану револуцију. Замислити револуцију без мешања СССР и САД у доба Хладног рата није изводљиво, нарочито у центру Европе. Први од проблема за PSI била је подршка друштва. Демократски избори били су лакмус папир који је указао социјалистима да су далеко од хегемоније. Затим, хипотетичка самостална револуција, која би одбацивала учешће СССР (који је у светлу новонасталих догађаја снажно вредносно одбачен), све и да је постојала значајна подршка италијанског становништва, била би осуђена на пропаст услед деловања САД. Прагматичан пут било је везивање за социјалдемократију. Морамо претпоставити да су и политички прагматизам (прилагођавање ставовима бирачког тела), али и атитудинална промена играли важну улогу у овој трансформацији. Комунизам се у већој мери почео доживљавати као инхерентно монистички и неизбежно диктаторски. Дошло је до промене ставова; сада Нени прекорева PCI и снажно везује своју партијску већину за парламентарну демократију. На конгресу у Венецији, одржаном 1957. године, PSI се огромном већином гласова делегата декларисала за стварање новог, самосталног политичког пута. Нени том приликом држи говор: „С наше стране жељена Европа јесте Европа у којој политичка тежина социјалиста постаје гаранција друштвеног прогреса и мира. Ова Европа је у клици успона лабуриста у Енглеској, опоравка социјалдемократа у Немачкој, новог почетка социјалиста у Италији, у демократској еволуцији земаља Источне Европе међу којима је Пољска најсвежији пример”.¹³⁴ PSI се јасно усмерава ка социјалдемократији. Међутим, њен пут је званично још увек „у социјализам”, он још увек формално није на позицијама савремене социјалдемократије, већ је на класичним основама. На наредним изборима, одржаним 1958, PSI ће бити награђена најбољим резултатом од избора 1946, освојивши 14,23 одсто на изборима за Представ-

¹³⁴ Наведено према: Maria Serena Adesso, “Il consenso delle sinistre italiane all’integrazione europea (1950 – 1969)”, *Diacronie. Studi di Storia Contemporanea*, 9 (2012): 7, http://www.studistorici.com/2012/02/13/adesso_numero_9/ (страници последњи пут приступљено 27.04.2015).

нички дом,¹³⁵ што је био јасан показатељ да нови идеолошки курс даје добре резултате.

У наредном периоду PSI ће се приближавати власти те ће пружити екстерну подршку четвртој влади Аминтореа Фанфанија (*Amintore Fanfani*), формираној почетком 1962. Услови PSI ће бити пре свега три важне реформе: национализација индустрије електричне енергије, реформа школства (јединствени систем средњих школа) и стварање региона.¹³⁶ Наредне године PSI ће ући у владу са DC, PSDI и PRI, и бити важан члан будућих влада које ће добити надимак владе левог центра (*governi di centro-sinistra*). Нени је у претходном периоду давао изјаве како PSI не може да еволуцију капитализма у Италији препусти grubим економским законима, те да је боље укључити се у оквире власти, „салу командних дугмади” (Ненијевим речима речено), како би се могао кориговати капитализам и његове грешке.¹³⁷ На партијском конгресу 1963. године закључак ће бити да „учешће социјалиста у влади није више питање принципа већ политичких могућности”, с обзиром на то да је „пут у социјализам пут демократије” те „укључује напуштање лењинистичке теорије моћи”.¹³⁸ На овом конгресу усвојено је неколико важних тачака, овлашћујући централни комитет партије на учешће у влади под условом да се осигура спровођење више политика (закључци које ћемо овде навести и делимично парафразирати уз изостављање прекомерних и мање важних детаља):

1. Политика економског програма и структуралне реформе (почевши од приоритета у области агркултуре, школства и урбанизма), те креирање ефикасних инструмената контроле и усмеравања процеса акумулације и интервенције државе на пољу продуктивности посредством јавног сектора;

¹³⁵ Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 25 maggio 1958", <http://elezioni-storico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=25/05/1958&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 27.04.2015).

¹³⁶ Прва два услова испуњена су током рада ове владе. Више о првим владама левог центра и условима социјалиста види у архиви *La Repubblica*-e: *La Repubblica*, "Il centrosinistra: (febbraio 1962 – luglio 1976)", <http://www.storiaxxisecolo.it/larepubblica/repubblica6.htm> (страница последњи пут приступљено 27.04.2015).

¹³⁷ Серђо Романо, *Историја Италије: од Рисорђимента до данашњих дана* (Београд: Филип Вишњић, 2006), 226.

¹³⁸ Наведено према: Antonio Landolfi, *Storia del PSI* (SugarCo, 1990), 105.

2. Нова агркултурна политика која за циљ има повећање доходака и квалитета живота сељаштва, трансформацију структуре поседа и односа између власништва и посла, и друге мере;
3. Примена Устава како по питању уставних реформи, тако и по питању реформе односа између јавних власти, колективитета и грађана, реформа закона о јавној сигурности и судског система...препознавање и поштовање синдикалних, грађанских и политичких права радника на радним местима;
4. Реформа јавне администрације и јавних институција, саобразна економском програму;
5. Политика подстицаја научног истраживања и демократске реформе школства;
6. Социјална политика базирана на радикалној реформи превентиве и помоћи, која гарантује систем сигурности за све грађане;
7. Спољна политика заснована на пацифизму, интернационализму и неутралности – истиче се отпор приступању НАТО-у и неопходност координације са свим снагама, унутар и ван блокова, са циљем решавања фундаменталних проблема мира.¹³⁹

Овде долазимо до проблематичног питања – да ли је PSI деловала у контексту савремене или класичне социјалдемократије? Морамо закључити како разлику у конкретним мерама није увек лако уочити. Мере реформског пута у социјализам и мере хуманизовања капитализма често су врло сличне или чак идентичне. Уз то, коалициони партнери PSI свакако су утицали на скромност њених политика. По овим питањима Нени (званично) не гаји сумње; он истиче да је реч о ограниченој, и временски и садржајно, коалицији са DC, која може послужити само за решавање неких текућих проблема али не може резултовати генералном политичком алијансом „за коју не постоје идеолошке премисе и слагања око коначних циљева; заправо је у питању договор ограничен у својим економским, друштвеним и политичким циљевима”.¹⁴⁰ Ипак, визија PSI ће се временом променити и довести до прихватања приватне својине, односно до „осавремењења” њене социјалдемократске позиције.

¹³⁹ Мере усвојеног програма преузете из: ибид., 106.

¹⁴⁰ Наведено према: ибид., 105.

Узрок социјалдемократизације PSI треба тражити и на пољу економије. Историчар Масимо Салвадори (*Massimo Salvadori*), наводи да је, поред кризе „совјетског мита” који је раније представљао левичарску звезду водиљу, кризи те левице печат дао и економски развој Италије педесетих година. „И, с друге стране”, наводи Салвадори, „италијански економски развој у педесетим годинама који је ипак био велики и од изванредног значења, реализован је уз потхрањивање друштвених тензија и веома јаким неравнотежа. Ово је било довољно, свакако, да се лиши сваког реализма одржавање револуционарне перспективе, која је уз то била и идеолошки уздрмана кризом совјетског модела после 1956. године”.¹⁴¹ *Boom* капитализма био је значајан и слабио је подршку друштва у револуционарним стремљењима. Политиколошкиња Женевијев Биб (*Geneviève Bibes*) наводи цифре које говоре о порасту квалитета живота италијанског друштва: „У лето 1959, индекси развоја изнова показују снажан пораст, и све до краја 1963. Италија је доживљавала раздобље економског бума у сразмерама које дотад никада није доживела у целокупној историји земље, који је по брзини кретања и интензитету превазишао експанзију достигнуту у годинама које су претходиле Првом светском рату, када се присуствовало првој значајној афирмацији индустрије”.¹⁴² Биб износи конкретне податке: „Крајем 1963. бруто национални производ износио је 23.669.000.000.000 лира, суму која представља 138 одсто у односу на 17.114.000.000.000 из 1958”.¹⁴³

Италија је доживљавала закаснелу индустријализацију; у претходном периоду била је превасходно агркултурна земља. Ово је могло да значи добру вест за револуционарну левицу, будући да се њени капацитети традиционално везују за бројну радничку класу, поглавито у индустријским условима. Међутим, владе на челу са DC нису укинуле здравствене и социјалне системе којима је фашизам „куповао” социјални мир. Затим, како истиче Романо, очувале су и ојачале државно учешће у привреди и створиле елементе јаког патернализма на Југу, стварајући Касу за јужну Италију (*Cassa del Mezzogiorno*) као инструмент јавног инвестирања

¹⁴¹ Масимо Салвадори, „Криза идеје левице”, *Марксизам у свету* 9, 3-4 (1987): 144.

¹⁴² Наведено према: Серђо Романо, *Историја Италије: од Рисорђимента до данашњих дана* (Београд: Филип Вишњић, 2006), 227.

¹⁴³ Ибид.

у неразвијеним деловима државе.¹⁴⁴ Дакле, тачно је да је радничка класа била у порасту, али услови у којима је обитавала свакако нису били препуштени *laissez-faire* економији.

Други важан податак је значајан пораст удела грађанске средње класе. „Задовољна већина” ће у наредним деценијама расти и утицати на левичарско кориговање метода и циљева. Економски услови, тј. побољшање истих, производ су и великог плана за обнову Западне Европе – чувеног Маршаловог плана. Економска помоћ САД, стварање Европске економске заједнице (као и друге две – Европске заједнице за угљ и челик, као и Европске заједнице за атомску енергију), и добици које је Италија издејствовала у овом периоду, оснаживали су друштвену неравнотежу коју је помињао Салвадори. Американизација италијанске културе није била само одјек трендова у популарној култури, већ дубоке афилијације великог дела италијанског друштва савременом Западу, док је распршивање илузија о совјетском моделу током времена и дефинитивно довело до опредељивања друштва „за Запад”. Оснажена је приврженост капитализму и његовим савезништвима, нарочито с обзиром на плодове које је производио. О променама економских услова и социјалне структуре биће речи у даљем тексту, како хронолошки будемо указивали на даље промене идеологија двеју великих партија левнице.

Преласком социјалиста на социјалдемократске позиције додатно је отежана ствар РСІ у тежњи ка некој будућој револуцији. Страх италијанског друштва од нове диктатуре, изражен како у Уставу, тако и пренаглашеним изборним утицајем ДС, осујећиваће револуционарне левичаре и остављати им подршку мањине друштва. Ово ће долазити до нарочитог изражаја при совјетским „излетима” у земље Источног блока, чиме је револуционарна левица снажно одгуривана ка позицијама социјалдемократије. Снажна антикомунистичка идеациона позиција већине друштва смањиваће маневарски простор РСІ. „Револуционари” су се заправо нашли између чекића и наковња. С једне стране све су мање желели совјетски модел који се испостављао као нехуман и све мање исказивали поверење овом савезништву (или, прецизније, контроли од стране Москве), док би евентуални покушај револуције уз подршку СССР објективно значао опасност од Трећег светског рата. С друге стране, самостална револуција није била изводљива. Италија је поста-

¹⁴⁴ Више о овом периоду италијанских влада и економским реформама види: ибид., 225.

ла „двориште Запада”. Међународни фактор у савременој политици постао је један од најзначајнијих са којима се мора рачунати. Шта је остало комунистима у том случају, изузев социјалдемократизације? РСИ је, истина, касније (званично) отпочела овај процес у односу на социјалисте, али се није превише чекало на његов епилог.

Реч је о *cost-benefit* позицији у којој се јасно наметао избор – реформски пут у социјализам. Реалност је наметала бихејвиористичку промену, што се добро види у ставовима Палмира Тољатија из шездесетих година, израженим у једном од текстова за званични лист РСИ, чувени *l'Unità*: „Желим да прецизирам поенту, онима који нам приговарају да је пут који на овај начин ми представљамо другачији од оног који су пратиле радничке класе како би дошле на власт у другим земљама. Без сумње је другачији, зато што су другачији објективни и субјективни услови у којима смо, данас, на европском Западу или, у најмању руку, у нашој земљи. Другачија ће бити такође, по многим аспектима, циљна тачка, јер развој путем демократске борбе не може а да не доведе до различитих резултата од оних до којих се долази путем грађанског рата. Ми немамо никакву носталгију за грађанским ратом”.¹⁴⁵

На овом месту важно је нагласити и један проблем „грамшијанства”. Наиме, Грамшијев концепт хегемоније, који су комунисти држали као упутство и апологију свог двосмисленог (теоријски револуционарног – практично реформског) политичког концепта, садржи извесну антиномију. Грамши *јесте био* револуционар који је револуцију очекивао као зрео плод који ће пасти у руке оних који су остварили хегемонију, притом користећи и демократске институције. Ипак, његово време разликовало се од времена италијанске републике, у којој је постојало универзално право гласа, а хегемонија се могла релативно прецизно мерити резултатима избора. Хегемонија у демократској пракси подразумева да је револуција излишна. Јер, задобити хегемонију у демократији значи победити на изборима. Другим речима, зашто би и даље опстајала идеја насилне промене режима, кад хегемонија доноси мирну смену власти? Ипак, остаје друго важно питање, питање понашања ових левичара од тренутка освајања власти на изборима. Како би они деловали?

¹⁴⁵ Palmiro Togliatti, “Linea democratica e prospettiva rivoluzionaria”, *l'Unità 1924 1974 (con trenta editoriali di Palmiro Togliatti)*, (1974): 75.

Да ли би укинули институције парламентарне демократије и завели неку врсту диктатуре пролетаријата?¹⁴⁶ Одговор на ово питање није лако дати, али можемо указати на тенденције прихватања демократског оквира.

Извесно је да се великим делом и атитудинални аспект изменио (ставови актера политичких процеса). Сматрамо да је реч о ситуацији (релативно) аналогној моделу Денкварта Рацова (*Dankwart Rustow*) о транзицији ка демократији. Рацов истиче да нека друштва постају демократска, а њихови политички актери привржени демократији као „јединој игри у граду” кроз четири фазе.¹⁴⁷ Прва фаза је формирање националног јединства (*national unity phase*), као договора о вези између државе и друштва (нације). Без тог договора друштво је склоно расапу и насилним сецесијама, које оптерећују или онемогућавају демократизацију. Друга фаза односи се на постојање политичког сукоба две главне струје, са неизвесношћу исхода. Рацов истиче да сукобљене елите у недемократском режиму, услед неизвесности победе у евентуалном насилном сукобу, пристају на компромис институционализацијом мирне, демократске борбе за власт (у италијанском случају неизвесност насилне борбе револуционарних левичара била је изражена, нарочито услед сукоба Исток – Запад). Дакле, сукобљене стране, из бојазни да ће изгубити *све*, пристају на демократска средства сукобљавања, чиме имају могућност да победе на изборима или да као опозиција задрже значајан део политичке моћи. Овај компромис замишљен је привремено, док се не укаже прилика за апсолутно освајање власти. Тиме је друштво ушло у трећу фазу, која претходи пуној демократизацији. Грамшијеве поуке дале су подстрек овој фази; комунисти су могли да изводе стратегију чекања и успостављања хегемоније без бојазни да ће бити оптужени за идеолошку јерес. Четврта фаза је кључна у разјашњавању позиције комуниста у Хладном рату и развоју оне специфичне идеолошке позиције коју називамо еврокомунизмом. Наиме, Рацов истиче да сукобљене стране временом из-

¹⁴⁶ Конкретно говорећи, овакав приступ могао је бити легалан. Италијански комунисти, да су остварили апсолутну већину (сами или евентуално у савезништву са другим партијама), могли су изменити Устав, будући да је за ревизију потребна већина у два наврата у размаку од не мање од два месеца (у другом гласању потребна је апсолутна већина) и потврда ревизије на референдуму. Тиме би и „диктатура пролетаријата” могла бити постигнута уз поштовање свих важећих правних норми.

¹⁴⁷ Види: Dankwart Rustow, “Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model,” *Comparative politics*, 2 (1970): 350-361, <http://www.millersville.edu/~schaffer/courses/s2003/soc656/readings/rustow.pdf> (приступљено 04. 09. 2014).

налазе корист од преговарања и учвршћују своја уверења у демократска правила игре. Такође, резултати избора обесхрабрују оне којима је на уму насилни сукоб, јер ти резултати говоре о снази подршке противничкој страни (уколико и занемаримо утицај САД и СССР, отпор револуционарној левици и у њеним најбољим данима с почетка Републике пружило би, по резултатима избора, три петине друштва). На крају, време ће урадити своје: смена старих генерација политичара и долазак нових, на демократске принципе навикнутих и у демократској атмосфери одраслих учиниће демократизацију извесном: „[...] они лидери који су се шкрто носили са демократијом или је прагматично прихватили пензионисали су се или су умрли и били замењени од стране оних који су искрено веровали у њу”.¹⁴⁸

Дуготрајно учешће у демократском дискурсу слаби револуционарни занос. Уистину, идеја револуције има најснажнију подршку у тешким материјалним условима нижих слојева друштва и немогућности за каналисање захтева истих. Сартори током седамдесетих година напомиње: „Штавише, проблем апсорбовања комунизма је питање другачијег поретка. Сетимо ли се у каквим условима је радничка класа живела током деветнаестог века и првих деценија двадесетог века, револуционарни социјализам заиста је био 'политика очаја'. Но, данашње комунистичке партије у Француској, Италији па чак и Финској тешко да одражавају услове очаја – напротив, оне одражавају благостање”.¹⁴⁹

Можемо са извесном сигурношћу сматрати да су многи „стари револуционари” променили извесне погледе. Симптоматичне су речи Ђорџа Амендоле (*Giorgio Amendola*), члана управног одбора РСІ који је седамдесетих година изјавио: „На састанцима, чак и у присуству младих побуњеника, ја стално понављам реченицу која добија изазовни карактер: Италијани нису никада досад били толико слободни као данас, нити су се хранили тако добро као сада”.¹⁵⁰ Овакве изјаве с врха странке указују да је демократија вредносно освојила бројне присталице револуције. С друге стране, РСІ није дошла на власт током целог периода Хладног рата, те не можемо са сигурношћу рећи да је промена у ставовима била и довољно

¹⁴⁸ Ибид., 358.

¹⁴⁹ Giovanni Sartori, *Stranke i stranački sustavi* (Zagreb: Politička kultura, 2002), 129.

¹⁵⁰ Наведено према: Серџо Романо, *Историја Италије: од Рисорђимента до данашњих дана* (Београд: Филип Вишњић, 2006), 236.

распрострањена, али можемо извести минималан закључак да је демократска микрија револуционара у једном периоду постала званично прихваћена апологија демократског пута у социјализам. Та идеологија добила је назив еврокомунизам, и залагала се за реформски приступ уз поштовање вишепартизма и парламентарне демократије. Шта би се десило са РСІ и политичким режимом у случају да је та партија преузела кључне функције власти и полуге силе победом на изборима, не можемо са сигурношћу знати, али ћемо указати на присуство званичне атитудиналне промене у делу у ком се бавимо феноменом еврокомунизма.

Период Хладног рата за италијанске комунисте био је тежак и поступан процес удаљавања од Совјетског Савеза. После стигматизујућег удара који је 1956-та произвела на телу комунизма, РСІ је остала у блиским односима са Москвом, али уз повремено наглашавање да је пут италијанских комуниста другачији од пута Источне Европе. Током шездесетих година PSI је ушла у прву владу левог центра, што је комунисте оставило усамљенима на левом крилу и без могућности за освајање власти. Година 1968-ма била је једна од најважнијих у идеолошким превирањима италијанске левнице. Ово је година чувеног уласка Совјета у Чехословачку (још једном, тенковима) чиме је прекинуто „Прашко пролеће” и идеја Чехословака о самосталном путу у социјализам. Још једном су Совјети прибегли репресији, што није могло да остане без одјека на левици у Западној Европи. РСІ се у случају Чехословачке по први пут јасно конфронтирала СССР-у. Алесандро Ната (*Alessandro Natta*), тадашњи истакнути члан РСІ, а током осамдесетих година и генерални секретар партије, изјавио је у вези са совјетском инвазијом: „Поред поновне потврде ауторитета у Источној Европи, постоји губитак престижа и ауторитета [СССР-а] у другим секторима, ударац задат другим секторима покрета. Тако је за нас на европском Западу [sic].[...] био задат ударац целој нашој политичкој стратегији, нашим идејама о типу социјалистичког друштва [...]. И у овом случају ја не верујем да ће бити могућ поновни договор”.¹⁵¹ РСІ ће званично изразити „тешко неслагање” са политиком СССР и солидарност са чехословачким ко-

¹⁵¹ Наведено према: Alexander Höbel, “Il contrasto tra PCI e PCUS sull’intervento sovietico in Cecoslovacchia: Nuove acquisizioni,” *Studi storici*, 2 (2007): 525, http://www.academia.edu/612449/Il_contrasto_tra_PCI_e_PCUS_sull'intervento_sovietico_in_Cecoslovacchia._Nuove_acquisizioni (страница последњи пут приступљено 09.09.2014).

мунистима, захтевајући повлачење трупа и рестаурацију „легалних система”, „демократски изабраних”.¹⁵²

Овакве и друге сличне изјаве повлаче неколико закључака. Први је тај да је деловање СССР нанело тешку штету имиџу комуниста у Западној Европи. Такође, дистанцирање италијанских комуниста од Совјета тешко да се може тумачити само као опортунистичка варка у потрази за одржањем изборног кредибилитета, јер је такав став, јавно изречен, директно наносио штету Совјетском Савезу. РСИ, уколико је желела да настави сарадњу са СССР-ом на високом нивоу, није могла да допусти себи такву конфронтацију и сврставање уз осуде Запада. Закључујемо, дакле, да су комунистичке партије Запада све мање желеле патронат Совјета, те да им је парламентарна демократија све више постајала „бољим од ова два света”, друштвом у ком је политичка слобода била више вреднована.

Масимо Салвадори закључује да је у периоду пре 1968. године опстајало значајно везивно ткиво италијанских комуниста и СССР: „Суштина комунистичке позиције изражавала се у концепцији према којој је КПИ намеравала да измири ’различитости’ путева у социјализам са ’јединством’ међународног комунистичког покрета која у СССР има чврсту упоришну тачку”.¹⁵³ Након Прашког пролећа, међутим, РСИ ће акценат стављати на аутономију, на курс који ће доживети кулминацију у време Берлингуера и еврокомунизма. Док ће РСИ од стране совјетског блока бити оптужена да је подлегла империјалистичкој пропаганди, она сама ће стати на страну неблоковске политике. Луиђи Лонго (*Luigi Longo*), генерални секретар партије у време чехословачких догађаја (наследио је Палмира Тољатија након његове смрти 1964. године и на тој позицији остао до 1972, када је изабран Енрико Берлингуер), поводом расцепа комунизма на међународној сцени изјавио је да је циљ РСИ „истовремено распуштање Атлантског савеза и Варшавског пакта”.¹⁵⁴ РСИ неће у потпуности напустити сарадњу са Истоком (свесна да нема других јаких савезника), али ће промовисати „аутономију и различитост у јединству” те истичати да је потребна нова форма пролетерске борбе, пре свега у виду „неотуђиве

¹⁵² Види: ибид., 3. Напомена уз навод: влада Александра Дубчека планирала је политичку либерализацију и демократизацију земље; из подршке италијанских комуниста „видљива” је афилијација овим концептима.

¹⁵³ Масимо Салвадори, „Криза идеје левице”, *Марксизам у свету* 9, 3-4 (1987): 144.

¹⁵⁴ Luigi Longo, “Risposte a tre domande”, *Rinascita*, settembre (1968).

аутономије, независности и националног суверенитета сваке државе, и аутономије и суверенитета сваке комунистичке партије”.¹⁵⁵ PCI ће, као највећа комунистичка партија Западне Европе, предводити аутономистички фронт и постати интернационална осовина нових европских комуниста.

Период Луиђија Лонга на месту генералног секретара PCI транзициони је период ка развоју еврокомунистичке позиције партије. PCI је често наступала са двосмисленим и нејасним фразама о револуцији на сопствени начин, задржавајући подршку и „младих побуњеника” о којима је говорио Амендола, као и оних који су желели тврду левицу на миран начин. Салвадори указује на ову магловиту позицију и тактику следећим речима: „С једне стране реформаторска партија у својој ефективној улози, с друге реформаторска партија која сматра реформизам као неприхватљиву измену властите физиономије; с једне стране, демократска партија и протагонист спомена вредних битака за одбрану слободе у Италији, с друге пак још увек носилац једне културе која је посматрала систем политичке демократије као систем који треба да се превазиђе и која је имала амбицију да [...] унутар себе унапред *in nuce* уобличи један нови модел јавног морала и политичког управљања”.¹⁵⁶ Шездесетих година Бобио је упућивао позиве на јединство PCI и PSI, позивајући прву да се, послужићемо се парафразом Слободана Дивјака, „јасно одреди према фундаменталним принципима представничке демократије и да се на тој тачки приближи програмским начелима Социјалистичке партије”.¹⁵⁷

Доласком Енрика Берлингуера на позицију генералног секретара (1972) PCI одговара на Бобиов позив. Партија се видно мења, прихватајући институције представничке демократије и корпус либерално-демократских права и слобода у целости. После готово тридесет година одсуства из извршне власти PCI ће пласирати идеју о тзв. *историјском компромису*, договору са DC око конституисања

¹⁵⁵ Наведено према: Alexander Höbel, “Luigi Longo segretario del PCI,” *Il Calendario del Popolo*, 685 (2004): 7, <http://storiaeconflitto.altervista.org/pages/saggi/Longo%20segretario%20%28ridotta%29.pdf> (страница последњи пут приступљено 09.09.2014).

¹⁵⁶ Масимо Салвадори, „Криза идеје левце”, *Марксизам у свету* 9, 3-4 (1987): 144.

¹⁵⁷ Слободан Дивјак, „Предговор уз књигу Норберта Бобија *Либерализам и демократија*”, у Норберто Бобио, *Либерализам и демократија* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995), 14.

владе и различитих модуса сарадње.¹⁵⁸ Берлингуер на ову тему истиче: „Оно што је сигурно је да општа трансформација демократским путем коју желимо да постигнемо у Италији има потребу за, у свим својим фазама, и принудом и пристанком [...] У Италији се то може реализовати *само као револуција велике већине становништва*”.¹⁵⁹ Берлингуер истиче да се хегемонија ствара широким савезима те да историјски компромис не значи одступање од критике ДС: „Ми смо увек имали снажно присутну везу између хришћанске демократије и доминантних група буржоазије [...] Али у ДС и око ње скупљају се такође и друге снаге и економски и друштвени интереси, од оних различитих категорија средње класе до оних, врло значајних у појединим регионима и зонама државе, народних слојева, младих, жена и такође радника”.¹⁶⁰ Дакле, уласком у институције извршне власти и широким политичким савезима желела се развити левичарска хегемонија, а која подржава демократске институције и правила.¹⁶¹

Наредних година РСИ ће се постављати као конструктиван актер, спреман на сарадњу са влашћу, док ће са Комунистичком партијом Француске (*Parti communiste français*) и Комунистичком партијом Шпаније (*Partido Comunista de España*) пласирати идеју о еврокомунизму.¹⁶² Подршка демократским правилима игре подвлачи се у разним политичким актима, као што је објављена изјава коју су саста-

¹⁵⁸ Овај договор, за који је био заинтересован Алдо Мора (секретар ДС у периоду 1959-1964 и њен председник у периоду 1974-1978), био је подржан од стране левог крила ДС. Политички је могао користити овој партији будући да је ДС током дугог периода била под уценом мањих партија левог и десног центра, а у немогућности да се окрене другим партнерима. Историјски компромис требало је, такође, да стабилизује ситуацију у земљи у којој је дошло до низа терористичких напада екстремних левичарских и десничарских организација, а реч је о периоду познатом као Оловне године (*Anni di piombo*).

¹⁵⁹ Наведено према: Giuseppe Fiori, *Vita di Enrico Berlinguer* (Editori Laterza, 2004), 222. Комунисти под вођством Берлингуера често су и даље користили термин „револуција”, уз напомену да је реч о мирном, демократском методу радикалне промене друштва. Ова парадоксална употреба може се тумачити као жеља за одржавањем подршке оних присталица које осећају носталгију према „старој” реторици и идеологији.

¹⁶⁰ Наведено према: ибид., 223.

¹⁶¹ Нажалост по РСИ, историјски компромис никада није остварен. Идеја о историјском компромису доживела је крах после отмице Алда Мора 1978. године, која се приписује терористичкој организацији под именом Црвене бригаде (*Brigate rosse*). Отмица се завршила убиством Мора. Без једног од најважнијих протагониста идеје о компромису, ДС се вратила на курс одбијања савезништва са РСИ. Политичка позадина отмице и убиства Мора није јасно утврђена, али су „нето добитници” познати: унутарпартијски, међународни и други опоненти ступања РСИ у редове извршне власти.

¹⁶² Сматра се да је овај термин сковао и у јавну употребу увео југословенски новинар Фране Барбери у лето 1975. године (види: ибид., 250).

вили Берлингуер и Жорж Марше (*Georges Marchais*, лидер Комунистичке партије Француске) након састанка у Риму 1975. године. У овом документу њих двојица истичу: „По први пут у историји [...] ћемо објавити једно саопштење којим ћемо дефинисати наше заједничке позиције по питању демократије и социјализма”, те настављају: „У овом духу, све слободе – биле плодови великих демократско-буржоаских револуција, или великих народних борби овог века које је изнела радничка класа – мораће бити гарантоване и развијене”.¹⁶³ Бобио ће 1976. године, за разлику од става који је имао у претходној деценији, истаћи да је, враћамо се на цитате Дивјака, „главни проблем Социјалистичке партије у томе што у Италији већ постоји социјалдемократска партија, али под називом Комунистичка партија”.¹⁶⁴ Лово као годину званичне промене партијске идеологије наводи 1979, до када је партија још увек формално „лењинистичког усмерења”.¹⁶⁵ На XV конгресу, одржаном у Риму 1979. године, РСИ наглашава и потврђује курс партије која идејно чува везу између демократије и социјализма.

Веза идеолошких трансформација и економско-социјалних услова била је снажна и у овом периоду (прелаз шездесетих у седамдесете). Патнам дескриптивно указује: „Током две декаде између 1950 и 1970, економија је расла брже него икада у историји Италије и брже него дословно било која друга западна економија. [...] Исхрана се побољшала; неписменост и смртност новорођенчади су се смањили за две трећине; бицикли су замењени Веспама, а потом Веспе Фиатима”.¹⁶⁶ Како наводи Романо, бруто национални производ се у 1968. години удвостручује у односу на 1963-ћу, док су се незапосленост и емиграција „спустиле на најниже степене у целокупној историји Италије”.¹⁶⁷ И промене у социјалној структури погодиле су умереним идеолошким концептима. Ово је период снажног раста

¹⁶³ Наведено према: ибид, 251.

¹⁶⁴ Слободан Дивјак, „Предговор уз књигу Норберта Бобија *Либерализам и демократија*”, у Норберто Бобио, *Либерализам и демократија* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995), 14.

¹⁶⁵ Филип Лово, *Велике савремене демократије* (Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 1999), 461.

¹⁶⁶ Robert Putnam, *Making democracy work: civic traditions in modern Italy* (Princeton: Princeton university press, 1993), 20.

¹⁶⁷ Серђо Романо, *Историја Италије: од Рисорђимента до данашњих дана* (Београд: Филип Вишњић, 2006), 228.

средње градске класе. Економиста Паоло Силос Лабини (*Paolo Sylos Labini*) пружио је функционалистичку анализу социјалне структуре, којом узима у обзир ниво и тип примања, стил живота, услове рада итд (у четвртом поглављу детаљније се бавимо његовим анализама; овде наводимо један тип социјалне стратификације како бисмо укратко указали на друштвене тенденције у овом периоду). Дакле, приказ узима у обзир како економску тако и очекивану бихејвиористичку димензију, те разликује следеће категорије:

1. Буржоазију, као високу класу друштва;
2. Средњу градску (урбану) класу;
3. Непосредне пољопривредне произвођаче, као „убираче” профита;
4. Раднике ван пољопривреде, доминантно запослене у индустрији; и
5. Раднике у пољопривреди.

Табела 1. Промене у социјалној структури Италије у доба Хладног рата

Табела 1.	1951	1961	1971	1983
Буржоазија (виша класа)	2,0	2,0	2,6	3,3
Средња градска класа	26,5	31,8	37,5	46,4
Непосредни пољопривредни произвођачи	30,3	21,6	12,1	7,6
Радници ван пољопривреде	29,4	36,2	41,6	38,7
Радници у пољопривреди	11,8	8,4	6,2	4,0

Извор: Roberto Fanfani, *Le classi sociali in Italia*, [http://www.google.rs/url?sa=t&rc-t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=8&ved=0CD0QFjAH&url=http%3A%2F%2Fwww2.stat.unibo.it%2Ffanfani%2FDownload%2FLezioni%2Fclassisociali.ppt&ei=OLEJVIXbBtPlaN7hgpgF&usg=AFQjCNGO8HJe_7quFjuTXfqKfHWfybYekA&bv-m=bv.74649129,d.d2s](http://www.google.rs/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=8&ved=0CD0QFjAH&url=http%3A%2F%2Fwww2.stat.unibo.it%2Ffanfani%2FDownload%2FLezioni%2Fclassisociali.ppt&ei=OLEJVIXbBtPlaN7hgpgF&usg=AFQjCNGO8HJe_7quFjuTXfqKfHWfybYekA&bv-m=bv.74649129,d.d2s) (страница последњи пут приступљено 05.09.2014).

Два тренда су пресудна за наше закључивање: константан раст средње градске класе која се раних осамдесетих година ближи натполовичној већини у социјалној структури, и, после периода пораста радничке класе услед индустријализације у постратовском периоду, опадање бројности радничке класе на преласку седамдесетих и осамдесетих година.

Пораст градске средње класе и комунистичка промена руха оставили су социјалисте у идентитетској недоумици. Еврокомунизам је РСІ донео гласове оних који су били склони демократском отварању левице, уз истовремено одржавање каквих-таквих веза са Совјетским Савезом, што је одржавало старе сентименте тврђих струја. Како ћемо видети у наредном потпоглављу, еврокомунизам се (оксиморонски) представљао као нека форма мирне револуције, везујући се за демократију али декларативно одбијајући да се сврста у класичну социјалдемократију (што суштински јесте био), те је тиме обухватао старо бирачко тело уз новодошле гласове који су били благонаклони одступању од совјетског модела. Како Салвадори истиче, „КПИ је више волела да буде партија ’трећег пута’, партија која се не одриче комунистичке традиције и партија недефинисане иновације”, партија која је „напустила ’застарела средства’, али не и револуционарни циљ, иако све више признаје да се ради о веома замагљеном и неодређеном циљу”.¹⁶⁸ РСІ је тиме обухватила највећи део поља левице, не остављајући пуно маневарског простора за социјалисте. Још једном је идеолошка разлика између ове две партије постала нејасна.

Ако укажемо на резултате избора седамдесетих година, биће јаснији овај сукоб на левом крилу. РСІ је на изборима за доњи дом 1972. године освојила 27,15 одсто, док је PSI освојила 9,61 одсто гласова. На наредним изборима, 1976, РСІ осваја чак 34,37 одсто, док PSI добија готово исто као и на прошлим – 9,64. Испоставља се да је PSI делом изгубила гласове у корист РСІ, али да их је надоместила гласовима мањих партија, у првом реду PSDI (1972 освојила 5,14, а 1976 само 3,38).¹⁶⁹ „Еврокомунизација” је (уз харизму чувеног Берлингуера) наметнула ко-

¹⁶⁸ Масимо Салвадори, „Криза идеје левице”, *Марксизам у свету* 9, 3-4 (1987): 149.

¹⁶⁹ Извори информација о изборима за Представнички дом 1972 и 1976. године: Ministero dell’Interno, “Archivio storico delle elezioni – Camera del 7 maggio 1972”, <http://elezionistorico.interno.it/index.php? tpe=C&dtel=07/05/1972&tpa=l&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 01.05.2015); Ministero dell’Interno, “Archivio storico delle elezioni – Camera del 20

мунисте као убедљиво најважније експоненте левице – комунисти су „направили гужву“ на овом делу партијског спектра чвршће се везујући уз демократске институције.¹⁷⁰ Најава историјског компромиса и зближавање DC и PCI претили су да избаце социјалисте из власти, док је успон PCI претио социјалистима и трендом изборне маргинализације. Комунисти су на извешан начин преузели идејну матрицу социјалиста и за то нису били кажњени већ награђени на изборима 1976. године. Ово искуство показало је да, као и раних педесетих, социјалисти извлаче дебљи крај у случају идеолошке компатибилности са комунистима. Било је неопходно формирати нови курс. Социјалисти су, истиче Ландолфи, „сматрани од стране две највеће партије, од стране штампе и великог дела јавности, готово као ’врста на путу ка изумирању’”.¹⁷¹ Уз то, како је видљиво из табеле 1, бројност радничке класе се смањивала, те је PSI била принуђена да направи компромис са све бројнијом средњом класом. У потрази за бегом из позиције опадања, гласови су се налазили, како је то струја Бетина Краксија у PSI сматрала, у договору са капитализмом.¹⁷²

У следећој фази PSI ће прихватити приватну својину и постати партија савремене социјалдемократије, а ова промена ће бити озваничена у пролеће 1978. године на конгресу у Торину. Главне одлуке овог конгреса сажео је Антонио Гирели (*Antonio Ghirelli*), тадашњи истакнути члан PSI, истичући да није реч о социјализму у ком се могу препознати само они који живе од свог рада (тј. радништво), већ „и они који, радећи одговорно у приватном сектору економије, раде како за себе тако и за друге”.¹⁷³ Тиме је PSI обнародовала свој Бад Годесберг. Извела је и симболичке промене. PSI је на свој званични симбол, поред српа, чекића и књиге, до-

giugno 1976”, <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=20/06/1976&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 01.05.2015).

¹⁷⁰ Како Дивјак указује на Бобиове речи, „Социјалистичка партија [се], под притиском континуираног клижења комунистичке партије ка социјалдемократији, све више и више, под Краксијевим вођством, помера ка десници” (Слободан Дивјак, „Предговор уз књигу Норберта Бобија Либерализам и демократија”, у Норберто Бобио, *Либерализам и демократија* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995), 14).

¹⁷¹ Antonio Landolfi, *Storia del PSI* (SugarCo, 1990), 117.

¹⁷² Свакако да је велики економски развој утицао и на ставове чланова PSI. Капитализам је у Италији стварао значајно богатство, чему је, по становишту савремене социјалдемократије, био потребан само корективни редистрибутивни фактор.

¹⁷³ Наведено према: ибид., 120.

дала и црвени каранфил који доминира овим приказом.¹⁷⁴ Бетино Кракси (*Bettino Craxi*), лидер социјалиста, те исте године ће у познатом чланку под називом *Il Vangelo Socialista* („Социјалистичко јеванђеље”) елаборирати важне разлике либералног и демократског социјализма у односу на бирократски и тоталитарни комунизам, подвлачећи подршку првом моделу, као и економском управљању по узору на друге западне социјалдемократе.¹⁷⁵ Удаљавање од марксистичког наслеђа и са њим повезаних асоцијација наставило се током осамдесетих година те је партија и дефинитивно напустила старе симболе 1985. године, оставивши само црвени каранфил на белом пољу. Тиме је PSI показала снажну интенцију растерећења од баласта прошлости и доминације комуниста, што јој је великим делом и успело. На изборима 1987. године освојила је чак 14,26 одсто¹⁷⁶ гласова на изборима за доњи дом и отпочела нову фазу у којој је деловало да ће преузети примат на левици.

Овим су завршене идеолошке промене партија италијанске левнице у хладноратовском периоду. PSI је заузела позицију савремене социјалдемократије, док је PCI прихватила еврокомунизам као нову идеологију и држала се исте до 1991. године, када је створена нова партија, Демократска партија левнице. Стратегија PCI била је успешна јер је, одбијајући да се јавно сврста у породицу социјалдемократских идеологија и напусти стару симболику и део реторике успевала да одржи подршку бројних симпатизера Совјетског Савеза и присталица „старог курса”. Ипак, сматрамо да је еврокомунизам управо позиција класичне социјалдемократије, што ћемо у последњем потпоглављу аргументовати ближе одредивши идејну природу еврокомунизма.

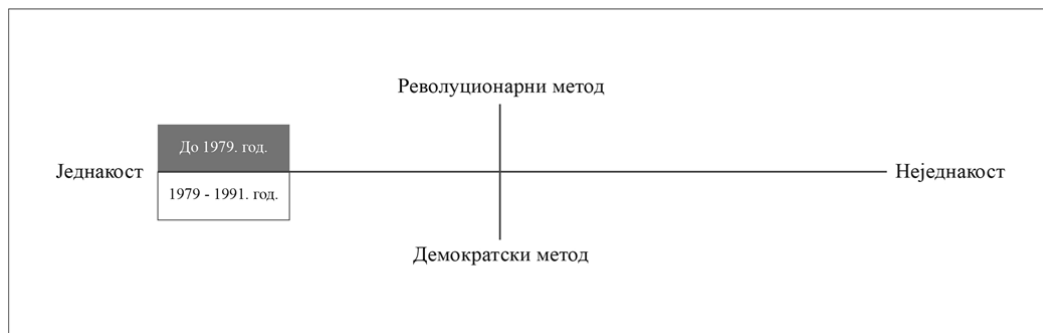
На крају овог потпоглавља приказаћемо на шемама 5. и 6. хронолошки след званичних промена идеологија ових партија, према модификованој шеми Ханса Ајзенка чију смо примену у првом поглављу предложили. Уз ове шеме следе и

¹⁷⁴ Каранфил је изабран услед инспирације португалском Револуцијом каранфила из 1974. године, којом је приведен крај вишедеценијској диктатури и успостављена демократија.

¹⁷⁵ Види чланак Бетина Краксија: Bettino Craxi, “Il Vangelo socialista,” Dorino Piras, <http://www.dorinopiras.it/2.0/2008/08/il-vangelo-socialista-craxi-e-berlinguer-30-anni-fa/> (страница последњи пут приступљено 01.05.2015).

¹⁷⁶ Ministero dell’Interno, “Archivio storico delle elezioni – Camera del 14 giugno 1987,” <http://elezioni-storico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=14/06/1987&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 01.05.2015).

прикази партијских симбола у спреси са датим идеолошким трансформацијама. У питању су прикази 1, 2, 3, 4. и 5.¹⁷⁷

Шема 5. Званична идеологија РСИ и промене исте током Хладног рата

Приказ 1. Симбол РСИ (неизмењен током Хладног рата)

Извор: Wikipedia, “Partito Comunista Italiano,”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Comunista_Italiano
(страница последњи пут приступљено 02.05.2015).

¹⁷⁷ Напомена: извор коришћених приказа је сајт *Wikipedia*-е. Премда је овај извор непоуздан у контексту *научних анализа*, овде су у питању визуелни прикази те, у недостатку званичних сајтова ових некада постојећих партија (и приказа које бисмо преузели са сајтова њихових данашњих партија-наследница), морамо га сматрати релевантним, тим пре што је реч о познатим симболима важних историјских партија.

Шема 6. Званична идеологија PSI и промене исте током Хладног рата

Приказ 2. Символ PSI у периоду између 1970. и 1978. године¹⁷⁸

Извор: Wikipedia, “Partito Socialista Italiano,”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Socialista_Italiano
 (страници последњи пут приступљено 02.05.2015).

¹⁷⁸ У претходном периоду званични симболи PSI састојали су се из истих, овде приказаних елемената. Варијације су биле естетског карактера.

Приказ 3. Символ PSI у периоду од 1978. до 1985. године

Извор: Wikipedia, “Partito Socialista Italiano,”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Socialista_Italiano
(страници последњи пут приступљено 02.05.2015).

Приказ 4. Символ PSI у периоду од 1985. до 1990. године

Извор: Wikipedia, “Partito Socialista Italiano,”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Socialista_Italiano
(страници последњи пут приступљено 02.05.2015).

Приказ 5. Символ PSDI (неизмењен током Хладног рата)

Wikipedia, "Partito Socialista Democratico Italiano,"
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Socialista_Democratico_Italiano
(страница последњи пут приступљено 02.05.2015).

2.5. ЕВРОКОМУНИЗАМ:

„ТРЕЋИ ПУТ” ИЛИ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТИЈА?

Идеологија еврокомунизма развила се у околностима Хладног рата међу комунистима Западне Европе. Тоталитаризам комунистичког татора, СССР, почео је да удаљава комунисте од идеолошке ортодоксије. Комунистички модел на који су се ове партије временом све мање угледале, указивао је на то да идеја *једне истине* води ка репресији и деспотизму. Такође, идеја о револуцији била је инхибирана реалном опасношћу од сукоба Запада и Истока на италијанском тлу. С друге стране, идеја о самосталној револуцији (без подршке СССР) била је још мање изводљива како због недовољне друштвене подршке тако и због моћног САД-а *ante portas*.

Ситуација је наметала избор мирољубивог метода. Прихватање овог метода, међутим, временом је довело и до промене ставова. Бенефити које су западне демократије пружале на пољу људских права и могућности за посредно управљање политичком заједницом утицали су на смиривање револуционарног заноса комунистичких партија Запада. Постало је очевидно да се слобода може пронаћи у де-

мократији, те су комунисти Запада све више желели да „само реформишу” ту и такву демократију, не више да теже њеном укидању. Затим, реалан пораст животног стандарда све је више одвраћао значајне делове друштва од идеје револуције. Без обзира што је његова провенијенција била она развијеног капитализма, виши стандард омогућио је лакше досезање „позитивне слободе”, тиме учврстивши атиудиналну промену која је говорила да представничка демократија пружа многе користи и могућности човеку да буде „свој на своме”. Из ове дијалектике развио се специфичан облик левичарске идеологије који је добио назив еврокомунизам, а чији су експоненти одбијали да се сврстају како уз класични комунизам, тако и уз социјалдемократију, указујући да је њихов пут „негде између“.

Које су биле кључне тачке еврокомунизма?¹⁷⁹ Еврокомунизам се заснивао на везивању за институције парламентарне демократије и либерално-демократски корпус људских права, те је тежио да на миран, демократски начин освоји власт и замени капитализам социјализмом. Берлингуер је истицао да ће еврокомунистичке снаге предузети „борбе и иницијативе које би реализовале преображаје у правцу социјализма, како би се пружио конкретан доказ да социјалистичко друштво може и мора да се изграђује уз пуно поштовање, штавише уз проширивање демократских слобода”.¹⁸⁰

Снажан ударац еврокомуниста на међународном нивоу Москви је задао посебно Берлингуер, генерални секретар највеће комунистичке партије Запада, једним говором на XXV конгресу Комунистичке партије Совјетског Савеза, одржаном у фебруару 1976. године. На овом конгресу били су присутни бројни велики лидери светског комунизма: Леонид Брежњев (*Леонид Ильич Брежнев*), Фидел Кастро (*Fidel Alejandro Castro Ruz*), Ле Дуан (*Lé Duân*), Николае Чаушеску (*Nicolae Ceaușescu*), Ерих Хонекер (*Erich Honecker*), Јанош Кадар (*János Kádár*), Густав Хусак (*Gustáv Husák*), Едвард Гјерек (*Edward Gierek*), а из Југославије Стане Доланц. Претходно формулисани и више пута током седамдесетих година изнети ставови РСИ остали су неизмењени, упркос притисцима Совјета. Берлингуер се следећим говором супротставио окупљенима: „Ми се боримо за социјалистичко друштво

¹⁷⁹ Ово питање постављамо у прошлом времену, будући да је идеја еврокомунизма данас на маргинама политике.

¹⁸⁰ Енрико Берлингуер, „Осам Берлингуерових одговора Моравији”, *Марксизам у свету* 9, 3-4 (1987): 165.

које је највиши израз развоја свих демократских освајања и гарантује поштовање индивидуалних и колективних слобода, религијских слобода и слобода културе, уметности и науке. Мислимо да се у Италији може и мора не само напредовати према социјализму већ и конструисати социјалистичко друштво са доприносом политичких снага, организација, различитих партија; и да радничка класа може и мора потврдити своју историјску функцију у једном плуралистичком и демократском систему”.¹⁸¹

Имајући у виду одјек који је један овакав говор имао у свету, и супротстављање најважнијим савезницима на које се одлучила РСІ и њени шпански и француски савезници, тешко се може сматрати да је еврокомунизам био само маска за освајање власти. Кариљо, један од најважнијих експонената ове идеологије, говори у своје и име својих сарадника (Берлингуера и Маршеа) и бројних других комуниста следећим речима: „Има много нас старих бораца комунизма који смо променили начин процењивања низа проблема; рекао бих да смо се сви изменили, осим веома ретких изузетака. И, ма колико се чинило непромишљеним, додао бих да су се највише изменили они који се наизглед уопште нису изменили, они који и даље тврдоглаво понављају исте формуле од пре тридесет, четрдесет, педесет или сто година. Наиме, тада су те формуле биле појмови који су се односили на стварност потпуно другачију од садашње“.¹⁸² Кариљо овим појашњава централну логику идеолошке промене: емпирија је утицала на промену ставова западних комуниста. Берлингуер потврђује да је на делу вредносна промена: „Управо је Италија једна од земаља где је промена у ставу опозиционих друштвених класа према проблемима слободе и демократије досегла најочитији облик, с читавим историјским процесом насталим развојем последњих деценија и у ком је радничка класа постигла најпре водећу улогу у борби против фашизма, а затим дала властито обележје разради Устава новог типа, да би на крају постала, у борбама које је водила наредних година, одлучујући чинилац у очувању и развијању мање-више раширених демократских елемената који постоје у нашем политичком

¹⁸¹ Наведено према: Giuseppe Fiori, *Vita di Enrico Berlinguer* (Editori Laterza, 2004), 254.

¹⁸² Santiago Carillo, „*Evrokomunizam*“ i држава (Zagreb: Naklada CDD, 1980), 15.

уређењу“.¹⁸³ Неповерљивости искреној идеолошкој промени ових комуниста супротставља се и логика односа партије и бирачког тела. Јер, дуготрајна демократска политичка пракса комуниста, јавно апологизована, додатно је подразумевала промену ставова симпатизера и савезника ових партија у друштву, чија би помоћ великим делом изостала (и чак била претворена у непријатељство) у случају да се еврокомунизам испостави као „пригодни маневар”, за шта су их оптуживали политички противници.¹⁸⁴ Дакле, можемо минимално тврдити да је еврокомунизам постао парадигма РСІ због објективне атмосфере Хладног рата и опасности од избијања тешког сукоба на тлу Италије, док за тврдњу да је реч и о субјективној привржености чланова ове партије демократији постоје бројне индиције. Последњепоменуто, међутим, заслужује посебно истраживање, док је за тему рада важније друго питање. Наиме, у тексту смо еврокомунизам поистоветили са класичном социјалдемократијом, бернштајновско-фабијанског типа. Да ли је овакав приступ оправдан и да ли се ове идеологије разликују у битним својствима?

Разлике постоје у околностима настанка, али околности нису од значаја приликом тражења тачака дистинкције две идеологије, већ је то идејно-вредносни корпус. Класичну социјалдемократију смо у овом раду означили као *идеологију која за циљ има постизање апсолутне политичке и правне, и изражене економске једнакости, која инсистира на реформским средствима у оквиру институција парламентарне демократије и заједничкој својини, чиме тежи бескласности друштва*. Све наведене формулације вредности, циљева и метода еврокомунизма слажу се са овим идејама: изградња друштва заједничке својине, социјализма, реформским и демократским путем, поштовање институција парламентарне демократије. На пољу економског егалитаризма еврокомунизам заузима идентично становиште; циљ је друштво изражене, не апсолутне, једнакости. Берлингуер приговара да је апсолутни, савршени егалитаризам колико непожељан толико и утопија. Он истиче да „ставити га као циљ и трудити се да се конкретно спроведе води само насилним екстремизацијама, које трају кратак период, изазивају озбиљне штете у еко-

¹⁸³ Enrico Berlinguer, „*Komunističko pitanje*“ 1969-1977. (Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1978), 22-3.

¹⁸⁴ Више о овоме види: Santiago Carillo, „*Evrokomunizam*“ i država (Zagreb: Naklada CDD, 1980), 11-8.

номији и повлаче за собом увек репресије, често жестоке”.¹⁸⁵ Чак и по питању политичке тактике еврокомунизам и класична социјалдемократија имају заједничка обележја, као што је стварање широких друштвених савеза и органско повезивање различитих друштвених група, као и инсистирање на образовању, тј. вредносном прожимању друштва ка остварењу хегемоније. Берлингуер указује: „Ми се, дакле, не ограничавамо на то да потражимо и успоставимо везу с друштвеним облицима и већ одређеним економским категоријама, већ настојимо придобити и обухватити у рашчлањеном систему савеза читаве скупине становништва, друштвене снаге које се не могу сврстати као сталежи, као што су жене, млади и девојке, народне масе Јужне Италије, снаге културе, струје мишљења, и предлажемо не само економске и друштвене циљеве већ и културни развој, демократски напредак, потврду достојанства личности, ширење вишеструких слобода човека“.¹⁸⁶

Можемо закључити да еврокомунизам јесте један варијетет класичне социјалдемократије, упркос настојањима еврокомуниста да се ограде од таквог обележја (што је могло бити политички корисно у одређеном контексту). Стога смо на шеми 5, приказаној на крају претходног потпоглавља, идеологији РСИ након 1979. године доделили позицију класичне социјалдемократије. Са том идеолошком позицијом РСИ је ушла у раздобље након Хладног рата и рушења Берлинског зида. Уследиле су значајне идеолошке промене у наредним деценијама, којим су партије-наследнице РСИ изгубиле највећи део левичарских обележја. Утемељивши најважније појмове од важности за анализу, политичко-институционални оквир, феномене и искуство италијанске политичке сцене у доба Хладног рата, као и приказавши логику идеолошких трансформација у том периоду, у наредним поглављима фокусираћемо се на судбину ове највеће партије италијанске левнице и покушајемо да дамо целовит одговор на овде још једном поновљено истраживачко питање: **који су узроци довели до идеолошких трансформација највеће партије италијанске левнице након Хладног рата и каквог су карактера те идеологије?**

¹⁸⁵ Енрико Берлингуер, „Осам Берлингуерових одговора Моравији“, *Марксизам у свету* 9, 3-4 (1987): 167.

¹⁸⁶ Enrico Berlinguer, „*Komunističko pitanje*“ 1969-1977. (Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1978), 296.

3. ПРОМЕНЕ НА ПОЉУ ИДЕЈА И СИМБОЛА: ИДЕАЦИОНО ОБЈАШЊЕЊЕ ИДЕОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ НАЈВЕЋЕ ПАРТИЈЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ЛЕВИЦЕ

3. 1. О ЛОГИЦИ ОБЈАШЊЕЊА

У овом поглављу усредредићемо пажњу на идеационо објашњење, тј. на тему измењене перцепције левичарских симбола, појмова и идеја у политичком пољу Италије. Овај део аргументације концептуално је одвојен од наредног поглавља у ком се бавимо утицајима социо-економских структура, како би аргументација била јаснија и упућивала на (релативно) јединствену групу узрока идеолошких трансформација највеће партије италијанске левице. Међутим, то не значи да сматрамо да су ове две групе узрока (појава) и суштински одвојене. Уистину, материјално и вредносно (како ћемо их на овом месту назвати) у врло су тесној корелацији и често производе ефекат међусобног оснаживања. При томе, у њиховом каузалном односу није лако извести закључак шта је узрок а шта последице, као што смо и навели кроз мисао Антониа Грамшија. Овај однос изразито је комплексан и не омогућава истраживачу лак терен за аргументацију. Стога ће наша аргументација бити подељена на ове две области, при чему ћемо избегавати сложене узрочно-последичне низове, већ превасходно истицати конкретан узрок (варијаблу) са његовим исходом.

Илустроваћемо логику аргументације са неколико примера. Уколико прикажемо да су левичарске економске мере тешко одрживе у неком друштву услед глобализације економије, те да је дошло до померања одређене левичарске партије ка скромнијим политикама редистрибуције, тиме смо указали на узрок и последицу – материјалне околности које узрокују измењено понашање и ставове политичког актера. Ово би био класичан пример структуралистичког објашњења. С друге стране, доказивати да у условима глобализације значајније мере редистрибуције у перцепцији бирачког тела губе на привлачности питање од секундарног је значаја (као што је и каузални низ у овом случају продужен и ослабљен). Идеационо објашњење ће, као и структуралистичко, бити усредсређено на догађаје и појаве који су *per sé* произвели неки исход. Тако ће, примера ради,

стигматизација комунизма у друштву, настала услед сазнања о нехуманом односу државе према грађанима у комунистичким друштвима, бити третирана као узрок удаљавања партије од комунизма – узрок је перцепција негативног предзнака у јавности, а последица идеолошко померање партије удесно. Међутим, у раду ћемо указати на позадину развоја тих појава, која је нужна у склапању и разумевању целовите слике политичких процеса у једном друштву и једном периоду. Другим речима, дескрипција, као и експланација споредних елемената, у служби су експланације примарног карактера – непосредног каузалитета идеолошких трансформација.

Научне објективности ради, важно је истаћи још једну напомену. Сврха аргументације јесте *доказати каузалитет*. Међутим, доказивање каузалитета има своја ограничења. Уколико се аргумент гради на питању идеолошког прилагођавања једне партије новонасталим, што идеационим што материјалним околностима, могуће је указати на индиције, али у појединим случајевима не и доказати везу узрок – последица. Идеолошко прилагођавање партија може бити како чин уверења о моралној и практичној оправданости таквог избора тако и опортунистичко деловање. У случају последњег саморазумљива је тежина проналажења доказа. Примером речено, да ли се од лидера једне социјалдемократске партије може очекивати да изнесе у јавност, на било који сем индиректан начин, да је потребно померање партије ка десници због нарастајуће средње класе као најважнијег дела бирачког тела? Може ли се наћи непосредна потврда о *намерама* и *мотивима* актера у овом и сличним случајевима? Најчешће не. Такве потврде можда се могу тражити након извесног временског периода, када јавно признање ових разлога више не наноси политичку штету, али ретко кад у периоду у ком су актери још увек укључени у политички живот. Или се могу добити путем (анонимног) интервјуа главних актера процеса о којима је реч, што није било изводљиво укључити у истраживање. Дакле, по овим и сличним питањима указујемо на извесна ограничења. У тим случајевима, у најмању руку ћемо инсистирати на обимном прилогу релевантних подупирућих анализа, мишљења и изјава, резултатима истраживања и дедукцији као методу за закључивање извесних тенденција. Нарочит акценат ће бити на анализи докумената (у првом реду програмских и других декларативних аката партије), изјава и других деловања у јавности (високо ранжираних

партијских чланова), и практичног деловања партије у законодавној и извршној власти.

3.2. ПАД БЕРЛИНСКОГ ЗИДА И ПОЧЕТАК ИДЕОЛОШКИХ ПРОМЕНА: СТВАРАЊЕ ДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ ЛЕВИЦЕ

Током осамдесетих година источноевропски комунистички експеримент доспео је у велику кризу. Криза је била општа, и друштвеног и економског карактера, те су ови, углавном тоталитарни режими, прешли у фазу посттоталитаризма.¹⁸⁷ Како се испоставило, нужна је била радикална промена стварности, јер су ови режими били под јаким притиском тежњи ка демократизацији, увођењу људских и грађанских права, као и неопходности креирања суштински другачијег економског система. Детаљи ових процеса нису од превеликог значаја за тему рада, али њихов епилог јесте; пад Берлинског зида довео је до прецизних сазнања о начину живота становника комунистичке Европе, репресији коју су ови режими вршили, те и до немерљиве компромитације једног, како се дуго времена мислило, алтернативног друштвено-економског модела. У години пада Берлинског зида („почетак пада” десио се 9. новембра 1989) Френсис Фукујама је прогласио крај историје, као закључак о коначном победничком идеолошком концепту – економском и политичком либерализму. У револуцијама између 1989. и 1991. године снажно су одбачени социјалистички модели, чиме је компромитован не само комунизам, већ у значајној мери и други левичарски модели управљања и њима припадајући концепти државне интервенције на пољу економије. Левица се, након искустава са кризом државе благостања, још више почела доживљавати као неефикасна и трема, а у случају комунизма нарочито, и нехумана. Може се непобитно закључити

¹⁸⁷ Посттоталитарни режим је режим са, још увек, једином званичном партијом, у ком, међутим, почиње да се развија паралелна култура, односно секундарно друштво. Карактерише га *Самиздат* литература и скривене опозиционе групе, који могу бити и толерисани од стране власти, која више није монолитна и чије представнике више не забрињава толико противљење званичној догми, колико лична безбедност и привилегије. Друштвени актери у посттоталитарној стварности свесни су да играју улоге у којој владајућа идеологија постаје неискрено понављана мантра, те не ограничава у превеликој мери покушаје реформе система који су у нескладу са идеологијом. С друге стране, покушаји реформи све више откривају грешке једног режима и тиме убрзавају његов крај. Више о посттоталитарном режиму види: Хуан Линц и Алфред Степан, *Демократска транзиција и консолидација: Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа* (Београд: Издавачко предузеће „Филип Вишњић”, 1998), 65-77.

да је левица, нарочито „тврда”, дискредитована и компромитована, а да је немалу улогу у томе играо у стварности основан антитоталитарни дискурс. На страну што марксисти могу истаћи да није пао изворни комунизам и да он као такав није заслужио епитет тоталитарног, већ да је пропао историјски модел који се по многим питањима може тумачити као његово изопачење и вулгаризација, ефекти су такви да је читав марксизам задобио стигму. Хејвудовим речима речено, „наглашавати да од 1989. до 1991. године није пао марксизам, већ стаљинистичка верзија марксизма-лењинизма далеко је од доказивања да је марксизам и даље релевантан”.¹⁸⁸

Компромитација комунизма довела је до тога да се највећи део комунистичких, али и еврокомунистичких партија, идеолошки померио у правцу деснице. Наравно, није ово био први пут да се комунизам представио свету у репресивном светлу; тенкови у Будимпешти и Прагу већ су помињани, десила се и инвазија на Авганистан (започета 1978), репресија у Пољској поводом случаја синдиката Солидарност и бројни други агресивни „моменти” совјетизма су током времена испливали на видело. Међутим, сада су сведочанства милиона људи комунистичких држава жестоко потресла ову левицу – комунизам је крахирао на свим пољима друштвеног и економског, те се није више могло говорити о (анти)империјалистичкој борби комунизма на подручју спољне политике – постало је очевидно да је остварени комунизам у овим државама био нечовечан према властитом становништву у размерама какве су се можда могле назирати, али не увек и са сигурношћу знати. Паду Берлинског зида претходио је и Масакр на Тјенанмену, слика која је обишла свет и додатно допринела дискредитацији комунизма.

Идеолошке трансформације левице нису могле заобићи Италију. Премда су се њени комунисти још раније „еврокомунизирали”, опстала је извесна повезаност са СССР и бројним другим комунистичким режимима, а економски концепт који су отеловљавале ове државе и њихове партије имао је, наравно, извесне сличности са концептима РСІ. Италијански комунисти су се, како смо изложили, релативно давно пре овог времена определили за либералну демократију, али не и за капитализам, који је сада постао једина прихватљива економска основа друштва. Постао је нужно за ову партију да се огради не само од комунизма совјетског, кинеског или другог типа, већ да се дистанцира од комунизма *per sé*. Економски концепт

¹⁸⁸ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 144.

заједничке својине изгубио је сву своју привлачну моћ када се испоставило да су историјски комунистички режими продуковали егалитаризам у сиромаштву, са изузетком политичких елита које су имале статус „дрвене буржоазије”.

Дешавања на тргу Тјенанмен била су увод у процесу дезинтеграције комунизма у Европи, па и Италији. „Јунски масакр” дао је снажну легитимацију антикомунистичком дискурсу. У светлу предизборне кампање италијанских парламентарних избора развила се жестока критика комунизма. Лидер главне партије у власти (ДС), Арналдо Форлани (*Arnaldo Forlani*), изјавио је да је кинеско питање „енти по реду доказ историјске пропасти комунизма”,¹⁸⁹ док је Бетино Кракси осудио и еврокомунизам оценом да „У Италији не могу постојати перспективе повезане са било којом формом комунизма, па ни са ревидираном, реформисаном и преправљеном”.¹⁹⁰ Нарастајући тренд стигматизације комунизма сумираће кратком мишљу Сандро Фонтана (*Sandro Fontana*), историчар и некадашњи високи функционер демохришћана, у листу *Il Popolo*, исте партије, изјавом: „Постоји потреба да се без резерве осуди идеологија комунизма”.¹⁹¹ Пророчански делују речи Ђорџа Ла Малфе (*Giorgio La Malfa*), секретара Републиканске партије, присутне у бројним италијанским владама: „Ми тражимо од комуниста да до краја, без двосмислености, изведу свој Бад Годесберг, путем једног ванредног конгреса”, те закључује: „Морали би одржати ванредни конгрес, затражити приступ у Социјалистичку Интернационалу, променити име”.¹⁹²

Антикомунизам је као парадигма дешавањима из 1989. године у значајној мери изашао из сфере међупартијских критика у ширу друштвену и културну сферу, подржан од стране бројних независних интелектуалаца и јавних делатника. О крају комунизма се у врло афирмативном тону оглашавају бројни медији, међу којима и познати новинари; Уго Трамбали (*Ugo Tramballi*), новинар дневника *Il giornale* наводи: „стављена пред очигледност сопственог историјског неуспеха, комунистичка држава одбија неопходност реформи”, додајући да „комунистички универзум не може бити имун на три политичка фактора који доминирају крајем на-

¹⁸⁹ Наведено према: Luca Telese, *Qualcuno era comunista* (Sperling & Kupfer Editori S.p.A., 2012), 32.

¹⁹⁰ Наведено према: ибид., 120.

¹⁹¹ Наведено према: ибид.

¹⁹² Наведено према: ибид., 32.

шег века: демократију, тржиште и распрострањеност информација у реалном времену”.¹⁹³ Виторио Страда (*Vittorio Strada*), италијански академик близак левици, у време кинеских догађаја изјављује за *Corriere della Sera*: „Убеђујуће интерпретације, по којима су све дисфункционалности система кривица стаљинизма, убедљиве су само за ограничене групе комунистичких ’верника’, без обзира на напоре званичних идеолога система да учине Стаљина јединим одговорним за неуспех чији корени се налазе у револуционарном експерименту Лењина и његове марксистичке базе”.¹⁹⁴ Овакве осуде, пристигле са левице, допринеле су компромитацији целокупног наслеђа марксизма.

Три дана након пада Берлинског зида, 12. новембра 1989, генерални секретар РСИ Акиле Окето (*Achille Occhetto*) најавио је велике промене у партији. Ова најавна ће узети место у Болоњи, поводом обележавања 45-те годишњице Болоњске битке, битке малобројних партизана против фашистичких и нацистичких снага. Овај догађај, којим је отпочела историјска промена италијанских комуниста, добио је назив *Svolta della Bolognina* (Болоњски преокрет). Промена се назирала и раније, у говорима истакнутих партијских чланова, као што је, примера ради, био Ђорђо Наполитано.¹⁹⁵ Наполитано је у фебруару 1989. године у вези са евентуалном променом имена и идеолошке природе партије изјавио: „Ми је не заборављамо [историју] и верујем да како бисмо били кредибилни морамо направити рачун, отворено, са нашом прошлошћу. У сваком случају не бих правио скандал око промене имена, али бих волео да буде у вези са политичком стварношћу, у смислу

¹⁹³ Наведено према тексту са сајта италијанских интернет вести *Leonardo.itNews*: *Leonardo.itNews*, “Tienanmen: i dieci giorni che non sconvolsero la Cina,” <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1989a17.htm> (страница последњи пут приступљено 04.05.2015).

¹⁹⁴ Ибид.

¹⁹⁵ Италијански комунисти били су свесни кризе у подршци бирачког тела већ након избора 1987. године, када су освојили само 26,58% гласова, вративши се на ниво бирачке подршке испод подршке коју су имали далеке 1968. године (26,90%). Извори резултата избора 1987 и 1968: Ministero dell’Interno, “Archivio storico delle elezioni – Camera del 14 giugno 1987,” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=14/06/1987&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 04.05.2015); Ministero dell’Interno, “Archivio storico delle elezioni – Camera del 19 maggio 1968,” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=19/05/1968&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 04.05.2015).

прекомпоновања левнице у Италији и Европи, пуног превазилажења подела и свега што историјски старо и не више одрживо постоји у целини левнице”.¹⁹⁶

Сада је Болоњским преокретом и дефинитивно указано на нови курс партије; на питање новинара шта се може очекивати, да ли чак и промена имена партије, Окето одговара: „Може се очекивати све”.¹⁹⁷ Акиле Окето је најавио одржавање ванредног конгреса партије у вези са овим важним питањем. У марту 1990. године одржан је XIX конгрес РСІ у Болоњи, којим је потврђена идеолошка промена. У трочасовном обраћању партијским депутатима Акиле Окето захтевао је стварање нове реформаторске партије унутар Социјалистичке Интернационале, која ће се ослањати на следеће упоришне тачке: „правила као инструмент реформизма, тржиште које неће бити Далеки Запад, једнакост почетних позиција како би се свим индивидуама омогућиле једнаке могућности за афирмацију и успех”.¹⁹⁸ Званична одлука о трансформацији ове партије, којом је РСІ променила име у Демократска партија левнице (*Partito Democratico della Sinistra* – PDS) и партијски симбол, донета је у фебруару наредне године на XX конгресу ове партије, у Риминију.¹⁹⁹ Италијански комунисти су овим преокретом заузели позиције савремене социјалдемократије.

Симбол нове партије, Демократске партије левнице (у даљем тексту PDS), био је храст у чијем се корену налазио умањен стари симбол РСІ. Левичарска симболика која често укључује употребу руже или каранфила у овом случају морала је бити модификована јер су ови симболи већ били коришћени од стране PSI. Храст је осмишљен као симбол снаге и будућег раста партије,²⁰⁰ док невољност одрицању од старог симбола комуниста, поред асоцирања на поштовану прошлост, има разлог и у унутарпартијским сукобима. Тврдолинијаши партије били су бројни и предвођени Пјетром Инграоом (*Pietro Ingrao*), уваженим старим кадром ита-

¹⁹⁶ Наведено према тексту са сајта италијанских дневних новина *Corriere della Sera*: *Corriere della Sera*.it, “La svolta della Bolognina,” <http://cinquantamila.corriere.it/storyTellerThread.php?threadId=Bo1CronologiaDallaSvoltaDellaBologn> (страници последњи пут приступљено 05.05.2015).

¹⁹⁷ Наведено према: ибид., 38.

¹⁹⁸ Наведено према: Eugenio Scalfari, “La ‘cosa’ che nasce,” *La Repubblica*, 8. март 1990.

¹⁹⁹ Формално, РСІ је распуштена те је конституисана нова партија.

²⁰⁰ Овакво тумачење симбола дао је политиколог Ричард Семјуелс (*Richard J. Samuels*) у: Richard J. Samuels, *Machiavelli's children: leaders and their legacies in Italy and Japan* (Cornell University Press, 2003), 309.

лијанских комуниста. У жељи да се сачува подршка „стarih сентимената” како унутар партије тако и у бирачком телу, али и да се спречи употреба старог симбола комуниста од стране друге нове партије чије су стварање поједини тврдолинијаши најављивали, лого комуниста је опстао.

Опозиција променама била је респектабилна. На конгресу у Риминију, последњем конгресу РСИ, у корист одлуке о формирању нове партије и примени новог симбола гласало је 807 депутата, 75 је било против, док је 49 било уздржано.²⁰¹ Међутим, овакви резултати гласања не пружају довољно јасну слику конфузије и отпора стварању нове партије, јер је важно поменути да је чак 316 депутата било одсутно.²⁰² С обзиром на то да је реч о историјском гласању о судбини РСИ, одсуство толиког броја депутата не може се тумачити као последица сплета (дневно-политичких) околности, већ само као снажан отпор трансформацијама које су постале извесне. Након овог конгреса тврда линија је формирала нову партију левике, Партију комунистичке обнове (у даљем тексту PRC – од *Partito della Rifondazione Comunista*). Ова партија држала се старог, еврокомунистичког идеолошког курса.

Давиде Вампа (*Davide Vampa*) указује да су званичне економске политике PDS биле „суштински кејнзијанске, препознавајући важност тржишне економије али, истовремено, стављајући акценат на позитивну улогу државне интервенције“, те да је Окето „такође обратио пажњу на нове постматеријалистичке покрете левике као што су енвиронментализам и феминизам“.²⁰³ Доналд Баски (*Donald F. Busky*), указује на исту идеолошку позицију, позицију прихватања мешовите привреде и постматеријалистичких вредности, те истиче да је храст као симбол имао и функцију асоцијације на идеје енвиронментализма, тј. екологизма.²⁰⁴ Партија је престала да буде носилац специфичне субкултуре радничке класе, која је била одраз алтернативног друштвеног концепта за који се као РСИ залагала. Фабрицио Ди

²⁰¹ Види гласање на конгресу у Риминију: “PCI – 1991, Rimini 3 febbraio: XX congresso. Il partito si scioglie e nasce il PDS,” <https://www.youtube.com/watch?v=5uCGYixOwzQ> (страници последњи пут приступљено 05.05.2015).

²⁰² Luca Telese, *Qualcuno era comunista* (Sperling & Kupfer Editori S.p.A., 2012), 622.

²⁰³ Davide Vampa, “The Death of Social Democracy: The Case of the Italian Democratic Party,” *Bulletin of Italian Politics* 1, 2 (2009): 354.

²⁰⁴ Више о овоме види: Donald F. Busky, *Communism in history and theory. The European experience* (Greenwood Publishing Group, 2002), 57.

Машо (*Fabrizio Di Mascio*) указује да PDS није могла прецизно да оформи организациону физиономију: „Трансформација партијског модела, која се десила у амбијенталном контексту ванредних турбуленција, продуковала је само напуштање модела бирократске масовне партије“.²⁰⁵

PDS је 1992. године приступила Социјалистичкој интернационали и Партији европских социјалиста. Оваквом идеолошком трансформацијом бивша PCI се придружила скупини свих оних партија тврде левице које су, а то је била посебно изражена промена у некадашњим комунистичким партијама Источне Европе, почеле да уважавају принципе тржишне привреде и реалност нових глобализованих економија. Ове партије су, речима Ендруа Хејвуда, „одступиле од традиционалних принципа, покушавајући да, показивањем све већих симпатија према тржишно оријентисаним економијама, одрже изборни кредибилитет“.²⁰⁶

Партија је, речима Пјера Ињација (*Piero Ignazi*), „рођена са хендикепом *негативног* спољашњег легитимитета“.²⁰⁷ На првим изборима на којима је учествовала PDS пад бирачке подршке био је очигледан. На изборима за Представнички дом PDS је освојила 16,11 одсто, што је уз 5,62 одсто које је освојила PRC (лоша изборна пролазност ове партије, идеолошке наследнице PCI, очигледан је показатељ да је еврокомунистичка идеја доспела у велику кризу) чинило укупно 21,73 одсто.²⁰⁸ Уколико овај збир упоредимо са резултатима које је PCI остварила на претходним парламентарним изборима (одржаним 1987. године), када је освојила 26,58 одсто гласова на изборима за Представнички дом,²⁰⁹ закључак је да је у питању највећи пад популарности који се десио овом делу левице између два изборна циклуса у целој дотадашњој историји Републике Италије.

²⁰⁵ Fabrizio Di Mascio, *Partiti e Stato in Italia* (Bologna: il Mulino, 2012), 57.

²⁰⁶ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 159.

²⁰⁷ Наведено према: Fabrizio Di Mascio, *Partiti e Stato in Italia* (Bologna: il Mulino, 2012), 57.

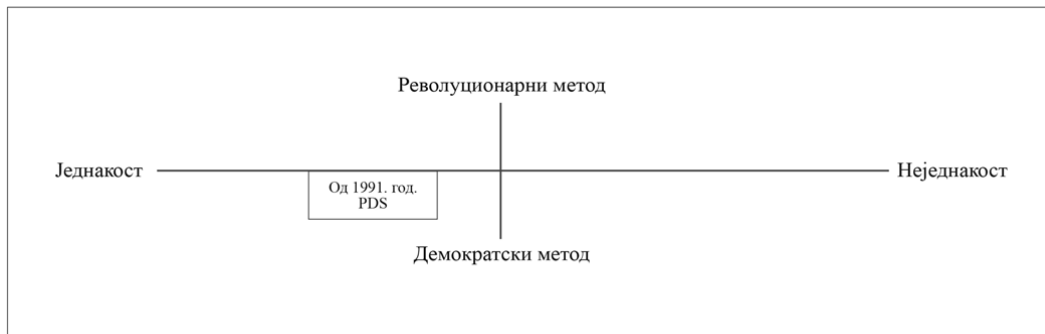
²⁰⁸ Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 5 aprile 1992," <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=05/04/1992&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 05.05.2015).

²⁰⁹ Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 14 giugno 1987," <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=14/06/1987&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 05.05.2015).

Заправо, PCI је каснила са званичном идеолошком трансформацијом (извела ју је тек када је то постало неопходно, што ће имати значајне импликације на имиџ PDS). Вампа истиче да се партија након Берлингуерове смрти 1984. године практично претварала у партију савремене социјалдемократије, али да је конфликт са Краксијем одложио њену формалну идеолошку промену и онемогућио евентуално спајање у једну велику социјалдемократску партију.²¹⁰ Реални проблеми и процеси савремених економија (које је Италија „гурала под тепих“ повећањем јавног дуга, о чему ће бити више речи у даљем тексту), већ су деценију-две раније у великом делу Западне Европе умерену левицу одгурнули ка позицијама центра. Међутим, поред измењене материјалне стварности (којом се бавимо у четвртог поглављу), „идеолошка“ стварност ће имати велики значај.

Пад Берлинског зида и комунистичких експеримената јесте био важан узрок идеолошкој промени, али ће у наредном периоду промене на пољу идеационог добити на снази и као последица догађаја који ће креирати нов партијски систем и довести до стварања тзв. Друге републике. Ти политички догађаји у Италији ће подупрти компромитацију левике и са њом повезаних симбола, појмова и културе сећања, док ће десница, предвођена новом политичком личношћу у успону, Силвиом Берлусконијем, константно оснаживати тај тренд. Те промене перцепције бирачког тела подстаћи ће центрипетално идеолошко кретање PDS, тј. кретање у правцу центра партијско-идеолошког спектра, и означити крај дуге историјске епохе током које је левица имала снажне културне позиције. На крају овог потпоглавља следи приказ партијског симбола PDS и визуелни приказ идеолошке позиције ове партије на већ коришћеној модификованој шеми Ханса Ајзенка.

²¹⁰ Види: Davide Vampa, "The Death of Social Democracy: The Case of the Italian Democratic Party," *Bulletin of Italian Politics* 1, 2 (2009):353.

Шема 7. Званична идеологија Демократске партије левике

Приказ 6. Симбол Демократске партије левике

Извор: Wikipedia, “Partito Democratico della Sinistra,”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Democratico_della_Sinistra
 (страници последњи пут приступљено 06.05.2015).

3. 3. ПАРТОКРАТИЈА И *TANGENTOPOLI*:

ЛЕВИЦА КАО СИМБОЛ КОРУПЦИЈЕ И НЕЕФИКАСНОСТИ

3. 3. 1. О контексту развоја партократије

Италија је осамдесете године дочекала као тржишна економија са високим уделом државне контроле и државног власништва. Италијански државни сектор био је међу најкрупнијим у капиталистичком свету.²¹¹ Међутим, почетком осамде-

²¹¹ Више о овоме види: Grant Emyot, *Business, the State and Economic Policy: the case of Italy* (London; New York: Routledge, 2004), 42-8.

сетих година настали су израженији привредни проблеми. Висок јавни дуг, недовољно мобилна економија и присуство гломазног јавног сектора почели су да оптерећују италијанску економију. Партијски систем окренут левици исказивао је невољност ка радикалнијим економским реформама и деградацији система државе благостања; у извршној власти су учествовале PSI и PSDI, док је, како смо већ истакли, и стожерна DC имала снажну леву струју.²¹² При евентуалном покушају да се направи договор са опозицијом са циљем либерализације економије десни демохришћани могли су се обратити само комунистима као другој партији система, чија подршка у овим питањима није долазила у обзир. Стога је италијанска економија ушла у фазу привредног пада и задуживања. Ипак, нису само левичарски концепти утицали на економску неефикасност, већ је иста била значајним делом последица раширене корупције у државним институцијама и јавном сектору. Пословична нестабилност власти и фрагментисан партијски систем подстицали су високу јавну потрошњу.

Мирјана Касаповић истиче да је најизраженија слабост пропорционалног изборног система био управо „развој партократије (*partitocrazia*) као чврстог система формалних и неформалних односа помоћу ког су странке овладале целокупним политичким и друштвеним животом земље“, те да су партије и партијски лидери „потпуно колонизирали све важне сегменте друштва: јавну привреду, јавну управу, јавно образовање, јавно здравство, јавне медије“.²¹³ Наглашена бројност релевантних политичких партија као последица пропорционалног изборног система створила је неопходност стварања ширих владиних коалиција, док се у условима постојања снажне PCI (која је углавном појмљена као антисистемска и била *non grata* у тим коалицијама) DC приликом формирања владе окретала истим актерима. Последица оваквог односа снага био је натпропорционално изражен коалициони/уцењивачки капацитет мањих партија у влади (PSI, PSDI, PRI и PLI). Примера ради, ограниченост/усмереност избора коалиционих партнера наметнула је демохришћанима социјалистичког председника владâ, Бети-

²¹² Још је Алчиде де Гаспери (*Alcide de Gasperi*), први лидер DC после Другог светског рата, изјављивао за своју странку да је у питању „странка центра која се помера улево“ (наведено према: Јакуб Карпински, *Демократски политички системи* (Београд: Грађанске иницијативе и Удружење грађана за демократију и цивилно образовање, 1998), 30). Ова тврдња могла би се приметити и у случају PRI, која је била инспирисана социјалним либерализмом.

²¹³ Mirjana Kasapović, *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*. (Zagreb: Plejada, 2014), 133-4.

на Краксија, у периоду од 1983. до 1987. године.²¹⁴ У таквим околностима дерогација робусних државних система није била изводљива (све и да је DC ово желела), будући да су мање левичарске партије биле вето играчи. Такође, борба против корупције, уколико је и постојала политичка воља за истом код неке од ових партија, наилазила би на отпор у коалицији. На крају, не и најмање важно, ове партије су, склопивши *conventio ad excludendum* PCI, могле бити сигурне да неће доћи до алтернације власти и допустити себи коруптивно понашање.²¹⁵

Бобио на сликовит начин описује италијанску политичку корупцију у хладноратовском периоду, истичући да је у питању „Простор, који се прекомерно проширио ових последњих деценија упоредо с државним преузимањем све нових функција, које су биле стране класичној либералној држави”, те да је циљ постао „прибавити тајно финансирање партије, то јест снабдети партије, увек гладне и увек халапљиве, финансијским средствима која су им потребна да би храниле сопствено постојање и придобијале подршку”.²¹⁶ Романо истиче парализованост оваквог политичког и привредног система следећим речима: „Слабост извршне власти и ’право вета’ које су политичке и синдикалне снаге *de facto* стављале увек када би програми штедње и обнове запретили њиховим интересима, начинили су од Италије посебно рањиву земљу. Стављајући трошкове и социјалне кризе на терет државног буџета земљи је пошло за руком да делимично надгледа појаву незапослености, што је опет повећавало јавне дугове и наметало степен инфлације који је био међу највишим у западном свету”.²¹⁷

²¹⁴ Иако је на изборима за Представнички дом 1983. године DC остварила 32,93%, а PSI 11,44% гласова (Ministero dell’Interno, “Archivio storico delle elezioni – Camera del 26 giugno 1983,” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=26/06/1983&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 06.05.2015)).

²¹⁵ Присуство јаке Комунистичке партије, а ипак удаљене од извршне власти, била је италијанска специфичност која је често називана „фактор К”. Фактор К је креирао тзв. блокирану демократију, демократију без потпуне смене власти. Премда је еврокомунизам, заједно са идејом историјског компромиса, био корак ка укидању такве блокаде, постојали су многи италијански и међународни политички актери који су радили (и успели) на њеном одржању. Више о овоме види: Mirjana Kasapović, *Kombinirani izborni sustavi u Evropi 1945-2014*. (Zagreb: Plejada, 2014), 135-7.

²¹⁶ Наведено према: Филип Лово, *Велике савремене демократије* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999), 466.

²¹⁷ Серђо Романо, *Историја Италије: од Рисорђимента до данашњих дана* (Београд: Филип Вишњић, 2006), 253.

Колико су неефикасне и скупе биле јавне (и тајне) политике италијанских институција може се закључити на основу задуживања у периоду о ком је реч. Јавна потрошња Италије за исплату камата јавног дуга 1980. године износила је 5,4% бруто друштвеног производа, док је просек ове потрошње у главним земљама Организације за економску сарадњу и развој (што укључује Француску, СР Немачку, Уједињено Краљевство, Шведску, Норвешку, Шпанију, Аустрију, САД, Канаду, Јапан и неколико других економски развијених земаља) те године износио 3,1%.²¹⁸ О енормно нарастајућем дугу у наредном периоду сведочи следећи податак: потрошња Италије за исплату камата јавног дуга 1995. године износила је чак 11,1% бруто друштвеног производа, док је просек поменутих земаља износио 4,5%.²¹⁹

Инсистирање на јаким јавним сектору и бројним државним функцијама погодновало је, наравно, клијентелистичким намерама партија извршне власти, биле оне леве, десне, или партије центра. Ипак, две партије власти биле су недвосмислено лево усмерене, социјалисти (друга највећа странка у влади и најјачи veto играч) и социјалдемократи. Снажан утицај демохришћанског патернализма такође је играо велику улогу те су, без обзира на десни центризам малобројнијих либерала и (појединих) републиканаца, ове владе биле на позицији левог центра, како идејно, тако и практично. Ове владе биле су, укратко, из више разлога (што идеолошких, што опортунистичких) невољне да предузму смањење државног уплива у тржиште и друштво. Тако су левица, њени појмови и симболи, када су размере партократске доминације доспеле до италијанске јавности (о чему ће у наставку бити речи), постале у великом делу друштва симболи корупције. При томе, напомињемо да такву идеациону промену не приписујемо појавама као што је партократија, или институционалном инжењерингу као што је изборни систем (чијим смо приказом желели само да укажемо на политички контекст). Логика аргументације састоји се у тврдњи да се у великом делу друштва изменила интерпретација симбола и појмова левнице те да је као таква у значајној мери утицала на идеолошке трансформације PDS.

²¹⁸ Carlo Borzaga e Luca Fazzi, *Manuale di politica sociale* (Milano: FrancoAngeli, 2005), 161.

²¹⁹ Ибид.

3. 3. 2. *Tangentopoli* и крај „Прве Републике”

Деведесетих година Италија је била поприште корупционашке афере дотад невиђених размера. Почетком 1992. године ухапшен је поводом примања мита Марио Кјеза (*Mario Chiesa*), тадашњи председник једне добротворне установе у Милану и члан PSI. Партија се брзо оградилa од овог случаја истичући да је реч о индивидуалном примеру, док је Бетино Кракси, шеф социјалиста, изјавио за Кјезу да је *mariuolo* (реч која би се могла превести као нитков или отпадник) који баца сенку на иначе врло поштено партијско чланство и партију од интегритета.²²⁰ Овим је, међутим, почело да се одмотава клупко италијанске корупције будући да је Кјеза, увидевши да неће добити подршку партије у судском процесу, истражним органима доставио информације на основу којих је покренуто много више процеса. Основан је судски истражни тим, познат под називом Чисте руке (*Mani pulite*), који је спровео најобимнију антикорупциону истрагу у историји Републике, док је цела афера добила општеприхваћен назив *Tangentopoli*.²²¹

Ова криза дошла је у центар италијанских збивања и жестоко потресла цело друштво, нарочито с обзиром на контекст у ком се јавила. Италија је била у великим привредним проблемима, у немогућности да стабилизује власт и изврши корените реформе. Годинама уназад разматрало се питање реформи институција којом би се створила ефикаснија власт и јавне политике усмериле на конкретне и јасно дефинисане правце. Корупционашка афера довела је до пропасти већине старих партија италијанске републике, будући да је откривено да су биле саучеснице разгранате *quid pro quo* мреже. Високи функционери, па и лидери партија власти били су процесуирани. Међу најважнијима су били: секретар DC Арналдо Форлани (*Arnaldo Forlani*), секретар PRI Ђорђо Ла Малфа (*Giorgio La Malfa*), секретар PLI Ренато Алтисимо (*Renato Altissimo*), бивши секретар PSDI Пјетро Лонго (*Pietro Longo*), високи функционер DC и председник италијанске владе у више наврата Ђулио Андреоти (*Giulio Andreotti*), као и више других важних политичара и министара из

²²⁰ Види: Bettino Craxi, "Chiesa è un mariuolo," CorriereTV: dall'Italia, <http://video.corriere.it/chiesa-mariuolo/66cf2528-5800-11e1-8cd8-b2fbc2e45f9f> (страница последњи пут приступљено 07.05.2015).

²²¹ Танђентополи, од италијанског *tangente*, што се може превести као мито, и *poli*, што значи град. Овај појам, који можемо превести као Митоград, у почетку се односио на град Милано, да би касније постао синоним за систем корупције уопште.

неколико влада.²²² Ипак, највећа стигма била је на PSI. У неким случајевима ухапшени су готово сви чланови регионалних савета из редова PSI,²²³ док ће афера доживети врхунац отпочињањем истрага против Бетина Краксија, неупитног лидера и симбола PSI. Како наводи историчар Никола Транфаља (*Nicola Tranfaglia*), до краја 1992. године Кракси је био под истрагом у двадесет различитих судских процеса.²²⁴ Огроман талас јавног незадовољства обрушио се на Краксија, а највећа манифестација овога била је на тргу испред хотела у ком је боравио, када га је маса окупљених грађана гађала кованицама уз повике и слогане „Бетино, желиш ли и ове?“ и, важније по судбину левице, „Ко не скаче социјалиста је!“²²⁵ Сигнификантни су новински наслови којима су појмови и симболи левице жигосани у овом периоду; један од таквих био је „Наступа час закона, паника међу социјалистима“.²²⁶

Кракси је постао, а са њим и социјалисти, синоним за корупцију.²²⁷ Појам социјализма и његови концепти виђени су као корумпирани и јалови, нарочито с обзиром на околности у којима је корупција избила на видело: економска криза и велика оптерећеност јавним дугом. Уистину, цео стари систем јесте био постављен на левичарским основама (на позицији левог центра) које су се на неки начин морале редефинисати, али је сада у јавном мњењу дошло до перцептивног преклапања левичарских идеја и мера *per sé* са изразито негативним моралним компонентама. Левица је у великом делу друштва виђена као параван за корупцију.

Судбина владиних партија Прве Републике јаснија је уколико се упореде избори одржани почетком 1992. године (непосредно по почетку корупционашке афере,

²²² При чему ни Демократска партија левице није била поштеђена, мада је у поређењу са владиним партијама реч о значајно мањем броју случајева.

²²³ Више о овоме види у следећем тексту: Giacomo Franciosi, „La falsa rivoluzione 1992 – 1994, il crollo della 'prima' repubblica, tangentopoli, il tintinnio delle manette,” *Leonardo.itNews*, <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1992a17.htm> (страница последњи пут приступљено 08.05.2015).

²²⁴ Nicola Tranfaglia, *Vent'anni con Berlusconi (1993-2013)* (Milano: Garzanti Libri s.p.a., 2009), 47.

²²⁵ Види: YouTube, “Vuoi pure queste? Bettino vuoi pure queste?,” <https://www.youtube.com/watch?v=2lOrwLu8sjA> (страница последњи пут приступљено 08.05.2015).

²²⁶ Види наслов једног италијанског недељника: *Cuore: settimanale di resistenza umana*, 30. март 1991, доступно на: <https://semicroniste.files.wordpress.com/2010/10/ora-legale-socialisti.jpg> (страница последњи пут приступљено 08.05.2015).

²²⁷ Епилог дешавања са Краксијем био је такав да је осуђен на 27 година затворске казне, коју је избегао побегавши у Хамамет у Тунису.

док су истраге тек добијале замајац) и ванредни избори одржани две године касније. На изборима за доњи дом одржаним 1992. године DC је освојила 29,66 одсто, социјалисти 13,62, PRI 4,39, PLI 2,86 и PSDI 2,71.²²⁸ Почетком 1994 DC је променила име у Народна партија Италије (*Partito Popolare Italiano* – PPI). PLI је у истом периоду званичном одлуком конгреса престала да постоји. PRI је на следеће изборе изашла у коалицији са другим мањим партијама, као и PSDI. PSI је доживљавала расцепе унутар партије. Уистину, све старе партије доживеле су у овом периоду бројне расцепе којима је настао читав низ нових политичких партија и коалиција.

На изборима 1994. године први пут је примењен нови изборни закон, о ком ће бити више речи у наставку текста. Реч је о комбинацији пропорционалног и већинског изборног система. Будући да фокус аргументације није на изборним резултатима, навешћемо само резултате избора за доњи дом по пропорционалној компоненти, који пружају јасну слику изборних трендова. На тим изборима демокришћани, педесетогодишња осовина италијанске политике, освојиће 11,07 одсто, док ће социјалисти, друга партија власти, пасти на само 2,19 процената подршке.²²⁹ Преостале две партије ће у оквиру својих коалиција освојити миноран број посланичких места. При изборима по већинском изборном систему неке од ових партија имале су бољи скор (захваљујући различитим предизборним коалицијама у које су улазиле и појединим истакнутим личностима које корупционашка афера није компромитовала), али је, без обзира на такве „козметичке” детаље, њихова политичка моћ постала маргиналног значаја. Након ових избора PSI је и званично распуштена. Дугорочну компромитацију PSI сумирао је новинар Милутин Митровић следећим речима: „Социјалисти се заправо никада нису опоравили од тог удара. Настајале су и нестајале партије са речју социјализам и црвеним каранфилом као знаком”²³⁰

²²⁸ Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 5 aprile 1992," <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=05/04/1992&tpa=l&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 08.05.2015).

²²⁹ Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 27 marzo 1994," <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=27/03/1994&tpa=l&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 08.05.2015).

²³⁰ Милутин Митровић, „Италија: самоубиство левице,” *Република: гласило грађанског самоослобађања*, 1-31. мај 2008.

Кризом свих, и нестанком неких старих владиних партија настао је врло велик број нових политичких формација. Партијска сцена Италије биће фрагментисанија него икада до тада. С друге стране, економска криза и *Tangentopoli* отворили су епоху доминације деснице. Власт ће на изборима 1994. године преузети нова десничарска коалиција предвођена новооснованом партијом Напред Италија (у даљем тексту FI – од *Forza Italia*) Силвија Берлусконија, коју су чиниле још и Национална алијанса (у даљем тексту AN – од *Alleanza Nazionale*), наследница некадашњег Италијанског социјалног покрета (MSI), и релативно млада партија Лига Север (у даљем тексту LN – од *Lega Nord*), која се залагала за федерализацију Италије и имала изразит популистички и ксенофобни карактер. У овој коалицији Напред Италија ће имати умеренији конзервативни карактер од друге две чланице (између осталог, због тежње да се придобије подршка бирача старих владиних партија), премда ће цела коалиција бити обележена популизмом. Ове партије ће, уз извесне осцилације, углавном доминирати партијском сценом Италије наредних двадесет година. PDS ће бити једина велика партија Прве републике која ће преживети скандале из прве половине деведесетих. Ова партија ће представљати противтежу десници и биће центар окупљања мањих партија левице. Међутим, које ће последице бити по њу услед афере *Tangentopoli*?

Партија која је прешла на позицију левог центра имаће нове проблеме. Она још није била дефинитивно раскрстила са комунистичким наслеђем, а већ је и њена нова идеолошка оријентација постала упитна. Компромитација социјалиста и других партија владе имала је индиректан утицај на PDS. Прво, економски концепт левог центра у великој мери изгубио је на популарности. Тиме су социјалдемократске партије у Италији биле суочене са суженим маневарским простором у свом наступу, у погледу мера које су тежиле да спроведу, у погледу реторике. Бирачко тело се 1994. године по први пут јасно определило за минималну државу. По први пут у историји Републике на власт је дошла чисто десничарска коалиција, коалиција либералних економских политика и конзервативних (па и фашистичких) погледа на друштво.

Друго, идејна и симболичка снага левице у италијанском друштву доживела је тежак ударац. Ако је падом комунизма дошло до, слободно можемо употребити тај термин, сатанизације „свих комунистама”, онда је пропашћу партија и система

левог центра и њиховим априорним везивањем за неморал и криминал и савремена социјалдемократија доживела малу катаклизму. Нису више само PSI и PSDI представљали леви центар (већ се у том простору неколико година налазила и PDS), нити се термин социјалиста односио само на Социјалистичку партију Италије. Уз то, везу између PSI и PDS бирачи су видели и у њиховој сарадњи која је резултовала подршком првих овим другим приликом пријема у Социјалистичку Интернационалу, само годину дана пре избијања афере. Пепе Ђудиће (*Pepe Giudice*), италијански политичар са левеце, у једној анализи стања левеце у Италији примећује да познати снимак грађана који су довикивали Краксију „Ко не скаче социјалиста је!” представља слику суноврата левичарске културе у Италији. Ђудиће закључује да се „На такав начин није окривљивао само Кракси већ се симболички окривљивао цео италијански социјализам ископавајући један дубоки јарак на левици”.²³¹ Давиде Вампа истиче да је искуство Танђентополија са Краксијем довело до краха социјалистичке традиције у Италији, „до тачке да је за многе Италијане реч социјализам данас синоним за корупцију, клијентелизам и лоше управљање”.²³²

Танђентополи је изазвао крај такозване Прве Републике. Њу су представљале старе партије и коалициони обрасци, као и пропорционални изборни систем који је допринео нестабилности влада, честом уцењивању и употреби снаге вета у владама. Наредни период (који није завршен) биће назван Другом Републиком, премда Друга република није представљала значајне измене институционалног инжењеринга, изузев изборног. Питање реформи многих италијанских институција још увек није решено, почевши од различитих предлога за ојачавање позиције шефа владе, стабилизовање извршне власти, преуређење дводомног парламента, па све до питања државног уређења и децентрализације (нарочито с обзиром на велике разлике између Севера и Југа) и других. Ово су нека од питања која су често у центру италијанског политичког дискурса и спекулативно интригирајућа, али без конкретнијих резултата. Ипак, Друга Република постоји као термин у политичком и научном пољу, у најмању руку како би се означио период нових партија и обра-

²³¹ *Pepe Giudice, "Il compagno Craxi," Circolo Rosselli Milano, <http://circularossellimilano.blogspot.com/2010/01/pepe-giudice-il-compagno-craxi.html> (страници последњи пут приступљено 09.05.2015).*

²³² *Davide Vampa, "The Death of Social Democracy: The Case of the Italian Democratic Party," *Bulletin of Italian Politics* 1, 2 (2009): 353.*

заца коалиција, те другачијег изборног и партијског система. Она ће бити обележена и новим типом културне хегемоније која ће бити десничарске, као и популистичке провенијенције.

3.4. „ДРУГА РЕПУБЛИКА”

И КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКА ХЕГЕМОНИЈА ДЕСНИЦЕ

3.4.1. О променама изборног и партијског система

Пропорционални изборни систем старе републике замењен је комбинацијом већинског и пропорционалног. Уведен је једнокружни већински изборни систем са једномандатним изборним јединицама за избор 75 одсто посланичких места, како у Представничком дому тако и у Сенату. Преосталих 25 одсто места Представничког дома бирало се по пропорционалном изборном систему, уз цензус од 4%.²³³ Када је о преосталих 25 одсто сенаторских места реч, примењиван је компликован механизам зван *scorporo*.²³⁴ Овај комбиновани изборни систем уведен је доношењем два закона, уз подршку грађана исказану на референдуму. Због своје комплексности и необичности често је називан Минотауром,²³⁵ премда је познатији као Матарелум (*Mattarellum*). У питању је надимак који му је доделио Ђо-

²³³ Више о овом изборном систему види у тексту изборних закона, који су доступни на сајту службеног гласила Републике Италије: Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana, “Legge 4 agosto 1993, n. 276,” <http://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1993/08/20/093A4566/sg> (страници последњи пут приступљено 10.05.2015); Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana, “Legge 4 agosto 1993, n. 277,” <http://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1993/08/20/093A4567/sg> (страници последњи пут приступљено 10.05.2015).

²³⁴ *Scorporo* је био механизам за успостављање веће представљености партија или коалиција које су имале мали број победника у једномандатним изборним јединицама. Подразумевао је да се од укупног броја гласова неке партије или коалиције одузима број гласова њених победничких кандидата. Упоредивши таквом рачуницом добијен укупан број гласова сенаторска места су се додељивала партијама или коалицијама према Д'Онтовог методу. У оквиру конкретне партије или коалиције сенаторским местом био би награђен тзв. најбољи губитник, кандидат који је освојио већи проценат гласова у својој изборној јединици у поређењу са резултатима других кандидата у њиховим изборним јединицама. За детаљно појашњење и пример види: Mirjana Kasarović, *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*. (Zagreb: Plejada, 2014), 144-7.

²³⁵ Подела на изборне јединице и други специфични детаљи изборног система нису у фокусу овог рада. Међутим, приметимо да је законодавац новим изборним системом закопликовао систем избора, што је резултирало различитим коалицијама на различитим нивоима и допринело комплекснијој парламентарној слици од оне која се очекивала.

вани Сартори, скован према презимену предлагача Серђу Матарели (*Sergio Mattarella*), који ће у будућности постати 12. председник Италије (изабран 31. јануара 2015. године).

Циљ увођења мажоритарне компоненте у италијанске изборе била је првенствено дефрагментација партијског система. Италија је патила од нестабилности влада. Уз то, Италијани су у великом коалиционом капацитету мањих партија видели коруптивне исходе и високу јавну потрошњу. Међутим, фрагментација се чак повећала. Прво, распад старих партија креирао је читав низ нових. Друго, уместо ранијег обрасца постизборних коалиција, сада су партије увиделе корист од уласка у предизборне коалиције. Мирјана Касаповић закључује: „Предизборне коалиције, које су у италијанској политици навикнутој на постизборне владине коалиције биле новост, заправо су били 'изборни картели, то јест тактички споразуми'“.²³⁶ Велике партије левице и деснице, PDS и FI (која се на првим изборима Друге Републике показала као осовинска партија десног поља), биле су принуђене да улазе у широке коалиције како би максимизирале могућности за победу у *first-past-the-post* систему. Ову појаву Сартори ефектно илуструје кроз констатацију о скрајаним коалицијама левице и деснице: „На националном нивоу Маслина да не би изгубила мора да укључи Партију обновљених комуниста, зелене, сењијевце, народњаке и, кад већ крене, чак и Босија (*Umberto Bossi*), или у супротном Ди Пјетра (*Antonio Di Pietro*). Исто важи за Пол, који се већ рађа двоглав (Фини је довољно јак да чини главу за себе), и који даље мора да прихвати Бутиљонеа (*Rocco Buttiglione*), Казинија (*Pierferdinando Casini*), Косту (*Costa*), можда још и Панеллу“.²³⁷ На крају, фрагментација је подржана италијанским регионалним разноликостима, које су допринеле проширењу коалиција тиме што је често била потребна подршка партије регионалног, односно локалног значаја. Створен је врло фрагментисан биполаризам. Фрагментација је била у већој мери изражена на левици, што ће као исход имати додатну компромитацију левице, чему ћемо посветити пажњу у наредним потпоглављима.

²³⁶ Mirjana Kasapović, *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*. (Zagreb: Plejada, 2014), 149.

²³⁷ Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: структуре, подстицаји и исходи* (Београд: Издавачко предузеће „Филип Вишњић“, 2003), 236. Напомена уз навод: Маслина и Пол називи су за левичарску и десничарску коалицију. На овом месту нећемо улазити у набрајање свих чланица коалиција и разјашњавање у цитату поменутих политичких актера; Сарторијев навод служи нам само како бисмо истакли логику склапања предизборних коалиција.

3.4.2. Пропагандни рат Силвија Берлусконија

Политичар који је обележио Другу Републику дефинитивно је Силвио Берлускони. Успешни предузетник, медијски магнат и милијардер политичку каријеру започео је у јеку Танђентополија, заузевши упражњен политички простор са партијом Напред Италија. Берлускони је, такође, вероватно најзаслужнија особа за промену културне матрице у Италији, будући да је у ту сврху користио своју медијску империју чију изградњу је започео још седамдесетих година. Међутим, њен нарочит развој почиње осамдесетих, када је законски омогућена национална фреквенција за комерцијалне телевизије.

Право на трансмисију приватних телевизијских канала имале су само локалне и регионалне телевизије, до 1985. године, када је уредбама које ће касније одобрити парламент ово право проширено на национални ниво. У питању је решење које је било противуставно (Уставни суд Италије је 1976. године једном одлуком ово потврдио) и наишло на снажан отпор дела левице. Ипак, будући на снази, омогућило је Силвију Берлусконију ширење политичког утицаја кроз важне медије. Најважније Берлусконијеве телевизије биле су *Canale 5*, *Italia Uno* и *Rete4*, уз широку мрежу бројних локалних и регионалних канала. Ове мреже биле су (и још увек су) под контролом *Fininvest* групе.²³⁸ Ове медијске куће у великој мери су утицале на менталитет Италијана; програми су се углавном састојали из квизова, теленовела и мелодрама, што се значајно разликовало од јавних сервиса чија су сврха били информисање и образовање. Берлусконијеви медији имали су, и имају и данас, врло високу гледаност, а под маском слободе пласирали су атрактивне садржаје који су временом све више добијали политичку конотацију. Медијске поруке стварале су култ новца и успеха, промовишући *laissez-faire* културу. Пол Гинзборг (*Paul Ginsborg*) истиче: „Систем комерцијалних телевизија који је Берлускони изградио имао је дубоко амерички карактер, и извршио је упадљив утицај на културни живот нације“.²³⁹ Кристијан Екер (*Christian Eccher*) политички и културни утицај Берлу-

²³⁸ Фининвест група састоји се од већег броја важних компанија, међу којима су *Mediolanum* (компанија за банкарство и осигурање), *Mondadori* (једна од највећих издавачких кућа у Италији), фудбалски клуб *A. C. Milan* и *Mediaset*, медијска кућа која поседује поменуте канале и уз то велик број других компанија, укључујући филмску продукцијску кућу *Medusa Film*.

²³⁹ Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi: television, power and patrimony* (Verso, 2005), 40.

сконија описује следећим речима: „Италијани су остајали код куће и гледали нове програме из Америке које је Берлускони увозио. Индивидуализам је почео да савладава колективну свест, није било више колективних борби и прича. Дању су радници радили, а вечери су проводили затворени код куће, испред телевизије. Почели су и они да гласају за партију *Forza Italia*. Левица је добила гласове само у кругу интелектуалаца, који више нису чинили везу између партије и друштва, између културе и пословног света. Њихову улогу одиграла је, и још данас игра, телевизија”.²⁴⁰

Улазак у свет политике Берлускони ће путем својих медија образложити речима да је „неопходно да се картелу левице супротстави један пол слободâ који је способан да привуче себи оно најбоље из једног чистог, разумног и модерног друштва”.²⁴¹ Берлускони ће инсистирати на одбрани државе од комуниста (којих више скоро да и није било), инсистирајући на томе да се грађани не обману јер је промена имена само варка, те приписујући целој левици карактер поретка неслободе (беспредметно је подсећати да су италијански комунисти готово две деценије раније створили еврокомунизам као демократски левичарски покрет). Осовина Берлусконијеве политике засниваће се на „борби против црвених”, уз симплификаторске поруке којима ће априорно сврставати све релевантне снаге италијанске левице у табор совјетско-кинеског комунизма. Берлускони ће користити пад комунизма у Источној Европи и Танђентополи како би дискредитовао целу левицу и перпетуирао њену компромитованост. Сваки судски процес против њега приписиваће „црвеним тогама” (судије), „црвеној штампи” и левици, било социјалдемократској било комунистичкој, представљајући је као стаљинистичку и тоталитарну. С друге стране, за некада релевантне снаге центра и католичког света исказиваће извесно „историјско” поштовање (иако су и ове партије биле уплетене у Танђентополи) у тежњи да допре до њиховог бирачког тела.

Популистички антилевичарски став ће фигурирати као врло значајно средство кроз целу политичку каријеру Силвија Берлусконија. Берлускони је сваку врсту

²⁴⁰ Кристијан Екер, „Криза италијанске левице и берлусконизам,” Пешчаник, <http://pescanik.net/kriza-italijanske-levice-i-berluskonizam/> (страници последњи пут приступљено 09.05.2015).

²⁴¹ Наведено према: Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi: television, power and patrimony* (Verso, 2005), 66. Напомена уз навод: у питању је чувени говор познат као „Силазак на терен”, којим је Берлускони на упечатљив начин означио улазак у политичку арену.

левичарске државе оптуживао за скривене намере, коруптивне и тоталитарне. Државну интервенцију на тржишту осуђивао је, подсећајући на свеже искуство Танђентополија, тврдњама да се иза такве државне мреже увек крију „интереси појединих група и класа, које на изборима подржавају те властодршце“, те да је у питању значајна претња по слободу појединца: „Ми не можемо да прихватимо њихову жељу да контролишу све, њихову инвазију у наше животе, њихову дрскост да управљају свим нашим активностима!“ (наводи су из говора на Националном конгресу омладине FI, одржаном 1999. године).²⁴²

У бројним другим наступима његов антикомунизам поприма екстремнији карактер: „Рећи ћу још, присутно је то у глави, у менталитету, у начину на који се води политика, онога ко је био комуниста, који је аплаудирао са обе руке ужасним злочинима које је комунизам починио у овом веку, и та господа воде изборну кампању клеветујући политичког противника, криминализујући га [...] укључујући судство са левеце у покушају да га елиминише“.²⁴³ У говору из 2005. године, којим је фактички отпочео предизборну кампању своје партије за изборе наредне године, Берлускони популистички шири страх од левеце следећим речима: „Ако левица формира владу, ово ће бити исход: беда, терор, смрт. То се дешава где год влада комунизам.“²⁴⁴ Неки од ових наступа нарочито су мрачни и упечатљиви, као у случају говора на једној од најважнијих манифестација предизборне кампање 2006. године, одржаној у Напуљу, када је чак изазвао дипломатски спор Италије са Кином. Том приликом Берлускони је причао о судбини деце у комунистичким режимима, уз нарочиту напомену: „Прочитајте *Црну књигу комунизма* и пронаћи ћете да у Маовој Кини комунисти нису јели децу, већ су их кували како би ђубрили њиве“.²⁴⁵ Оваквих примера има на стотине, а њихов циљ била је искључиво дискредитација партија левеце, њених симбола и идеја.

²⁴² Наведено према: ибид., 4.

²⁴³ Youtube, “Berlusconi e i comunisti,” <https://www.youtube.com/watch?v=NblPw0yfnXM> (страница последњи пут приступљено 09.05.2015). Напомена: у питању је навод из телевизијског сучељавања Берлусконија са представницима PDS, одржаног током предизборне кампање за изборе 1994. године.

²⁴⁴ Наведено према: *Corriere della Sera*, “Berlusconi: sinistra è miseria e morte,” 17. јануар 2005.

²⁴⁵ Наведено према: *La Repubblica*, “Bambini, la Cina contro Berlusconi: ‘Parole senza fondamento’,” 28. март 2006.

Док је било прихватљиво да британске лабуристе или немачке социјалдемократе означи као демократске снаге (што га није политички коштало), партијама италијанске левице Берлусконијева политика одрицала је било какав демократски и либералан карактер. Паоло Силос Лабини у тексту „DS, рачуни са прошлошћу” (*DS, conti con il passato*),²⁴⁶ указује на порекло проблема највеће партије италијанске левице: „Проблем PCI се налазио, не у њеном револуционарном програму [који, истини за вољу, ни формално није био револуционарног карактера више од једне деценије у тренутку распуштања PCI – примедба аутора], већ у снажној вези са Совјетским Савезом, вези ојачаној финансирањем од стране ’братске партије’. Ако је тако, декларативно приступање DS реформизму није исправно видети као пуко средство”.²⁴⁷ Ђанфранко Пасквино (*Gianfranco Pasquino*) истиче да „нестанак званичне Комунистичке партије није елиминисао распрострањене и снажне антикомунистичке сентименте”.²⁴⁸ PDS се невољно одрекла свог комунистичког предзнака (тек када ју је пад Берлинског зида на то приморао) што је, у комбинацији са некадашњим сарадничким везама са Совјетским Савезом, великом делу бирачког тела оставило страхове и сумње. Такође, PDS није у потпуности раскрстила са старим наслеђем (срп и чекић опстали су у партијском симболу), што је давало снагу Берлусконијевој пропаганди.

Снагу Берлусконијевих медија илуструје чињеница да је медијска кућа *Mediaset* једини значајан конкурент по гледаности јавном сервису RAI. Према истраживању *Auditel*-а, удружења које се бави праћењем гледаности телевизије у Италији (засновано је, зарад објективности у раду, на трипартитној основи коју чине удружења потрошача и државне агенције, јавни сервис и приватне телевизије) гледаност ових медијских кућа (RAI и *Mediaset*) у периоду између 1993 и 2004 кретала се између 40 и 50 одсто, уз укупно учешће других телевизија на маргини од око 10 одсто.²⁴⁹ Нарочито је симптоматична 1994. година, када је *Mediaset* први

²⁴⁶ DS (*Democratici di sinistra*) било је име нове партије, настале 1998. године спајањем PDS и неколико мањих партија. О овој новој политичкој партији биће више речи у наредним потпоглављима.

²⁴⁷ Paolo Sylos Labini, “DS, i conti con il passato,” *La Repubblica*, 20. јун 1999.

²⁴⁸ Gianfranco Pasquino, “A Tale of Two Parties: Forza Italia and the Left Democrats,” *Journal of Modern Italian Studies* 8, 2 (2003): 202.

²⁴⁹ Види график истраживања у: Franco Brigida, Paolo Baudi di Vesme e Laura Francia, *Media e pubblicità in Italia* (Milano: FrancoAngeli, 2004), 140.

пут достигао RAI по гледаности – у питању је година првог мандата Силвија Берлусконија као шефа владе. У наредном периоду Берлускони се неће одрећи функција у својим компанијама, већ ће исте користити за придобијање бирачке подршке, иако је била реч о очигледном сукобу интереса. Уз све поменуто, важно је имати на уму и чињеницу да је контролор јавног сервиса у Италији административни савет RAI чији састав предлажу председници домова парламента – коалициони партнери или партијске колеге председника владе.²⁵⁰ На овај начин Берлускони је у периодима вршења извршне власти контролисао око 90 одсто националног телевизијског програма.²⁵¹ Такође, био је у позицији да преко административног савета RAI додели концесије својој медијској кући.

Никола Транфалџа истиче да су телевизијске и друге медијске мреже под контролом Берлусконија „служиле да подрже политику [Берлусконије] владе и прошире опсесивни антикомунизам”.²⁵² Паоло Белучи (*Paolo Bellucci*), Марко Марафи (*Marco Maraffi*) и Паоло Сегати (*Paolo Segatti*) указују да ова стратегија није нова, већ да „стручњаци истраживања политичког маркетинга поново откривају оно што је већ било примећено од стране Демокришћанске партије: а то је да је најбољи начин да се мобилише гласач био позив на антикомунизам, који је покретао старе и дубинске импULSE бирачког тела Белог кита”.²⁵³ Међутим, Берлусконијев антикомунизам има значајно ојачану основу након пада Берлинског зида, има на располагању огромне приватне и, у односу на некадашњу ДС, истакнуто веће медијске ресурсе.²⁵⁴ Берлусконијев вулгарни популизам успео

²⁵⁰ Више о овоме види у: Nicola Tranfaglia, *Vent'anni con Berlusconi (1993-2013)* (Milano: Garzanti Libri s.p.a., 2009), 41.

²⁵¹ Више о овоме види у тексту часописа *The Economist*: The Economist, “Fit to run Italy?,” http://www.economist.com/node/593654?story_id=593654 (страница последњи пут приступљено 15.07.2015).

²⁵² Nicola Tranfaglia, *Vent'anni con Berlusconi (1993-2013)* (Milano: Garzanti Libri s.p.a., 2009), 36.

²⁵³ Paolo Bellucci, Marco Maraffi e Paolo Segatti, *PCI, PDS, DS: La trasformazione dell'identità politica della sinistra di governo* (Roma: Donzelli editore, 2000), 9. Напомена уз навод: Бели кит (*Balena bianca*) уврежен је надимак ДС, као метафора инспирисана чувеним романом Моби Дик писца Хермана Мелвила. Метафора се тиче односа капетана који је усмерио све снаге у лов на кита и китове непресушне енергије и гнева уложених у покушају да се одбрани; у политичким приликама Прве Републике капетан је био комунизам, а кит демокришћани.

²⁵⁴ У време Прве Републике постојао је договор политичких партија о подели државних медија. Гинзбург примећује: „У седамдесетим годинама, италијанска политичка класа је већ ефективно поделила државну телевизију међу собом, са RAI 1 као феудом демокришћана, RAI 2 социјалиста, и RAI 3 комуниста. Ово се тешко може сматрати коректном праксом, или подстицањем традиције

је да у великој мери компромитује читаве традиције из историје идеја преко изразито јаке медијске корпорације која је 24 часа дневно слала политичке поруке у „италијанске домове”. Белучи, Марафи и Сегати закључују: „После свега оно што се рачуна је ефекат обликовања: дефинисати контекст и понављати га у континуитету све док се, у једној игри огледала типичној за друштво информација, не оствари. Иако би се требало запитати да ли је и зашто је 'комунизам' још увек тема, или опасност“.²⁵⁵

Тако је хегемонију приграбила популистичка десница. С друге стране, РСИ захваљујући својој идеолошкој позицији није развила присуство на слободном тржишту, па тиме ни на тржишту медија. Уз то, док је свет њених идеја нашао место на универзитетима и у круговима према капитализму критички оријентисаних интелектуалаца, грамшијанску филозофију није увек било лако пренети нижим слојевима друштва. Тако су, речима Перија Андерсона (*Perry Anderson*), појавом американизоване масовне културе „партијски апаратус и око њега формирана интелигенција били ударени с бока“, те је „земља била мање-више беспомоћна наспрам културне контрареволуције Берлусконијеве телевизијске империје“.²⁵⁶

Берлусконијева пропаганда користила је и друга медијска средства. Већ поменута Црна књига комунизма и друга издања сличног типа издавана су у огромним тиражима од стране његове издавачке куће *Mondadori*. У изборним кампањама овај милијардер користио је приватне финансијске ресурсе и штампане медије да максимално дискредитује противника. Примера ради, у кампањи за изборе 2001. године Берлускони је у чак 15 милиона италијанских домова дистрибуирао аутобиографско издање под називом „Једна италијанска прича“ (*Una storia italiana*), у којој, наводимо пример, износи наводне разлоге за ступање у свет политике готово деценију раније: „Ужасан страх био је у ваздуху, тешка брига да

аутономије јавног извештавања, али је бар постојао плурализам гласова и позиција“ (Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi: television, power and patrimony* (Verso, 2005), 39).

²⁵⁵ Paolo Bellucci, Marco Maraffi e Paolo Segatti, *PCI, PDS, DS: La trasformazione dell'identità politica della sinistra di governo* (Roma: Donzelli editore, 2000), 9.

²⁵⁶ Perry Anderson, “An Invertebrate Left,” *London Review of Books* 31, 5 (2009): <http://www.lrb.co.uk/v31/n05/perry-anderson/an-invertebrate-left> (страница последњи пут приступљено 15.07.2015).

ће будућност Италије бити неслободна и гушена уколико пре- и пост-1989 Комунисти ступе на власт“.²⁵⁷

FI је била централизована недемократска машинерија која је често коришћена у ове сврхе. Реч је о једној од италијанских партија са најизраженијим лидерским карактеристикама и организационим структурама. Лидеру је припадала надлежност именовања регионалних координатора партије, који су, на другом нивоу, имали надлежност у именовању координатора на нижим нивоима. Емануела Поли (*Emanuela Poli*), истражујући физиологију ове партије, закључује: „Исход гласања приказивао је капацитет партије Напред Италија да изнедри једну управљачку класу на локалном нивоу [...] и извео на светлост дана ефикасност једне организоване машине која је, чврсто вођена са централног нивоа, била одвећ способна да активира на локалном нивоу структуре територијалних комитета [...]“.²⁵⁸ Недемократско вертикално устројство партије Берлускони је користио као канал за слање кохерентних идеолошких порука и за своју „борбу против комунизма“.

Посед средстава за комуникацију у врло је тесној вези са политичким исходима.²⁵⁹ У случају Берлусконијевих медија, директну везу између гледаности телевизијских канала и политичког понашања можемо увидети на основу резултата истраживања које је израдио Институт Катанео из Болоње (пун назив ове организације је *Fondazione di ricerca Istituto Carlo Cattaneo*), који се бави истраживањима политичких, културних, друштвених и економских феномена. Једно од истраживања овог института приказује да су извесне друштвене групе – старије жене, домаћице, пензионери и незапослени – које представљају доминантан тип гледалаца Берлусконијевих телевизија – истовремено и најзначајнији део његовог бирачког тела.²⁶⁰ Овакви закључци пружају нам увид у снагу Берлусконијевих медија. Такође,

²⁵⁷ Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi: television, power and patrimony* (Verso, 2005), 94-5.

²⁵⁸ Emanuela Poli, *Forza Italia. Struttura, leadership e radicamento territoriale* (Bologna: il Mulino, 2001), 151.

²⁵⁹ У суштини, у потпуности је јасно да је Берлусконијева (полу)монополска позиција у италијанским медијима неспојива са високом јавном функцијом коју је вршио у неколико наврата. Сукоб интереса, као и решења за исти, морали су се законски дефинисати (једно од решења које се предлагало била је принудна продаја *Mediaset*-а). Левица је, међутим, пропустила више прилика да ово питање законски уреди. Разлози за њено неделовање нису сасвим познати, али је једна од спекулација страх левичарске коалиције да би тиме од Берлусконија направила жртву у очима бирачког тела и тако га још више оснажила.

²⁶⁰ Nicola Tranfaglia, *Vent'anni con Berlusconi (1993-2013)* (Milano: Garzanti Libri s.p.a., 2009), 41.

они приказују да су поједине категорије бирача, код којих је „природно“ очекивати левичарску афилијацију (као што је случај са пензионерима), у Италији постали бирачки домен деснице. Везу између медија и политичког понашања, ипак, најупечатљивије одсликава гласање домаћица, познато као феномен „Берлусконијеве домаћице“. Гинзборг наводи да је на изборима 2001. године запањујућих 44,8 одсто домаћица (чији је бројчани удео у бирачком телу врло значајан, будући да је запосленост жена у Италији ниска) гласало не само за десничарску коалицију, већ конкретно за FI.²⁶¹ Он износи и друге чињенице на овом примеру; што је већа дневна гледаност, утолико већи проценат домаћица гласа за FI.²⁶²

Берлускони је две деценије (до формирања италијанске владе 2013. године) користио интензивну антикомунистичку пропаганду против левице. Гинзборг у једном тексту из 2011. године указује да антикомунистичка хајка још увек траје и да постоје бројни гласачи, једноставно поентира Гинзборг, „који га можда не сматрају савршеним, али који гласају за њега у духу једне већ дубоко укоревене девизе: боље он него комунисти“.²⁶³

3.4.3. Промене у идеолошком позиционирању италијанских бирача дуж осе левица – десница

Деведесете године у Италији означавају прекретницу ка фаворизовању десног центра. Пад Берлинског зида, Танђентополи и Берлусконијев свеприсутни антикомунизам остварили су снажан психолошки утицај на италијанске бираче. Овде ћемо анализирати резултате више истраживања о самопозиционирању бирача Италије дуж осе левица – десница. У питању су истраживања Еуробарометра која обухватају период од 1973 до 2000. године. Резултати истраживања подељени су на четири временска периода, при чему је за сваки од периода узета просечна вред-

²⁶¹ Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi: television, power and patrimony* (Verso, 2005), 98.

²⁶² Види: ибид.

²⁶³ Paul Ginsborg, “Gli italiani hanno spesso da ridire sul proprio paese,” *Italia dall'estero*, <http://italiadall'estero.info/archives/12642> (страница последњи пут приступљено 15.07.2015).

ност, тј. просек процената грађана који се сврставају према оси левица – десница. Резултати истраживања представљени су у табели 2.

Табела 2. Самопозиционирање италијанских бирача дуж осе левица – десница у различитим временским периодима

Временски период	Екстрем-на левица	Леви центар	Центар	Десни центар	Екстрем-на десница	Укупно
1973 – 1979	21,9	26,5	36,3	9,6	5,7	100,0
1980 – 1987	17,4	26,6	40,1	10,5	5,4	100,0
1988 – 1993	14,8	25,8	42,4	11,5	5,5	100,0
1994 – 2000	13,6	24,1	34,4	19,1	8,8	100,0

Извор: Delia Baldassarri, “Il voto ideologico esiste? L’utilizzo delle categorie di sinistra e destra nell’ elettorato italiano,” *Quaderni dell’ Osservatorio Elettorale*, 49 (2003): 16, <http://www.regione.toscana.it/documents/10180/452241/voto%20ideologico%20-%20Q49/36544035-0f87-4a23-829a-ecdc5377a844> (страница последњи пут приступљено 16.07.2015).

Самопозиционирање италијанских бирача на екстремној левици (појам који је званично коришћен у овом истраживању) бележи изражен тренд опадања. Док је током седамдесетих просечна вредност 21,9 одсто, до последњег периода истраживања ова идеолошка „заступљеност” опала је за скоро 8 одсто. Нарочит пад бележи се у периоду суноврата комунизма у Источној Европи. Међутим, и период после 1993. године обележен је опадањем; у односу на претходни период самопозиционирање бирача на екстремној левици опало је за 1,2 одсто. У питању је управо период нарочитог медијског притиска антикомунистичког дискурса, у ком је, како смо већ истакли, изражену улогу имала десница предвођена Берлусконијем.

Када је о самопозиционирању на позицију левог центра реч, известен пад дешава се након афере Танђентополи – након 1993. године самопозиционираних бирача левог центра има мање за 1,7 одсто. Можда ова бројка није нарочито висока,

али нужно је упоредити је са осталим подацима. Пропаст комунизма довела је до осипања присталица екстремне левике те су се бројне присталице овог правца у извесној мери почеле декларисати присталицама левог центра. Стога из табеле није довољно видљиво у којој мери је опала подршка традиционалних присталица левог центра (која је две претходне деценије износила стабилних изнад 26 одсто). Ипак, видно је у којој мери је левица генерално изгубила снагу; од укупно 44 одсто подржаваоца левике из периода 1980 – 1987, ситуација се драстично променила у периоду 1994 – 2000, у ком се 37,7 одсто бирача сврстало на овај део осе. Делиа Балдасари (*Delia Baldassari*) закључује да су, поред пада реалног социјализма у Источној Европи, и „унутрашње промене у националном политичком систему подстакле промену позиција на оси левика – десница“.²⁶⁴

Снажење деснице је очигледно. Само између периода 1988 – 1993 и периода 1994 – 2000 десница је добила 10,9 одсто присталица. Очигледан пад између ових периода бележи се на позицијама центра у корист деснице – центар је изгубио подршку 8 одсто самопозиционираних бирача. Ипак, на основу изнетих резултата могло би се (површно) закључити да је левица још увек имала значајнију подршку од деснице (37,7 према 27,9). У условима биполарног сукоба левика – десница, који је постао основа партијског система у Другој Републици, делује да левица има значајну предност. Међутим, пре доношења таквог закључка, важно је имати на уму и друге чињенице и тенденције.²⁶⁵

Прво, важно је напоменути да ови резултати не узимају у обзир бираче који одбијају да се идеолошки позиционирају. Док је током седамдесетих и осамдесетих година проценат ових бирача флукутирао око 15 одсто, након пада Берлинског зида тај проценат по први пут достиже 25 одсто, да би се након

²⁶⁴ Delia Baldassarri, "Il voto ideologico esiste? L'utilizzo delle categorie di sinistra e destra nell'electtorato italiano," *Quaderni dell'Osservatorio Elettoriale*, 49 (2003): 17, <http://www.regione.toscana.it/documents/10180/452241/voto%20ideologico%20-%20Q49/36544035-0f87-4a23-829a-ecdc5377a844> (страница последњи пут приступљено 16.07.2015).

²⁶⁵ Наравно, доносити закључке о подели гласова левике и деснице на основу идеолошког самопозиционирања значило би сводити бирачке преференције искључиво на идеолошке ставове, што је погрешан и таутолошки приступ. Такође, питање је у којој мери бирачи разумеју деликатне појмове као што су левица и десница (логично је да се већина бирача везује за ове појмове на основу декларативног идеолошког сврставања партија чији су симпатизери). Међутим, од важности јесте уочити трендове, експлицитно и имплицитно видљиве из идеолошког прегруписавања бирача.

Танђентополија попео на преко 30 одсто.²⁶⁶ Дакле, говорити о укупној расподели гласова левице и деснице на основу ових података није изводљиво, јер идеолошки непозиционирани бирачи нису исто што и бирачи који не гласају. Друго, у питању су бирачи који су услед поменутих догађаја изгубили поверење у левицу и центар – није било разлога да ови догађаји на било који начин окрње десницу. И последње, чињеница да бирачи центра показују идеолошко померање искључиво ка десници јесте индикатор да би у условима биполарног избора између леве и десне коалиције до каквог је дошло у Другој Републици (ситне партије центра, настале углавном распадом демохришћана, кажњене су једнокружним већинским изборним системом) идеолошки бирач центра чешће гласао за десницу.

3. 5. СТВАРАЊЕ ДЕМОКРАТА СА ЛЕВИЦЕ

Већински изборни систем, по ком се бирало три четвртине посланичких места, и пролиферација великог броја партија након скандала Танђентополи водили су ка фрагментисаном биполаризму. Распадом DC створени су услови за надметање две велике коалиције левице и деснице, предвођене PDS-ом и новонасталом FI. Први очевидан показатељ да левица у укупној расподели гласова заостаје за десницом били су избори 1994. године. Окосница леве коалиције биле су PDS и RC, док су главне партије десне коалиције чиниле FI, AN и LN. Јасну победу на овим изборима однела је Берлусконијева коалиција.²⁶⁷ Победом деснице PDS је отпочела са окупљањем бројних партија левице и центра. На следећим изборима, одржаним 1996. године, PDS се представила у оквиру коалиције под називом Маслина (*L'Ulivo*), коју је, у различитим периодима и на различитим нивоима избора, сачињавало чак више од 20 партија (на изборима 1996. године Маслину су сачињавале 23 партије). У Маслини су се по први пут ујединили наследници комуниста и демохришћана – овој коалицији приступила је и Народна партија Италије. Да би идеолошка конфузија била још већа, Маслина је закључила договор о одустајању са RC (у питању је реципрочно одустајање од кандидатуре у различитим изборним јединицама по већинском изборном систему и узајамно пружање подр-

²⁶⁶ Види график: ибид., 13.

²⁶⁷ О резултатима ових избора види прилоге 2а, 2б и 2в, као и пратеће коментаре и појашњења.

шке). Епилог ове вансеријски широке коалиције била је тесна победа на изборима 1996. године и освајање, заједно са РС, 319 места у Представничком дому (од укупно 630) и 167 у Сенату (од укупно 315).²⁶⁸ На челу ове владе био је Романо Проди, некадашњи члан демохришћана.

Победа Маслине, ипак, ни у ком случају није значила обнову левице. Све релевантне снаге левице и једног дела центра заједно освојиле су танку парламентарну већину. Расподела посланичких места, уз то, није била пропорционална укупној сразмери добијених гласова због ефекта већинског изборног система. Транфала наводи збир гласова по пропорционалном изборном систему за Представнички дом, према анализи асоцијације ITANES (*Italian National Election Studies*): 16.232.000 гласова за Маслину и РС према 16.481.000 гласова за Пол.²⁶⁹ Левица је тактички искористила мажоритаризам: по већинском изборном систему Маслина је заједно са РС освојила 54,9 одсто посланичких места наспрам 34,5 одсто места које је освојио Пол.²⁷⁰ Дакле, десница је, победивши у укупном скору гласова – изгубила. Важно је нагласити да у ову рачуницу гласова деснице не улази LN, снажна формација која је самостално остварила чак 10,07 одсто гласова на овим изборима (ова партија ће на наредним изборима поново ући у састав десничарске коалиције).²⁷¹ На основу овога можемо закључити да су само нови изборни систем и тадашње одсуство LN из десничарске коалиције „заслужни“ за њену победу. Стивен Хелман (*Stephen Hellman*) указује: „Стриктно језиком избора говорећи, левица, заправо, никада није била слабија“.²⁷² Умберто Еко (*Umberto Eco*), познати књижевник али и активни подржавалац левог крила италијанске политике, након избора 1996. године сумираће ово искуство левице: „Маслина је победила, али у италијанском друштву још увек није већинска. Десница је, немајући уједи-

²⁶⁸ Nicola Tranfaglia, *Vent'anni con Berlusconi (1993-2013)* (Milano: Garzanti Libri s.p.a., 2009), 70. Напомена уз навод: о детаљима и резултатима ових избора види прилоге 3а, 3б и 3в, као и коментаре и појашњења уз ове прилоге.

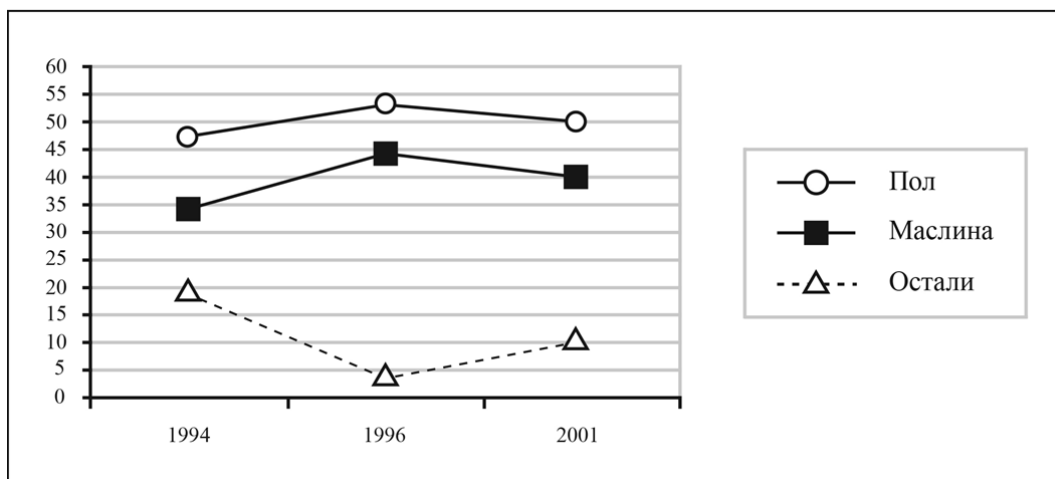
²⁶⁹ Ибид.

²⁷⁰ Ибид., 71.

²⁷¹ Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 21 aprile 1996," <http://elezioni-storico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=21/04/1996&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 16.07.2015).

²⁷² Stephen Hellman, "The Italian Left After the 1996 Elections," in *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D'Alimonte and David Nelken (Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997), 84.

њујући пројекат, распршила своје снаге и није у могућности да их скупи. Али те распршене снаге [...] бројније су од снага Маслине. Биће лоше ако немамо осећај за ово, ако немамо на уму да овим пројектом тек морамо да освојимо већину Италијана”.²⁷³ Уколико упоредимо резултате избора у целој првој деценији Друге Републике, предност деснице је очигледна и константна. Институт Карло Катанео извео је процентуалну разлику у укупној подршци овим партијама по пропорционалном изборном систему за Представнички дом (на левици су се рачунале све партије коалиције левог центра заједно са РС, на десници Пол са LN). На изборима 1994. године десница је у односу на левицу имала предност од 12,1 одсто, на изборима 1996. године та предност износила је 9,7 одсто, да би се задржала на готово идентичном нивоу на изборима 2001. године – 9,5 одсто.²⁷⁴ Следи графички приказ ових кретања у изборној подршци.

Графикон 1. Процентуални однос укупног броја гласова на изборима за Представнички дом по пропорционалном изборном систему (1994-2001)

Извор: Istituto Carlo Cattaneo, “3. comunicato stampa dell’Istituto Carlo Cattaneo sulle elezioni del 13 maggio 2001,” <http://www.cattaneo.org/pubblicazioni/analisi/3compolitiche2001.htm> (страница последњи пут приступљено 17.07.2015).

²⁷³ Наведено према: Nicola Tranfaglia, *Vent’anni con Berlusconi (1993-2013)* (Milano: Garzanti Libri s.p.a., 2009), 78.

²⁷⁴ Istituto Carlo Cattaneo, “3. comunicato stampa dell’Istituto Carlo Cattaneo sulle elezioni del 13 maggio 2001,” <http://www.cattaneo.org/pubblicazioni/analisi/3compolitiche2001.htm> (страница последњи пут приступљено 17.07.2015).

Један од видљивих закључака из оваквог графичког приказа јесте чињеница да је десница остварила значајно већи број гласова него што очекујемо на основу броја идеолошки самопозиционираних бирача деснице (види табелу 2). Дакле, идеолошки бирачи центра, као и бирачи који су одбили да се идеолошки позиционирају, великим делом су се определили за десницу. Компромитација и распад партија центра нису могли да погодују левици јер је и сама била компромитована. Већински изборни систем казнио је центар и условио борбу између леве и десне коалиције, док је бирач центра стратешки гласао углавном за десницу.²⁷⁵ У условима константног вођства деснице у подршци бирача, левица ће морати да отпочне снажније померање ка центру како би повећала изборни кредибилитет. Левица ће морати да постане у очима бирача „мање лева”.

До нове фазе идеолошког кретања PDS удесно ће доћи у време Масима Д'Алеме (*Massimo D'Alema*), који је након избора 1994. године на месту секретара партије наследио Акилеа Окета. Већ након ових избора постало је јасно да партијска промена након пада Берлинског зида није била изведена у довољној мери. PDS је морала да се одрекне, пре свега, сваког везивања за комунизам. Она је током деведесетих година још увек имала значајан број чланова подржавалаца старог курса. Њен симбол је одашиљао поруку везаности за (евро)комунистичку идеју. Уколико је тежила да повећа изборну подршку уз гласове центра, било је потребно да некадашњи гласачи DC, PLI и PRI у значајно већој мери подрже групацију левог центра. Било је неопходно јасније се сврстати уз мекшу социјалдемократску традицију. PDS је тиме, између осталог, желела и да привуче мање партије леве које су биле на тим позицијама и да агрегацијом ових снага формира снажнију осовину италијанске леве. Д'Алема ће у вези са овим пројектом, названим *Cosa 2*,²⁷⁶ изјавити: „Ради се о отпочињању процеса поновног уједињења распршених

²⁷⁵ Славиша Орловић појашњава стратешко гласање следећим речима: „Бирачи су свесни да је у већинском изборном систему просте већине глас за малу партију изгубљен глас и мање гласају за њих, што додатно отежава позицију малих партија. Уместо „пропадања“ гласова, радије се опредељују за свој други избор (преференцу). До изражаја долази *стратешко гласање*, када се не гласа за први избор, већ се бирачи опредељују према шансама кандидата (партија)” (Славиша Орловић, *Изборни бумеранг: политичке последице изборних система* (Београд: Универзитет у Београду Факултет политичких наука, 2015), 96-7). У случају Италије избор је био између две коалиције а не партије, али је принцип гласања исти.

²⁷⁶ Превод овог назива био би „Ствар друга”, што се односи на „Ствар прву” којом се означавало распуштање PCI и формирање PDS.

чланова италијанске левице. Ми сматрамо да смо направили гигантске кораке [осврћући се на социјалдемократизацију комуниста почетком деведесетих – примедба аутора], али желимо да идемо даље дајући живот једној демократској и модернизованој левици, која није под хегемонијом бивших комуниста”.²⁷⁷ Валтер Велтрони (*Walter Veltroni*), други човек PDS у време Д'Алеме, у једном интервјуу из 1996. године за британски часопис *Prospect* сумираће поенту померања ка центру следећим речима: „Левица је одувек имала две душе: идеолошку и управљачку. У Италији, прва је била доминантна. Природа ове левице је таква да не омогућава управљање: превише је радикална. Неопходно је раскинути везе са радикалном левицом како бисмо зарадили кредибилитет као управљачка снага. Морам се одупрети сваком покушају да се попусти прошлости... Или ћемо то урадити зарад владе или, искрено, можемо да се ухватимо у читалачке кругове, седимо испод постера Че Геваре и певамо чилеанске песме из седамдесетих година”.²⁷⁸

Избори 1996. године показали су, упркос победи, да је левица мањинска снага у друштву и тиме додатно утврдили курс који су најавили Д'Алема и Велтрони. Нова партија створена је у фебруару 1998. године фузијом PDS и неколико ситних партија.²⁷⁹ Име нове партије било је Демократе са левице (*Democratici di Sinistra*). Демократе са левице (у даљем тексту DS) у идеолошку мисао увеле су наслеђе католичког хуманизма и социјалног либерализма. Наследница комуниста дистанцирала се од упућивања на прошлост избацивши срп и чекић из симбола и додавши црвену ружу (потез сличан оном који су социјалисти извели средином осамдесетих година). У јануару 2000. године, после почетног периода у организовању нове партије, одржава се 1. конгрес на ком се изгласава и статут. У првом члану статута Демократа са левице истиче се конвергенција различитих традиција: „Сачињење ни приближавањем различитих културних и политичких тенденција које потичу

²⁷⁷ Наведено према тексту са сајта италијанских дневних новина *Corriere della Sera*, историјски архив: *Corriere della Sera/Archivistorico*, “D’Alema: una federazione per la sinistra,” http://archivistorico.corriere.it/1995/febbraio/19/Alema_una_federazione_per_sinistra_co_0_9502196051.shtml (страница последњи пут приступљено 18.07.2015).

²⁷⁸ Наведено према: Geoff Andrews, *Un Paese anormale: L’Italia di oggi raccontata da un cronista inglese* (Effepi Libri, 2006), 123-4.

²⁷⁹ На оснивачком конгресу DS 73 одсто делегата било је из редова PDS. О другим партијама које су приступиле DS види: *Democratici di sinistra*, “Organismi politici dei Democratici di sinistra,” http://web.archive.org/web/20010222082253/www.democraticidisinistra.it/archivio/stati_generali/organismi_politici.htm (страница последњи пут приступљено 19.07.2015).

од оснивачких демократских и антифашистичких вредности италијанске републике, од социјалистичке мисли – у плурализму историјских искустава демократске и реформистичке традиције PCI, PSI и италијанског радничког покрета –, од лаичке и републиканске мисли, хришћанско-социјалне мисли, екологистичке мисли, отворени сусрету култура и покрета који су у центар своје акције ставили људска права и вредност различитости, комунитарни персонализам и очување животне средине, Демократе са левеце спајају ове тенденције, свесни неопходности њиховог континуираног промишљања спрам изазова модернизације и света који се мења и уједињавају се како би допринели стварању отвореног и плуралног, слободног и солидарног, праведног и сигурног друштва”.²⁸⁰

У трећем члану потврђује се припадност социјалдемократској породици: „Чланови и чланице Демократа са левеце деле вредности слободе и једнакости, равноправности и правде, рада, друштвене солидарности, мира”.²⁸¹ Слобода је појмљено као позитивна, будући да се наглашава важност достојанственог живота за свакога, достигнутог кроз општу солидарност. Оваква перцепција слободе видљива је у следећим декларацијама четвртог члана статута: „За Демократе са левеце слобода је чврсто везана за једнакост“, и: „Слобода у једнакости има пуну потврду у братству и стога у солидарности која је његова друштвена форма. Демократе са левеце се обавезују на превазилажење друштвених неједнакости и пуну афирмацију једнаких могућности за све”.²⁸²

Партија је, закључујемо на основу ових декларативних одредби, и даље била снажног социјалдемократског карактера. Идеолошка реформа није била суштинска промена идеологије (те је партија још увек била на позицијама савремене социјалдемократије), али је представљала међукорак у том правцу. С једне стране, на симболичкој равни одбачена је свака веза са (евро)комунизмом, чиме је завршена ова поступна (може се рећи чак и одложена) транзиција, започета након

²⁸⁰ Види статут Демократа са левеце: *Il nuovo statuto dei Democratici di sinistra*, <http://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&ved=0CDsQFjAEahUKewjAo53w-KPNAhVHchQKHvRABE&url=http%3A%2F%2Fweb.tiscalinet.it%2Fdsambientesalerno%2FDocumenti%2FFTesto%2520del%2520nuovo%2520Statuto.doc&ei=I3HLVYD8I8fkUYujg4gB&usg=AFQjCNEARjI-x4vN13uoQiT6AolCWluZ1w&bvm=bv.99804247,d.d24> (страница последњи пут приступљено 20.07.2015).

²⁸¹ Ибид.

²⁸² Ибид.

пада Берлинског зида. С друге стране, исказано је приближавање гласачима центра, некадашњим гласачима владиних партија из Прве Републике (прихватањем „републиканске“ и „хришћанско-социјалне“ мисли, примера ради). Такође, прихватање комунитарног персонализма указује како на прихватање хришћанске леве традиције, тако и на тенденцију кретања ка центру, ка позицијама социјалног либерализма и Трећег пута.²⁸³

Поред формалне промене партијског симбола и званичних декларативних становишта, које упућују на узмак од идеолошког наслеђа и благо померање удесно, јавно деловање партијског врха у периоду пре и након конституисања нове партије указује на значајније промене. Ступањем Масима Д'Алеме на позицију лидера партија је заправо отпочела са промовисањем идеја Трећег пута. На другом конгресу PDS, одржаном 1997. године, Д'Алема и Велтрони подржали су предлог којим се исказује приближавање неолиберализму и „нелевичарском“ бирачу: „ми морамо бити довољно храбри да мислимо у оквирима мање гаранција и заштите, а више културе, посла и проширења индивидуалних могућности... Прелаз од благостања гаранција ка благостању могућности је пут за придобијање подршке оних... који се осећају искљученима из старог система гаранција“.²⁸⁴ Д'Алема ће овај курс потврдити у више наврата, те је тако по стварању DS изјавио: „У Европи не постоје две, три или четири интернационале. Постоји само једна. Она којој припадамо ми и Блер“.²⁸⁵

У есенцији деловања партије Трећи пут ће већ у другој половини деведесетих година постати доминантна парадигма, док ће званична идеологија и програмске одредбе, као што често бива, каснити за праксом. Трећи пут ће бити логичан избор, како са становишта партије која у потрази за повећањем изборног

²⁸³ Комунитарни персонализам је идејна струја која сматра да је сваки човек посебна и непоновљива индивидуа, али не и „острво“, већ свој пун развој и испуњење достиже у комуникацији са заједницом. Стога наглашава међузависност права и одговорности у односу појединца и заједнице. Комунитарни персонализам је остварио снажан утицај на хришћанске левичаре. Зачетник ове струје мисли је француски филозоф Емануел Мунје (*Emmanuel Mounier*).

²⁸⁴ Наведено према: Stephen Hellman, “The Italian Left After the 1996 Elections,” in *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D’Alimonte and David Nelken (Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997), 97.

²⁸⁵ Наведено према: la Repubblica.it Archivio, “È il tempo dell’unità,” <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1998/02/13/il-tempo-dell-unita.html> (страница последњи пут приступљено 20.07.2015).

кредибилитета излази из кругова старих гласача левице, тако и са становишта проблема које левици задаје модерна економија (чиме се бавимо у четвртом поглављу, у ком ћемо указати на практичне политике спроведене и подржане од стране PDS – DS). На крају овог потпоглавља следи приказ партијског симбола Демократа са левице, којим је партија обзанила дефинитиван раскид са прошлошћу.

Приказ 7. Симбол Демократа са левице

Извор: Wikipedia, “Democratici di Sinistra,”
https://it.wikipedia.org/wiki/Democratici_di_Sinistra
(страници последњи пут приступљено 21.07.2015).

3.6. НЕСТАБИЛНОСТ ЛЕВИЧАРСКИХ ВЛАДА: ДОДАТНИ ОСНОВ КОМПРОМИТАЦИЈЕ

3.6.1. Нестабилне владе левице у периоду 1996 – 2001

Испоставило се да разједињавање партија левице и центра након пада Берлинског зида и Танђентополија није била добра основа за увођење већинског изборног система. Како смо већ напоменули, читав низ малих партија улазио је у предизборне коалиције са великим партијама које су у овим аранжманима виделе једини начин за изборну победу. Мирјана Касаповић напомиње: „Преговори о расподели једномандатних јединица међу чланицама постали су кључан

политички процес ком је посебну важност придавала чињеница да се између два велика политичка блока водила тесна утакмица, што је повећавало важност и врло малих чланица сваког изборног картела које су свом картелу могле донети пресудну 'додатну вредност'²⁸⁶.

Несразмерно висока преговарачка моћ и уцењивачки потенцијал учинили су владе левице значајно нестабилнијим од влада деснице. Победом Маслине на изборима 1996. године ово је постало очигледан проблем који ће оптерећивати левицу. Маслина је била сачињена од много већег броја актера у односу на десног ривала – Пол за слободе (*Polo per le libertà*), који су сачињавали FI, AN и неколико мањих партија десног центра, насталих углавном из редова деснице некадашње DC (леву коалицију на овим изборима чиниле су, како смо већ изнели, 23 партије, док је десну коалицију сачињавало 7 партија).

Политички догађаји и појаве који су разјединили левицу направили су хетерогене коалиције које подсећају на владе националног спаса у револуционарним дешавањима. У суштини, оне тако и јесу биле постављене – не као јединство са чврстим идеолошким именитељем који делује *pro*, са јасно дефинисаним друштвено-економским циљевима и мерама, већ постављене *contra*, у овом случају, Силвија Берлусконија и деснице. Заједнички именитељ био је, фигуративно речено, готово метаидеолошки. Он је био постављен на одбрани Устава и демократских правила игре, за шта су се залагале наследнице партија које су биле чланице некадашњег „уставног лука”. Када је о идеолошком везивном ткиву реч, левичарске владе имале су замагљен фокус. Њих су подржавали еврокомунисти, социјалдемократе, хришћани са левице, екологисти и друге формације. Већински изборни систем их је принудно скупио на једно место. Нестабилност влада, појава од које је Италија управо тежила да побегне променом изборног система, биће кључна одлика ових влада.

Генерални сукоб постојао је између радикалне и умерене левице – док су еврокомунисти инсистирали на краћем радном времену, изостанку Италије из ратних операција у оквиру НАТО-а, очувању радничких и пензионих примања и права, социјалдемократе из различитих партија по овим и бројним другим питањима били су попустљивији. Продијева влада је, са циљем смањења јавног дуга и приступања

²⁸⁶ Mirjana Kasapović, *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*. (Zagreb: Plejada, 2014), 151.

Европској монетарној унији, применила мере штедње и уздржанијих социјалних политика. Уз ове сукобе, постојала су и неслагања по другим линијама и између других актера коалиције. Сајмон Паркер (*Simon Parker*) описује конфузију Маслине следећим речима: „Маслина је обећала усклађену и кохерентну акцију а уместо тога медији су присуствовали познатом спектаклу различитих министара државе-архипелага који су деловали сасвим самостално и често у међусобном сукобу. На пример, Ди Пјетрово [*Antonio di Pietro*, познати судија из доба Танђентополија који се потом укључио у политику у оквиру леве коалиције – примедба аутора] Министарство јавних радова било је заузето отварајући нове аутопутеве док је министар заштите животне средине Едо Ронки [*Edo Ronchi*] (бивши револуционарни комуниста, сада Зелени) обећао да ће окончати 'цемент културу' која је доминирала државним планирањем последњих 50 година“.²⁸⁷

Након пада Продијеве владе коју су узроковали посланици РС левичарска коалиција направиће још три нове владе у овом мандату парламента: две владе Массима Д'Алеме и владу Ђулиана Амата (*Giuliano Amato*), некадашњег члана PSI. За подршку овим владама леви центар се обратио Партији италијанских комуниста (*Partito dei Comunisti Italiani – PdCI*), насталој у међувремену отцепљењем од РС, али и Демократској унији за Републику (*Unione Democratica per la Repubblica – UDR*), новој партији која је неизборном парламентаризацијом добила посланичка места и ушла у договоре са левичарском владом.²⁸⁸ Дошло је до праксе прекрајања коалиција и (непринципијелне) промене парламентарних савезништава (укључивање новог актера који није био саставни део изборне коалиције, нити јој јасно идеолошки припада) која се у Италији назива *trasformismo*. *Trasformismo* је опште-позната појава предмусолинијевске ере и сматра се неморалном будући да не по-

²⁸⁷ Simon Parker, "The Government of the Ulivo," in *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D'Alimonte and David Nelken (Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997), 130-1.

²⁸⁸ Ова партија настала је фузијом мањих партија центра из Берлусконијеве коалиције и извесног броја посланика других партија центра и деснице (међу осталима, и посланика FI). Идеја формирања ове партије била је прављење трећег пола партијског система и рестаурација позиције и традиције некадашње DC. Партија ће потрајати око годину дана те ће једна од њених наследница подржати последње две владе у овом мандату Парламента. Такође, Проди ће саставити нову партију, Демократе (*Democratici*), која ће се укључити у те владе.

штује изборе бирача и углавном не познаје идеолошке границе, већ делује у кључу политичког утилитаризма.²⁸⁹

У мандату Парламента у периоду 1996 – 2001 Италија је променила четири владе. Левичарска коалиција показала се подложна унутрашњим расколима и некохерентном приступу, прибегавајући *trasformismo*-у са циљем задржавања власти. Ове појаве, са нарочитим акцентом на нестабилности, почеле су додатно да дискредитују левицу. Нестабилност је велика бољка од које италијански бирачи зазиру, као што су и показали референдумском променом изборног система у потрази за стабилношћу влада. Нестабилност и широке коалиције су, између осталог, виђени као одлично тле за раст корупције и партократије – што је више вето играча то је већа потражња за међупартијским уступцима.

3.6.2. Реформа изборног система 2005. године

Партије леве коалиције су се спајале и цепале у више наврата, било током постојања ових влада, било касније. Њихова фрагментација и неслога постали су готово пословични. Сизифовски би био напор на целовит и хронолошки начин анализирати све ове процесе. Идентитетски и идеолошки конфузна и расцепкана, левица ће доживети додатну пролиферацију партија због концепта широких коалиција у којима су мали играчи врло релевантни. Ове партије су на основу коалиционих договора често побеђивале у бројним изборним јединицама, тиме остварујући несразмерно изражено присуство у парламентарном животу и постајући још релевантније.

На изборима 2001. године убедљиву победу однела је Берлусконијева коалиција Кућа слободâ (*Casa delle libertà*), која је окупљала FI, AN, LN и неколико мањих партија.²⁹⁰ У наредном мандату Парламента десница ће саставити две владе под вођством Берлусконија, од којих ће прва бити најдужа влада у историји Републике (трајаће готово четири године). У овом контексту постаће очигледан контраст између стабилности десне и нестабилности леве коалиције.

²⁸⁹ Више о *trasformismo*-у види: Серђо Романо, *Историја Италије: од Рисорђимента до данашњих дана* (Београд: Филип Вишњић, 2006), 84-5 и 88.

²⁹⁰ О резултатима избора 2001. године види прилоге 4а, 4б и 4в, те коментаре и појашњења уз исте.

Пред изборе 2006. године Берлусконијева коалиција усвојила је нову реформу изборног система, жестоко критиковану како због тренутка усвајања (усвојена је крајем децембра 2005, док су се избори одржали почетком априла 2006), тако и због, у још већој мери, карактера исте. Изборна реформа предвиђала је повратак на пропорционални изборни систем (уз гласање за затворене листе, први пут уведено у Републици овим законом). Уведена је већинска премија за партију или коалицију која освоји *релативну* већину. Међутим, док се већинска премија за Представнички дом додељивала на националном нивоу (партија или коалиција која би освојила релативну већину могла би да рачуна на 340 од укупно 630 места у доњем дому, уколико већ победом на изборима није дошла до тог резултата), за Сенат се додељивала за сваки од 20 региона појединачно (партија или коалиција која би освојила релативну већину у конкретном региону добила би 55 одсто места од оних која се додељују за тај регион, уколико, као у случају Представничког дома, тај резултат није већ постигнут). Уведени су и цензуси за коалиције, самостално наступајуће партије и партије у оквиру коалиција. Уколико нека коалиција не би достигла предвиђени цензус, рачунао би се за сваку партију коалиције појединачно цензус за самостално наступајуће партије. Цензуси за Представнички дом били су следећи – 10 одсто за коалицију, 4 одсто за самостално наступајућу партију и 2 одсто за партије унутар коалиција; док су за Сенат били – 20 одсто за коалицију, 8 одсто за самостално наступајућу партију, 3 одсто за партије унутар коалиција).²⁹¹ Циљ овог изборног закона био је, декларативно, стабилизовање извршне власти путем чврсте парламентарне већине.

Левица се снажно успротивила овом изборном систему, из више разлога. Прво, закон је скројен у уском кругу политичара са деснице и усвојен непосредно пред изборе, што се коси са добром демократском праксом и друштвеним интересом. Затим, већинска премија и гласање за затворене листе сматрани су противустановним. Уз то, Италија је, како је већ поменуто у тексту, имала негативна искуства и отпор према оваквим упитно демократским решењима. Затим, већинска премија

²⁹¹ О детаљима изборне реформе види у тексту изборног закона на сајту службеног гласила: Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana, "Legge 21 dicembre 2005, n. 270," http://www.gazzettaufficiale.it/atto/serie_generale/caricaDettaglioAtto/originario;sessionId=ljREKQTmYEUvJysTXkpc2Q_.ntc-as1-guri2a?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2005-12-30&atto.codiceRedazionale=005G0284&elenco30giorni=false (страница последњи пут приступљено 22.07.2015).

за Сенат додељивала се на регионалном нивоу. Овакво решење могло је да значи слабу сенатску подршку влади коју подржава изражена већина доњег дома, или чак различиту сенатску већину у односу на већину доњег дома.

Један закључак може се истаћи; Берлусконијева коалиција је тенденциозно скројила овај компликован изборни систем како би максимизирала могућности за победу на предстојећим изборима. Увођење већинске премије имало је за циљ да му обезбеди комотну већину у Представничком дому. С друге стране, премија за Сенат на регионалном нивоу, конструисана је на основу очекивања деснице да ће победити у већини региона (или у најмногољуднијим регионима, будући да од демографске сразмере зависи број сенатских места додељен региону) и тиме добити јасну већину и у Сенату. Сартори је био велики критичар овог закона и пружио подршку референдумима за укидање истог (односно, бројних његових одредби).²⁹² Чак ће и сâм креатор закона и истакнути члан LN, Роберто Калдероли (*Roberto Calderoli*), изјавити за сопствени закон да је у питању „*una porcata*” (термин који се еуфемистички може превести као „превара” или „подметање”).²⁹³

Нови изборни систем само је допринео конфузији и обрасцу фрагментисаних коалиција. Пропорционални изборни систем са већинском премијом утицао је на партијско деловање као и претходни изборни систем са трочетвртинском већинском компонентом. Мирјана Касаповић закључује: „Премда је формално реч о пропорционалном изборном систему, због начелно неограничене премијске квоте он практично функционише као већински систем. Ако се, наима, с 20 или 25 посто добијених гласова бирача може добити 55 посто места у парламенту, онда је диспропорцијски учинак већи него у великој већини класичних система релативне и апсолутне већине. Систем је изразито прокоалицијски дизајниран јер подстиче стварање изборних коалиција и листовних савеза“.²⁹⁴

²⁹² Види један од чланака Ђованија Сарторија на тему критике изборног закона и идеје о референдуму укидања: Giovanni Sartori, “Il ‘porcellum’ da eliminare,” *Corriere della Sera*.it, http://www.corriere.it/Primo_Piano/Editoriali/2006/11_Novembre/01/sartori.shtml (страница последњи пут приступљено 22.07.2015).

²⁹³ La Repubblica.it, “Calderoli: la legge elettorale? L’ho scritta io, ma è una porcata,” <http://www.repubblica.it/2006/c/sezioni/politica/versoelezioni38/caldporcata/caldporcata.html> (страница последњи пут приступљено 22.07.2015).

²⁹⁴ Mirjana Kasapović, *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*. (Zagreb: Plejada, 2014), 160.

3. 6. 3. Последња „нервозна” влада левице и нова идеолошка промена

У овом изборном контексту одиграла се велика изборна борба 2006. године између левице и деснице. Ухваћена неспремна изборном реформом, левица је ипак успела да оствари изборну победу, уз високо плаћену цену увођењем у коалицију бројних додатних актера који „победу значе“. Цена ће бити нестабилност и нефункционалност нове левичарске владе, израженија чак и у односу на искуство из мандата 1996 – 2001.

Левица је наступила у оквиру коалиције Унија (*L'Unione*), са обновљеним вођством Романа Продија. Десница је наступила у коалицији Кућа слободâ (*Casa delle libertà*), под вођством Берлусконија. Обе коалиције садржале су се од више од двадесет чланица укупно, на нивоу избора за Представнички дом и на нивоу избора за Сенат. Унија је победила на изборима врло тесном већином – на изборима за Представнички дом остварила је предност од непуних 25.000 гласова.²⁹⁵ Тиме је левица изненадила Берлусконијеву коалицију и, постигавши иначе занемарљиву предност, освојила већинску премију чиме и стабилну већину у доњем дому. Када је о изборима за Сенат реч, левица је освојила већину посланичких места, али не и гласова. Већина гласова припала је десници, али је левица захваљујући већинској премији на нивоу региона формирала нејаку већину – 158 места наспрам 156 деснице.²⁹⁶ Ову већину ојачала је подршка неколико доживотних сенатора. Ипак, у генералној слици сенатска већина била је изразито „нервозна”.

Резултати ових избора изнели су неколико ствари на видело.²⁹⁷

Прво, испоставило се да када десница побеђује на изборима она то чини израженом већином. Када је левица побеђивала, то је било захваљујући искоришћавању специфичности изборног система, а не значајној предности у бирачком телу. На изборима 1996. године коалиција левице имала је мање гласова од десне коалиције (и то уз срећну околност да је LN наступила сама). На изборима 2006. године остварила је врло слабу предност (и то само када је реч о доњем дому – на

²⁹⁵ Ибид.

²⁹⁶ La Repubblica.it, “Elezioni politiche 2006: Senato,” <http://www.repubblica.it/speciale/2006/elezioni/senato/index.html> (страници последњи пут приступљено 23.07.2015).

²⁹⁷ О детаљима и резултатима избора 2006. године види прилоге 5а и 5б, као и пратеће коментаре и појашњења.

изборима за горњи дом десница је имала више гласова). Ово је наметало неопходност програмских и идеолошких реформи како би се задобила подршка већег броја бирача.

Друго, левица је морала да се укрупни. Уколико је желела да дође до стабилне власти, DS је морала да направи пројекат уједињења снага левике. Овакав пројекат нужно је значајно и нову фазу идеолошког ремоделовања и међусобног прилагођавања – али тај процес је коинцидирало са тежњом ка освајању већег броја бирача.

Друга Продијева влада потврдила је неопходност овакве праксе. Пре свега, она је била изразито нестабилна. Нестабилност и нефункционалност постали су очигледни, фигуративно говорећи, одмах након полагања заклетве. Хетерогеност ове коалиције била је несвакидашња, и убрзо су на видело испливале бројне унутрашње афере и конфронтације. Први велики сукоб избио је у вези са обавезама Италије према северноатлантској алијанси у Авганистану и проширењем америчке војне базе у Вићенци. Сукоби са тврдом левицом били су најизраженији. Други велики сукоб био је по питању *Welfare* плана, који је подразумевао везивање радничких плата за продуктивност, чему су се, упркос договору са синдикатима, успротивиле партије тврде левике и чак организовале демонстрације против исте владе у којој су имале министре. Милутин Митровић осликава атмосферу конфузије и немоћи: „Од прве седнице, свака од политичких група, претећи рушењем владе, истеривала је своје захтеве. Како је на сваку тему била хрпа супротних захтева, најчешће се дешавало да победи парализа. Оно мало што би успело да изађе као предлог владе доживело би блокаду и коалиционих партнера и опозиције у парламенту [...] Та коалиција одбијања бламирала је неповратно појмове комунизам, социјализам и левица”²⁹⁸.

Слаба сенатска већина издржала је Продијеву владу непуне две године. Пад владе узроковало је повлачење подршке мање партије центра, одбијањем изгласавања поверења. Крај мандата Продијеве владе означио је и крај мандата Парламента. Покушај формирања нове владе био је неуспешан и председник Републике расписао је нове изборе *ex officio*. Легислатура 2006-2008 друга је најкраћа у исто-

²⁹⁸ Милутин Митровић, „Италија: самоубиство левике,” *Република: гласило грађанског самоослобађања*, 1-31. мај 2008.

рији италијанске републике. Левица чак није успела да оформи нову владу, што је био случај са свим претходним легислатурама након пада прве владе – толика је била неспособност проналажења договора.

Вампа истиче да је италијански бирач још током деведесетих година почео да левицу обележава непродуктивном и нестабилном, говорећи о сукобима левичарске коалиције на разним линијама: „Заправо је било веома тешко помирити ове позиције и многи бирачи су вероватно перципирали коалицију, *à la gauche plurielle*, као преслабу и превише фрагментисану да би ефективно владала“.²⁹⁹ Имајући у виду да је завршетком мандата друге Продијеве владе завршен и други најкраћи мандат Парламента Републике, а да је Берлускони свега пар година раније водио најдужу владу у њеној историји, перцепција левице као нестабилне, непродуктивне и нефункционалне дошла је до врхунца.³⁰⁰ У италијанским политичким приликама, које су увек у потрази за стабилношћу, ова Продијева влада нарочито је утицала на ставове бирача.

Како бисмо илустровали у којој мери је италијански бирач наклоњен стабилности власти, навешћемо резултате истраживања Италијанског центра за проучавање избора (*Centro Italiano Studi Elettorali*). Са наводом „изборни закон би требало да гарантује победнику избора већину да влада, чак и по цену мање представљености других партија” слаже се чак 77,1 одсто бирача испитаника.³⁰¹ Овакав одговор на питање даје сличан број испитаника, независно од њиховог идеолошког самопозиционирања. Стопа девијације код бирача левице у односу на укупне резултате истраживања готово да не постоји: чак 76,5 одсто испитаника са левице слаже се са тврдњом.³⁰² Овакви резултати указују нам на значај који је имала нестабилност левичарске владе у мишљењу бирачког тела.

²⁹⁹ Davide Vampa, “The Death of Social Democracy: The Case of the Italian Democratic Party,” *Bulletin of Italian Politics* 1, 2 (2009): 355.

³⁰⁰ О саставу и трајању мандата италијанских влада у периоду који претходи стварању PD види прилог 8 и скраћенице уз исти.

³⁰¹ Centro Italiano Studi Elettorali, “Gli italiani chiedono governabilità, e sono critici verso il sindacato, ma non vogliono ridurre i servizi,” <http://cise.luiss.it/cise/2013/12/28/gli-italiani-chiedono-governabilità-e-sono-critici-verso-il-sindacato-ma-non-vogliono-ridurre-i-servizi/> (страница последњи пут приступљено 24.07.2015).

³⁰² Ибид.

Идеолошко самопозиционирање бирача пред изборе 2008. године показује евидентну предност деснице. Прецизне резултате идеолошког самопозиционирања налазимо у раду Винћенца Емануелеа (*Vincenzo Emanuele*) и Фабиа Серикиа (*Fabio Serricchio*), приказане у табели 3.

Табела 3. Самопозиционирање италијанских бирача дуж осе левица – десница пред изборе 2008. године

Идеолошка позиција	Процент италијанских бирача
Левица	11,9
Леви центар	18,6
Центар	35,5
Десни центар	20,8
Десница	13,1

Извор: Vincenzo Emanuele e Fabio Serricchio, “Le collocazioni sinistra-destra e la scelta di voto,” in *Il Partito Democratico secondo Matteo*, ed. Gianfranco Pasquino e Fulvio Venturino (Bologna: Bononia University Press, 2014), 138.

Из самопозиционирања италијанских бирача видимо да је левица „пала на најниже гране”. Њена компромитација била је општа и вишедимензионална; уколико није виђена као „терористичка” и нехумана (на чему је Берлускони инсистирао) била је перципирана као неспособна и јалова. Паоло Фелтрин (*Paolo Feltrin*) и Паоло Натале (*Paolo Natale*) указују да су ови избори најгоре искуство левице у протеклих 60 година у Италији: „Избори из 2008. године пореметили су све, учинивши искакање из старих равнотежа: област десног центра [...] достиже 55,8% подршке, наспрам 43,7% за област левог центра [...] Дистанца је више од 12

процената [...] можда упоредива само са резултатима из априла месеца шездесет година раније у изборном прелазу 1946-48³⁰³.

Партије левице су се након пада друге Продијеве владе нашле у новом таласу превирања и потраге за идентитетом. Партије тврде левице удружиле су се на изборима 2008. године кандидујући јединствену листу и доживеле дебакл без пресе- дана. Тврда левица по први пут у историји Републике није ушла у Парламент.³⁰⁴ У питању је она еврокомунистичка левица чији је барјак охрабривао бројне левича- ре читаве Западне Европе и говорио о могућностима другачијег и бољег комуни- зма. Ове партије (RC и PdCI) након овог тешког пораза узимале су у обзир и фор- мирање нове партије са другачијим идентитетом. Мимо Поркаро (*Mimmo Porca- ro*), тадашњи истакнути члан RC, у тексту о стању радикалне левице након пада Продијеве владе и неуспеху исте на изборима 2008. године наводи да је било пуно оних који су говорили о распуштању ове партије и да су „комбиновали ово са иде- јом оснивања нове партије левог крила ’без придева’ која би заменила примарну асоцијацију са комунизмом”.³⁰⁵ У наредном периоду велики део чланства изашлог из RC ће формирати, спајајући се са другим мањим левичарским партијама, нову партију под именом Левица екологија слобода (*Sinistra Ecologia Libertà*).

Када је о DS реч, дошло је до још једне велике промене. При крају мандата Продијеве владе DS, Маргерита и више мањих партија левог центра и центра при- ступиле су новој политичкој партији – Демократској партији (*Partito Democratico* – PD). Формирана у октобру 2007, Демократска партија (у даљем тексту PD) озна- чила је нову званичну идеолошку позицију наследнице комуниста. У потрази за бирачким телом највећа партија левице додатно се помешала са хришћанском ле- вицом, социјалним либерализмом, као и разним другим центристичким струјама. PD је означила дефинитиван заокрет: у њеном имену и симболима није било ни- чег дистинктивно левичарског. Као узор при стварању ове партије послужила је

³⁰³ Paolo Feltrin e Paolo Natale, “Voto e territorio: analisi dei risultati,” in *Senza più sinistra: l’Italia di Bossi e Berlusconi*, ed. Renato Mannheimer e Paolo Natale (Milano: Il Sole 24 ORE S.p.A., 2008), 28.

³⁰⁴ О резултатима избора 2008. године види прилоге 6а и 6б, са коментарима и појашњењима. Такође, увид у однос укупног броја гласова левице и деснице на овим и претходним изборима види у прилогу 7.

³⁰⁵ Mimmo Porcaro, “The Radical Left in Italy between national Defeat and European Hope,” in *The Left in Europe. Political Parties and Party Alliances between Norway and Turkey*, ed. Cornelia Hildenbrandt and Birgit Daiber (Rosa Luxemburg Foundation Brussels Office: 2009), 163.

Демократска партија Сједињених Америчких Држава, партија која је по америчким мерилима лево усмерена, али којој се у контексту породице европских партија тешко може приписивати лева идеолошка оријентација. Наравно, PD је од почетка била партија многих фракција, те је тако било и пуно спора око идеолошке и интернационалне афилијације. Примера ради, велика дебата водила се око посланичке припадности у Европском парламенту, те се у првом периоду наставило према распореду седења и груписања који је био практикован пре формирања нове партије. Партија је 2009. године приступила Прогресивној алијанси социјалиста и демократа у Европском парламенту (која је, међу осталим разлозима, и због захтева PD променила старо име – Социјалистичка група³⁰⁶) – чиме је означена прихватљивост центристичког курса.

Симбол PD скројен је идеолошки релативно безлично – акроним партијског назива у горњем пољу, име партије у доњем пољу и гранчица маслине између назива и акронима (како би се указало на порекло – коалицију Маслина). Боје су зелена, бела и црвена, што упућује како на италијанску заставу тако и на приврженост екологији, хришћанском наслеђу и левици.³⁰⁷ Симбол је без додатног текста или приказа који би јасније упућивао на неку политичку идеју (док је на симболу DS била црвена ружа и текстуални навод „Партија европског социјализма”). Дакле, партија се на симболичкој равни удаљила од снажних асоцијација и упућивања на социјалистичку традицију.

У Манифесту вредности из 2008. године PD се недвосмислено ограђује од старих идеологија: „Управо зато што се више не препознаје у припадности ригидним идеологијама, италијанско друштво има потребу за новим политичким оквиром. У Демократској партији окупљају се велике традиције, свесне своје неадекватности да саме креирају овај оквир.“³⁰⁸ Овде истакнут постмодернички приступ, којим се исказује сумња у могућности једне идеологије да реши друштвена питања, карактеристика је Трећег пута. Наследница РСІ заправо је коначно формално постала партија Трећег пута. Тако се у Манифесту вредности

³⁰⁶ Назив који је претходно заменио још старији – група Партије европских социјалиста.

³⁰⁷ Једино се по црвеној боји на симболу може претпоставити да је у питању партија левице.

³⁰⁸ Partito Democratico, “Manifesto dei valori,” <http://www.partitodemocratico.it/manifesto-dei-valori/> (страница последњи пут приступљено 25.07.2015).

истиче задатак државе у ком се оличава синтетизаторски покушај Трећег пута: „Принципи наше инспирације су с једне стране валоризација талената и заслуга; с друге промоција егалитарног и солидарног друштвеног ткива, у ком се нико не губи и не заостаје“, уз значајно удесно померено виђење економије: „Задатак државе није мешање у економске активности, већ успостављање правила за добро функционисање тржишта, за одржање конкурентности кроз политике либерализације и за креирање корисних предности и контекста промовисања иновације и квалитета“.³⁰⁹

У изборном програму из 2008. године PD се заложила за измену система социјалног старања следећим речима: „Пројекат PD мора из основе променити квалитет државне интервенције, како би је учинила способном да заиста помогне најсиромашнијима да изађу на својим ногама из тешке ситуације у којој се налазе; мора охрабрити брз успон учешћа младих и жена [...] у радној снази и у већој мери позвати тржиште да реши друштвене проблеме и проблеме животне средине”.³¹⁰ „На својим ногама” подразумева типичну формулацију и политику Трећег пута, јер се односи на социјалну заштиту димензионирану тако да подстиче потрагу за послом (суштински различит концепт од старе социјалдемократске државе која држи појединца за руку „од колевке до гроба”). Акцент мора бити, истицао је на првој националној конференцији PD одржаној 2008. године Енрико Лета (*Enrico Letta*), у каснијем периоду и председник италијанске владе, усмерен на „особу”, указујући да је неопходна политика превенције, образовања и иновације.³¹¹ Истиче се важност иновације као начина да се привуку индустрија и инвестиције, као и перманентно образовање, за које Валтер Велтрони, тадашњи (први) секретар PD, истиче: „Нема благостања без обуке. Појединац који изгуби посао са 50 година мора ући у логику перманентног усавршавања а не помоћи”.³¹²

³⁰⁹ Ибид.

³¹⁰ InterLex, “2008: il programma del Partito democratico,” http://www.interlex.it/testi/progr_pd08.htm (страница последњи пут приступљено 25.07.2015).

³¹¹ Partito democratico, “La forza di cambiare,” <http://www.partitodemocratico.it/doc/66030/la-forza-di-cambiare.htm> (страница последњи пут приступљено 25.07.2015).

³¹² Ибид.

Званична идеологија и јавно и практично³¹³ деловање партије настанком PD постали су потпуно кохерентни. Наследница комуниста постала је партија Трећег пута. На њено кретање у овом правцу важну улогу одиграла је компромитација левице и левичарских појмова и симбола. У тежњи за повећањем изборног кредибилитета партија се све више померала удесно, дистанцирајући се од идеолошког наслеђа.

Сумирајући закључке овог поглавља, можемо закључити да је неколико кључних политичких догађаја и појава утицало на компромитацију левице и успостављање културне хегемоније деснице. У питању су крај Хладног рата и Танђентополи, као важни догађаји који су довели до снажног пада подршке „традиционалним“ левичарским идеологијама. Појава Берлусконијевог антикомунизма, подржаног његовом медијском империјом у условима кршења правила демократске игре (услед чега је антикомунизам као друштвена парадигма специфично ојачан у поређењу са многим земљама Европе), оснаживала је тај пад, а последњи допринос овом тренду дала је нестабилност левичарских влада. У Италији, некада снажно прожетој левичарским традицијама и праксом, левица је постала *idea non grata*. Међутим, промене на пољу идеационог свакако не би у толикој мери биле развијене и утицале на промене партијске идеологије да није било и отежавајућих материјалних околности. Пре свега, као што смо већ рекли, свет идеја и симбола и материјална стварност у нераскидивој су вези. Међутим, са циљем креирања јасније аргументације у раду смо концептуално одвојили ове две групе узрока. У наредном поглављу ћемо се хронолошки вратити до почетака идеолошке трансформације РСІ након Хладног рата, и бавити анализом утицаја социјално-економских структура на идеолошку трансформацију партије, групом узрока који у савременим друштвима и економијама задају велике идентитетске проблеме левици.

На крају овог поглавља следи приказ симбола PD и шематски приказ њене идеолошке позиције.

³¹³ О мерама које је партија спроводила у периоду вршења извршне власти биће више речи у наредном поглављу.

Шема 8. Званична идеологија Демократске партије

Приказ 8. Симбол Демократске партије

Извор: Partito Democratico, <http://www.partitodemocratico.it/>
(страници последњи пут приступљено 26.07.2015).

4. УТИЦАЈИ СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИХ СТРУКТУРА НА ИДЕОЛОШКУ ТРАНСФОРМАЦИЈУ НАЈВЕЋЕ ПАРТИЈЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ЛЕВИЦЕ

Промене материјалних околности и односа у последњим деценијама врло су снажно утицале на превазиђеност старих идеологија левице и деснице, те довеле до њиховог преиспитивања и развијања разних „постидеолошких“ и хибридних система мисли. У овом поглављу бавићемо се социјално-економским узроцима идеолошке трансформације највеће партије италијанске левице. Анализираћемо различите врсте узрока те утврдити који су имали значај у овим трансформацијама.

У првом потпоглављу анализираћемо прекомпоновање класа, тј. промене у социјалној структури италијанског друштва.

4.1. ПРОМЕНЕ У СОЦИЈАЛНОЈ СТРУКТУРИ ИТАЛИЈЕ – СУПРЕМАЦИЈА СРЕДЊЕ КЛАСЕ

Осамдесете године означиле су значајне промене за левицу у Италији. Поред низа догађаја који ће довести до дефинитивног пораза идеје комунизма, постаће очевидно да материјални интереси и погледи на свет бирачког тела све мање иду у корак са левичарским програмима. Како смо већ показали у табели 1, током седамдесетих и осамдесетих година дошло је до рапидног увећања средње класе. Овај тренд ће се наставити, и отежавати левици победу на изборима.

На почетку овог потпоглавља нужно је појашњење. Класификацију коју користимо осмислио је Паоло Силос Лабини. У другом поглављу дали смо кратак и симплификован приказ концепције Силос Лабинија, којој ћемо на овом месту посветити значајно више пажње. У Силос Лабинијевом делу Есеј о друштвеним класама (*Saggio sulle classi sociali*), аутор креће од ревизије класичних аутора у овој области. Он истиче да су класични аутори, попут Адама Смита (*Adam Smith*) и Дејвида Рикарда (*David Ricardo*), друштво углавном делили на три велике класе: земљопоседнике, капиталисте и раднике, док су друге, очевидно постојеће класе сврставали међу поменуте (из различитих разлога, међу којима је структура тада-

шњих економија, у којима су ове „поткласе” биле не превише значајне). Силос Лабини наводи важне критеријуме за класификацију: „За раздвајање различитих друштвених класа приход је дакле важан елемент, али не толико због висине, колико због начина којим се добија, који се опет везује за производне односе; тај начин се рефлектује у окружењу и типу културе”.³¹⁴ Приход може бити у виду земљишног (земљопоседнички приход), профита (који остварује капиталиста – власник средстава за производњу) и дохотка (који остварује радник, *blue collar*³¹⁵). Међутим, Силос Лабини велику пажњу посвећује и мешовитим приходима, који компликују класификацију.

У питању су мешовити приходи који настају комбинацијом два или сва три претходно поменута. Примера ради, самостални занатлија остварује и профит и доходак, док непосредни пољопривредни произвођач (самостални пољопривредник) остварује комбинацију сва три прихода. Ови „независни радници” имају, Силос Лабини наводи речи Карла Маркса, „предкапиталистички карактер”,³¹⁶ они зависе од позиционирања на једном капиталистичком тржишту, и, премда не располажу великим производним капацитетима каквима располаже класични капиталиста, руководе се истом логиком и интересом – логиком профита. Стога је, закључујемо, мешовитост овог прихода само привидна, те су „независни радници” заинтересовани за типично либералне економске слободе (највећем делу ове групације Силос Лабини приписује епитет ситне буржоазије).

Посебну групацију чине запослени у бирократији (*white collars*), било приватног било јавног сектора. Овој врсти посла и дохотка Силос Лабини приписује значајно различит карактер од карактера класичног мануелног рада. Пре свега, Силос Лабини указује на посебну врсту белих оковратника, на „управљаче” тј. руководиоце. Карактер њихових прихода једним делом везан је за доходак (плату), али они (приходи) истовремено представљају извесно учешће у профиту. Њихова високо рангирана економска позиција и тежња ка очувању исте намећу заинтересованост

³¹⁴ Paolo Sylos Labini, *Saggio sulle classi sociali* (Bari: Laterza, 1988), 26.

³¹⁵ Термин *blue collar* описни је израз за мануелне раднике, док се *white collar* односи на канцеларијске запослене. Ови термини потичу од дескрипције радне униформе коју ове категорије запослених најчешће користе (плави и бели оковратници), или како је то најчешће перципирано.

³¹⁶ Ибид., 11.

ка одржању и увећању профита (да не говоримо о разним врстама премија и бонуса на које могу да рачунају руководиоци који успешно доприносе максимизацији профита), што их често чини, фигуративно речено, „прикривеним капиталистима”.

С друге стране, већи је број белих оковратника, који, немајући значајнију руководећу позицију или се налазећи на дну пословне хијерархије, имају сличну позицију као и плави оковратници: њихова економска позиција заснована је на класичном дохотку и зависности од послодавца. И једни и други често се боре за своја права протестима и штрајковима, и једни и други су „с ове стране рада”, што би (начелно) требало да резултује њиховом подршком левичарским партијама. Међутим, ситуација није тако једнозначна.

Пре свега, бели оковратници у јавном сектору често имају разне привилегије административне и финансијске природе. Радећи у јавном сектору, бели оковратници представљају значајну друштвену снагу која може разним средствима да увећа своју политичку моћ и заштиту својих интереса (бројни су, такође, примери државних мера штедње које заобилазе јавни сектор, будући да његово особље представља важно бирачко тело). Бројни бели оковратници, истиче Силос Лабини, „поред плате, имају и друге канале путем којих добијају ’додатак’ – посебне бонусе различитих врста, аристократске отпремнине и посебне пензије”.³¹⁷ Међутим, важна је и друга ставка при разликовању „белих” и „плавих”. Ова разлика односи се на све беле оковратнике, било у приватном било у јавном сектору, а тиче се саме природе посла. С једне стране, та разлика је оличена у бољој финансијској позицији „бирократа“ у односу на „раднике“, док је с друге стране реч о чињеници да је технички посао значајно лакши од мануелног и пружа релативно респектабилну друштвену позицију. Стога се бели оковратници често сврставају у „задовољну већину”, ону која није вољна да мења *status quo*. Они су често незаинтересовани за опсежне политике редистрибуције, а неретко позитивно гледају на десничарске пореске олакшице, будући да велики број припадника ове класе има економску позицију из које може да планира и покушава предузетничке подухвате.

Последња групација којој Силос Лабини посвећује пажњу је подпролетаријат. Ова групација најниже приходује, и то по основу повремених, нередовних послова (у савременије доба се у науци за ову класу често користи појам прекаријат).

³¹⁷ Ибид., 16.

На основу провенијенције и типа прихода, Силос Лабини развио је следећу поделу друштва на класе и поткласе, коју смо овде навели у скраћеној и парафразираној верзији:³¹⁸

1. **Класична буржоазија:** крупни власници сеоских и урбаних поседа, крупни предузетници и високи руководиоци, самостални професионалци.
2. **Средња класа.**
 - 2а. Ситна чиновничка буржоазија (бели оковратници).
 - 2б. Релативно самостална ситна буржоазија: самостални пољопривредници, занатлије, трговци.
 - 2ц. Ситна буржоазија: посебне категорије (свештенство, војска итд).
3. **Радничка класа.**
 - 3а. Радничка класа (са редовним дохоцима).
 - 3б. Подпролетаријат.

Анализе Паола Силос Лабинија односиле су се на период од самог зачетка италијанске државе; ми ћемо овде изнети податке из периода италијанске републике и анализирати прекомпоновање класа (и поткласа) у том периоду, са нарочитим освртом на период Друге Републике. Квантитативни подаци о прекомпоновању класа и поткласа наведени су у табели 4.

³¹⁸ Види: ибид., 24-5.

Табела 4. Прекомпоновање класа у периоду између 1951. и 1971. године (процентуални израз)

Друштвена класа	1951	1961	1971
1. Буржоазија	1,9	2,0	2,6
2. Средња класа	56,9	53,4	49,6
2а. Ситна чиновничка буржоазија	9,8	13,1	17,1
2б. Релативно самостална ситна буржоазија ³¹⁹	44,4	37,2	29,1
2ц. Ситна буржоазија: посебне категорије	2,7	3,1	3,4
3. Радничка класа³²⁰	41,2	44,6	47,8

Извор: Paolo Sylos Labini, *Saggio sulle classi sociali* (Bari: Laterza, 1988), табела 1.2.

Из табеле је видљиво релативно опадање средње класе и њене доминантне поткласе – релативно самосталне ситне буржоазије. Ово је узроковано индустријализацијом државе те стога опадањем ситног пољопривредног поседа. С друге стране, пораст радничке класе је толики да је почетком седамдесетих година однос према средњој класи готово 1:1. Седамдесете године биле су, како смо закључили у другом поглављу, повољан период по PCI, „чија звезда је била у снажном успону”,³²¹ као и по левицу генерално. Поредећи бројност радничке класе са подршком главним партијама левице на изборима (PCI, PSI, PSDI), долазимо до закључка о релативној компатибилности ове две појаве. Радничка класа је 1951. године представљала 41,2 одсто италијанског друштва, док су на изборима 1953 ове

³¹⁹ У овој поткласи доминира групација самосталних пољопривредника, којих је 1951. године било 30,3 одсто, 1961. године 21,6 одсто, а 1971. године само 12,1 одсто.

³²⁰ Подаци за обе поткласе радничке класе наведени су сумирани.

³²¹ Robert Putnam, *Making democracy work: civic traditions in modern Italy* (Princeton: Princeton university press, 1993), 23.

партије левике освојиле 39,81 одсто гласова.³²² У наредном периоду снага левике расте, као што расте и бројност радничке класе (47,8 одсто 1971. године), те долазимо до 44,51 одсто на изборима 1972. године и 47,39 одсто на изборима 1976. године.³²³ Уколико наведемо да у ову рачуницу нису ушли гласови појединих микро партија левике, чија укупна подршка је варијала око проценат-два, добијамо слику кохезивне друштвене снаге која се готово по аутоматизму сврстава на левицу. Ипак, не изводимо такав закључак будући да на исход гласања утиче разноврстан низ бирачких преференција и социјалних расцепа (примера ради, расцепи државе и цркве као и центра и периферије били су у том периоду врло значајни фактори. Уз то, мора се имати у виду да су и друге партије имале лева крила и левичарске идеје (попут левих демохришћана) те да је за очекивати да је радничка класа и из тих разлога гласала за те „нетрадиционалне” левичарске опције. Примера ради, Силос Лабини је, анализирајући резултате избора 1968, указао да је слабо изражена већина радничке класе том приликом гласала за левицу (мање од 60 одсто).³²⁴ Ипак, поређењем раста радничке класе и бирачке подршке левици очевидне су тенденције које је производила касна индустријализација Италије. Левица је добијала на снази, као што ће у периоду смањења радничке класе губити.

Проблем освајања бирачког тела за италијанску левицу био је поновни раст средње класе од почетка осамдесетих година (ситна чиновничка буржоазија је била поткласа која је доживела врло брз раст), и, реципрочно, опадање бројности радничке класе. Зашто је ситна чиновничка буржоазија почела да расте и којој страни идеолошког спектра она припада? Поред буржоазије, која је априорно десничарске афилијације, и релативно самостална ситна буржоазија је углавном ли-

³²² Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 7 giugno 1953," <http://elezioni-storico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=07/06/1953&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 26.04.2015).

³²³ Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 7 maggio 1972," <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=07/05/1972&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 01.05.2015); Ministero dell'Interno, "Archivio storico delle elezioni – Camera del 20 giugno 1976," <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=20/06/1976&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страница последњи пут приступљено 01.05.2015).

³²⁴ Види табелу 7.4. у: Paolo Sylos Labini, *Saggio sulle classi sociali* (Bari: Laterza, 1988).

беристички³²⁵ оријентисана, будући да јој тржишне слободе иду у корист. Такође, посебна категорија ситне буржоазије, коју сачињавају свештенство, војска и томе сличне професионалне групације, углавном су десничарски конзервативно оријентисане. Стога, левица би могла да рачуна на већи извор гласова само из редова ситне чиновничке буржоазије.

Ситна чиновничка буржоазија започиње свој успон техничко-технолошким и организационим развојем економије. Италија је на прелазу седамдесетих и осамдесетих отпочињала фазу деиндустријализације, којом се диверзификовала економија и развиле разне области специјализованог рада, а масовна индустријска производња све више уступала место терцијарном сектору, услужним делатностима. Ови процеси праћени су новим информатичким технологијама, компјутеризацијом, аутоматизацијом и роботизацијом, што је довело до смањења радничке класе и све већег учешћа канцеларијских запосленика у економији. Пол Гинзбург у делу *Историја Италије* указује на нове трендове: „Две новине карактерисале су осамдесете и деведесете године у Италији као и у остатку Европе: прва се налазила у нарастајућој несигурности и дубоким поделама детерминисаним информатичким прогресом и прогресом економије услуга. Деловало је да је већ сложено друштво осуђено на даљу фрагментацију. Друга новина садржала се у истовременом слабљењу институција и идеологија које су у претходном периоду формирале колективни идентитет и погодиле социјалној кохезији [...] У италијанском друштву средње класе су биле у рапидној експанзији било по димензијама било по приходима”³²⁶.

И развој социјалне државе значио је преузимање нових функција што је допринело додатној бирократизацији и расту средње класе. Успехом државе благостања (како у Италији, тако и у преосталој Западној Европи) левица је постигла двосмислен резултат – помогла је бројним припадницима радничке класе да се уздигну на социјалној лествици, чиме је истовремено изгубила део бирача. На крају, италијанско друштво патило је од клијентелизма и корупције. Транфаља наводи да се ствара нови културни и антрополошки модел, „Модел у ком се оснажују

³²⁵ У италијанској политикологији употребљава се појам либеризам, као идејни корпус који истиче вредност економске слободе, и појмовно се раздваја од либерализма, који представља идеје општих политичких и грађанских слобода.

³²⁶ Paul Ginsborg, *Storia d'Italia (1943-1996). Famiglia, società, Stato* (Torino: Einaudi, 1998), 533-4.

вредности средње класе која је, у већинској мери, свој економски успон засновала на фискалној евазији и приходу од државних бенефиција који су произашли из јавног дуга и јавне потрошње у порасту”.³²⁷

Процентуални удео буржоазије је током осамдесетих и деведесетих година остао на око 3 одсто друштва. Средња класа, која је 1971. године чинила око 50 одсто социјалне структуре у Италији, „попела се” на 54 одсто у 1983. години, да би се дошло до 58 одсто у 1993. години (Силос Лабини истиче да је највећи удео у овом порасту остварила ситна чиновничка буржоазија, која је у 1983. години чинила 26 одсто, а 1993. године 29 одсто социјалне структуре). С друге стране, удео радничке класе се са око 47 одсто у 1971. години спустио на 43 одсто у 1983. години, те на 39 одсто у 1993. години.³²⁸

Радничка класа је за две деценије са готово половичног удела у друштву спала на непуне две петине друштва. Тренд деиндустријализације и технолошког развоја био је најзапаженији на развијеном Северу. Гинзборг истиче да је почетком '60-тих један од пет радника у италијанској металургији био запослен у провинцији Милан, али да две деценије касније социјална основа левике убрзано нестаје: „Брз процес деиндустријализације после 1980. године, и истовремена појава Милана као центра италијанских високих технологија и Берлусконијеве телевизије и издавачке империје, радикално су променили однос снага у граду. На левици, радничка идеологија старог типа више није имала материјалну базу у стварности, и нису се јавили свежи предлози који би је заменили“.³²⁹

Када је о каснијем периоду реч, анализа прекомпоновања класа значајно се компликује услед недостатка истраживања на ту тему. Деведесете године донеле су преиспитивање да ли класе, као бастиони субкултура, и даље постоје, те да ли постоји глас класе. Брз успон средње класе, која одише различитошћу животних стилова, услова и политичких погледа, подстакао је одбацивање овакве поделе друштва и на њој засноване анализе на „сметлиште историје”. Међутим, и пад комунизма снажно је допринео овом тренду, будући да је с њим депопуларизован

³²⁷ Nicola Tranfaglia, *Vent'anni con Berlusconi (1993-2013)* (Milano: Garzanti Libri s.p.a., 2009), 30.

³²⁸ За извор података види табелу 9.2. у: Paolo Sylos Labini, *Le classi sociali negli anni '80* (Bari: Laterza, 1986).

³²⁹ Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi: television, power and patrimony* (Verso, 2005), 101.

марксизам као научни приступ чија је аналитичка оптика била базирана на тумачењу међукласних релација.

Висенс Наваро (*Vicenç Navarro*) указује на политичку корист коју је „идеолошки победник“ Хладног рата остварио маргинализацијом класне поделе друштва у научној мисли: „Друштвена класа' престала је да буде значајна тема делом услед пада марксизма као инструмента за разумевање друштва. Термин 'друштвена класа' нестало је из доминантне хегемоне мисли, концентрисане у америчком академско-политичко-медијском естаблишменту као резултат тријумфа у Хладном рату. Причати у Сједињеним Државама о капиталистичкој и радничкој класи, или у Европи о буржоазији, ситној буржоазији, средњој класи, радничкој класи, перципира се као анахрон начин виђења друштва. Очигледно, једна (жељена) последица такве визије јесте да више нико не прича о класној борби [...]“.³³⁰

У Италији је Берлусконијева десница у одрицању постојања класа налазила интерес, јер њихово дезавуисање као социјалних актера слаби класну свест и кохезију те отклања опасност од класних сукоба. Другим речима, уколико се заборави да постоје супстанцијално различити начини привређивања и репродукције економске моћи, долази и до слабљења идејног и политичког корпуса левнице. Истраживања на тему друштвених класа постала су ретка и парцијалног карактера, те се морамо, кад је о наредном периоду реч, позвати на попис становништва из 2001. године, ISTAT-а, италијанског националног института за статистику (*Istituto nazionale di statistica*), а интерпретираног у тексту левичарске невладине организације *Scintilla rossa*.³³¹ Поменуће податке наводимо у табели испод, по утврђеној методологији Паола Силос Лабинија.

³³⁰ Vicenç Navarro, “La ridefinizione del conflitto di classe,” Vicenç Navarro, <http://www.vnavarro.org/?p=11271&lang=it> (страница последњи пут приступљено 26.07.2015).

³³¹ Старији подаци о прекомпоновању класа из овог текста саобразни су старијим подацима које је навео Силос Лабини, из чега доносимо закључак о веродостојности извора, односно података за новији период. Међутим, у извору недостају подаци за 2,51 одсто становништва (али овај недостатак није толико изражен да би битно мењао логику аргументације). Напомињемо да је реч о извору који би се могао, и поред истакнутих индиција веродостојности истог, заменити детаљнијим и прецизнијим научним истраживањем, какво нам, нажалост, није на располагању.

Табела 5. Друштвене класе у Италији 2001. године (процентуални израз)

Друштвена класа	2001
1. Буржоазија	3,17
2. Средња класа	55,78
2а. Ситна чиновничка буржоазија	35,40
3. Радничка класа	38,54

Извор: Scintilla rossa, "Le classi sociali in Italia," http://scintillarossa.altervista.org/numero2/classi_in_Italia.htm (страници последњи пут приступљено 27.07.2015).

Први закључак који се истиче из табеле 5. јесте непрекинута бројчана доминација средње класе. Током деведесетих и двехиљадитих година средња класа и буржоазија заједно чиниле су отприлике 60 одсто друштва, док је радничка класа остала *испод* 40 процената удела у социјалној структури Италије. Социјално-материјалну основу Прве Републике, током које је радничка класа константно чинила више од 40 одсто друштва, а током седамдесетих година се приближила чак половичном уделу, левица у Другој Републици није имала. Тзв. народ левице (*il popolo di sinistra*, неретко употребљаван појам у италијанској левици), доживео је осипање и доспео у наглашено мањинску позицију.

У табели смо нагласили ситну чиновничку буржоазију будући да је реч о најбројнијој поткласи средње класе и уз то, за разлику од других поткласа средње класе, није јасно усмерена нити лево нити десно.³³² Ситна чиновничка буржоазија

³³² Релативно самостална ситна буржоазија, оличена у предузетницима и ситним породичним фирмама, била је очигледан домен деснице у Другој Републици. Гинзборг указује да је око три петине ове друштвене поткласе гласало за Берлусконијеву коалицију и описује њену везу са десницом следећим речима: „Онај део Италије који је био инстинктивно предузетнички и индивидуалистички, савремен али нејасно католички, који се борио током пола века да пронађе материјалну добробит породице кроз тежак рад, пожртвовање и ругајући став према држави, препознао се у насмешеном лицу неуморног малог миланског бизнисмена“ (Paul Ginsborg, *Silvio Berlusconi: television, power and patrimony* (Verso, 2005), 97-8).

је због своје хетерогености политички нестабилна и идеолошки контрадикторна. Генерално посматрано, руководиоци из редова ситне чиновничке буржоазије не могу се сматрати бирачким телом левице, али се ни нижи слојеви белих оковратника не могу сматрати десничарским доменом. Такође, њих није могуће олако већински сврстати ни у редове левице, будући да, као што је већ речено, у поређењу са радничком класом обављају значајно лакши, друштвено цењенији посао и неретко располажу значајним привилегијама.

Пораст животног стандарда и расположиво богатство животних стилова средње класе у великој мери утиче на њено политичко понашање, чинећи је слабије пријемчивом за левицу. Слабу склоност средње класе према традиционалним левичарским политикама можемо проценити према перцепцији грађана Италије када је реч о самосврставању у друштвене класе. Такође, анализом самосврставања грађана у друштвене класе можемо проценити и компатибилност њихове перцепције са у табели 5. изнетом класном стратификацијом из 2001. године. Овде ћемо навести резултате истраживања института *Demos & Pi*, који се бави политичким и друштвеним истраживањима локалног, националног и међународног карактера.

Овај институт је у једном истраживању из 2006. године испитаницима поставио једноставно питање: „Којој друштвеној класи сматрате да припадате?”. Испитаницима су понуђене три класе као могућност избора: радничка класа, средња класа и буржоазија. При томе, на пратеће питање „Шта, према Вама, данас највише разликује радничку класу и средњу класу?” значајна већина определила се за две категорије: богатство и стил живота (са конзумним добрима и могућностима као што су аутомобил, годишњи одмори, облачење итд).³³³ Имајући у виду тако перципиране доминантне разлике између две класе, испитаници су се у следећим процентуалним односима определили за припадништво друштвеним класама (види табелу 6).

³³³ Види: Demos & Pi, *X Osservatorio sul Capitale Sociale degli Italiani: focus sulle classi sociali* (2006), 15: http://www.demos.it/2006/pdf/capitale_sociale_10.pdf (страница последњи пут приступљено 27.07. 2015).

**Табела 6. „Којој друштвеној класи сматрате да припадате?“
(Demos & Pi, 2006)**

Друштвена класа	2006
1. Буржоазија	6,1%
2. Средња класа	53,7%
3. Радничка класа	40,2%

Извор: Demos & Pi, *X Osservatorio sul Capitale Sociale degli Italiani: focus sulle classi sociali* (2006), 8: http://www.demos.it/2006/pdf/capitale_sociale_10.pdf
(страница последњи пут приступљено 27.07. 2015).

Из табеле је видљиво да се готово 60 одсто грађана декларише припадницима „виших“ друштвених класа, што је само по себи индикација постојања „задовољне већине“. Даље, у истом истраживању *Demos & Pi* средња класа подељена је у две подгрупе, у средњу класу „у успону“ и средњу класу „у опадању“. Прва подгрупа је већином од 95,2 одсто изјавила да се сматра „много или довољно срећним“, док је 85,6 одсто припадника друге подгрупе заокружило исту изјаву.³³⁴

У једној анализи *Mosler's economics – modern money theory for public purposes*, асоцијације економиста који припадају теоријској школи Ворена Мозлера (*Warren Mosler*), истиче се да су деведесете и двехиљадите године у Италији биле период највишег нивоа реалних плата. У њиховој анализи приказан је развој индекса реалних плата на годишњем нивоу, почевши од 1960. године. Као референтна тачка узета је 2005. година, са индексом 100. У табели 7. приказан је ниво реалних плата у овом периоду, уз изабране године с почетака претходних деценија.

³³⁴ Види: ибид., 17.

Табела 7. Индекс реалних плата у Италији

Година	Индекс реалних плата
1960	29,96
1970	56,03
1980	82,19
1990	94,35
1991	101,01
1992	100,93
1993	100,85
1994	101,25
1995	101,02
1996	102,01
1997	104,75
1998	101,29
1999	101,10
2000	100,78
2001	101,50
2002	99,59
2003	97,82
2004	99,00
2005	100,00
2006	100,60
2007	100,85
2008	100,58
2009	99,83
2010	100,40
2011	98,92
2012	95,91

Извор: Mosler’s economics – modern money theory for public purposes, “I salari reali italiani: un ventennio perduto [parte 1],” <http://memmt.info/site/i-salari-reali-italiani-un-ventennio-perduto-parte-1/#> (страница последњи пут приступљено 09.03.2015).

Из табеле видимо да је период пре деведесетих година период константног раста реалних плата. Од 1961. године индекс прелази 30, да би током наредне три деценије постојано растао, све до дотад рекордне вредности од 101,1 у 1991. години. У периоду Друге Републике реална примања задржавају се, са ситним варијацијама, око индекса 100. Ови индекси указују на највиши животни стандард у

историји Италије. Услед оваквог стандарда објашњив је и одговор средње класе на питање *Demos & Pi*, када се огромна већина испитаника изјаснила „много или довољно срећним”.³³⁵ Ипак, видимо да у новијем периоду ниво реалних плата опада, што ћемо анализирати у једном од наредних потпоглавља, у ком ћемо се бавити перспективама левице у Италији.

Раст средње класе и њено материјално благостање условили су неопходност промена за левицу у Италији. У извесном смислу, реч јесте о парадоксу, будући да је Прва Република, утемељена на принципима државе благостања, снажно допринела бољој материјалној позицији великог броја грађана. Италија ће, као једна из реда развијених земаља, све до светске економске кризе 2008. године имати снажну средњу класу, која себе перципира као материјално опскрбљену.

Наследница PCI ће у периоду Друге Републике бити под снажним притиском ове реалности. Промене у идеолошком самопозиционирању грађана, које смо анализирали у трећем поглављу, свакако су у извесној мери биле у спреси и са процесима прекомпоновања класа. Присутна у друштву које идеолошки клизи ка десници, уз бројну и највећим делом задовољну средњу класу, левица ће своје изборне платформе и идеолошке поруке приближавати интересима и погледима те класе. Како смо већ истакли у трећем поглављу, новонастала PDS је прихватила вредности индивидуализма, наглашавала значај индивидуалних права и слобода и промоције различитих животних стилова. Окренула се снажније постматеријалистичким вредностима и обрасцима мисли, попут екологизма и феминизма, што је била већ пар деценија раније установљена парадигма западноевропске левице која се приближава средњој класи. По речима Ричарда Семјуелса, обраћала се радничкој класи подједнако као и средњој.³³⁶ Приближавање најбројнијој групацији бирача, средњој класи, постаће још очевидније како се партија буде мењала и прихватала праксу, а потом и формално идеологију, Трећег пута. Подстицај оваквој пракси даће биполарни модел изборне конкуренције у контексту већинског, па затим и пропорционалног изборног

³³⁵ Логичан је закључак да би се и у годинама пре 2006. године (када је рађено поменуто истраживање *Demos & Pi*) изражена већина средње класе тако одредила, јер је од почетка деведесетих година индекс реалних плата био мање-више исти.

³³⁶ Richard J. Samuels, *Machiavelli's children: leaders and their legacies in Italy and Japan* (Cornell University Press, 2003), 309.

система са већинском премијом, услед ког ће левица морати да ради на максимизацији подршке у бирачком телу, како би приграбила „глас више“ у односу на десницу. Фабрицио Ди Машо указује да је на пољу такмичарске стратегије партија била подвојена „између одбране неконзистентног партијског идентитета и поковавању перспективи фузије у један шири политички пројекат“, те да је други избор однео превагу: „На крају се десило уливање у PD, у намери да се поврати национална димензија и заустави ерозија изборне и социјалне укореењености партије“.³³⁷

Италија је све мање била друштво снажне културне позиције левике, чему су доприносиле промене у социјалној структури. Међутим, скепсу према концептима левике подржавали су и други узроци материјалног карактера, који су отежавали економску одрживост *welfare* концепта.

4.2. УЗРОЦИ КРИЗЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА

Криза државе благостања опште је место у политичкој и економској стварности. Притисак је вишедимензионални и вишестран; глобализација, деиндустријализација и њој пратећа структурна незапосленост, продужен животни век грађана, као и ванредни догађаји у виду економских криза и рецесије, снажно су оштетили интелектуалну и материјалну тековину умерено левог консензуса креираног након Другог светског рата. У овим процесима левичарске партије различитим су интензитетом браниле те тековине, и различитом динамиком прихватале надмоћ тржишта, постепено се померајући у правцу Гиденсове визије и присилно мењајући Кејнса Фридманом.³³⁸

У претходном поглављу истакли смо званичне идеолошке промене највеће партије италијанске левике, као и пратеће промене на пољу симбола којима се партија све више дистанцирала од везивања за тврђе левичарске концепте или чак

³³⁷ Fabrizio Di Mascio, *Partiti e Stato in Italia* (Bologna: il Mulino, 2012), 58.

³³⁸ Милтон Фридман (*Milton Friedman*) био је амерички економиста и зачетник школе монетаристичке економске мисли, супротстављене кејнзијанизму. Монетаризам полази од идеје да је слободна тржишна утакмица, неоптерећена државном интервенцијом, кључна за економски развој. Монетаристи сматрају да су изражено државно учешће у привреди и снажна фискална политика неефикасни и штетни, јер повећавају буџетски дефицит и инфлацију, те гуше приватни сектор.

левицу уопште. Међутим, партијска пракса и формална идеологија две су различите ствари. Указујући на узроке засноване у економско-материјалној стварности, приказаћемо и деловање ове партије, које је, условљено све ужим маневарским простором редистрибуције, прешло на позицију Трећег пута значајно пре декларативне идеолошке промене и симболичког одрицања од старих варијанти социјализма.

4.2.1. Глобализација као узрок идеолошке трансформације

Појава која већ неколико деценија задаје проблеме практичној изведби идејних концепција левике јесте глобализација. Глобализација ће у Италији имати значајан удео у дерогацији државе благостања. Седамдесетих година почео је да еродира велики пројекат Западне Европе који је почивао на компромису тржишне слободе и социјално-економске једнакости. „Златно доба” државе благостања је прошло, доба „укроћеног капитализма” који је генерисао привредни раст уз опште благостање. Овај хуманизовани капитализам, који је Јозеф Шумпетер (*Joseph Schumpeter*) именовао „лабуристичким капитализмом” нашао се на удару економских процеса који су све више узимали маха. Креиран као идеја државног кориговања економије са израженом редистрибутивном улогом, тај и такав капитализам почео је да се испоставља неефикасним и скупим, јер је отварање тржишта истовремено отворило и његове бокове. Држава благостања била је осмишљена и изводљива у условима (релативно) затвореног националног тржишта. Њен акценат на редистрибуцији постао је све непожељнији јер је у комбинацији са међународном конкуренцијом на тржишту добара снажно спутавао домаћу привреду. Уколико је привреда желела да се развија на домаћем тржишту, морала је то да чини конкуришући све присутнијој страниј привреди; уколико је желела да извози, морала је да такође да понуди још бољи однос квалитета и цене. С друге стране, уколико би држава значајније порески оптеретила ту исту привреду, имајући у циљу „робинхудовску” стратегију, западало би се у контрапродуктивност: не само да је тиме привреда гушена и излагана на немилост конкуренцији, већ би опадање привреде стварало нову незапосленост и притисак на плате. Немоћи социјалдемократата још је значајнији допринос дала глобализацијска мобилност капитала, која је претила да ће, у случају јаког пореског оптерећења и инсистирања на високом

квалитету радничких права и нивоу примања, привреде Источне Европе, Далеког Истока и других „земаља у развоју” добити нове погоне остављајући раднике Западне Европе без посла и на терету све немоћније државе благостања.

Кејнзијанска политика се у условима глобализације такође показује неефикасном. Грант Емиот (*Grant Amyot*) указује на последице глобализације на Кејнсов модел: „[глобализација] је отупила инструменте државне политике: нарочито је кејнзијанско управљање потражњом неделотворно уколико повећање куповне моћи доводи до повећања дотока увозних роба и кризе плаћања“.³³⁹ На крају, поједине међународне економске интеграције су, поред повећања међународне конкуренције, ограничиле могућност инсистирања на подстицању тражње јер почивају на договорима о финансијској дисциплини (рационалан избор актера који повезују привреде и чија економска судбина је великим делом поверена партнерима).

Какви су били економски ефекти глобализације у Италији након краја Хладног рата? Деведесете године довеле су до укључивања нових актера у међународну конкуренцију – како великих сила попут Русије и Кине, тако и мањих држава Источне Европе које је пад Берлинског зида „тржишно ослободио”, и великих привредних система у развоју попут Индије, Бразила и Аргентине. Такође, дошло је до интензивирања међународне сарадње и конкурентности креирањем, ширењем и јачањем регионалних интеграција, попут Европске уније. И мада глобализација већ неко време није била новост, сада је, отварањем нових тржишта и тешњим спајањем „старих“, дошло до њене акцелерације. Вукашин Павловић указује на значај који је глобализација добила током деведесетих година и као научна тема и као економско-политичка појава: „Тема о глобализацији ушла је на велика врата у политичку социологију приближно у исто време са урушавањем социјализма након пада Берлинског зида у предвечерје последње деценије двадесетог века. Као да је економска победа капитализма над социјализмом и идеолошка победа либе-

³³⁹ Grant Amyot, *Business, the State and Economic Policy: the case of Italy* (London; New York: Routledge, 2004), 81.

рализма над колективистичким етатизмом отворила врата за убрзање процеса глобализације”.³⁴⁰

Податке о процесима међународне економске размене и конкурентности (са нарочитим освртом на Италију) налазимо у другом поглављу годишњег извештаја ISTAT-а за 2012. годину, под називом „Двадесет година економије и друштва: Италија у периоду између кризе 1992. године и актуелних тешкоћа” (*Venti anni di economia e società: L'Italia tra la crisi del 1992 e le attuali difficoltà*).³⁴¹ У овом извештају брзина тржишног отварања изражена је просечном годишњом стопом раста увоза и извоза за два периода: период од 1992. године до 2001, и период од 2001. до 2010. Три групе земаља су анализирани: развијене земље (којима припада Италија), земље у развоју и земље у транзицији. Док у првом периоду стопа раста увоза и извоза код све три групе варира између 5 и 9 одсто, у другом периоду све је израженија активност друге и треће групе земаља: стопа раста увоза и извоза износи од око 14 одсто па навише (са Кином и Индијом на између 18 и 20 одсто), док развијене земље фигурирају између 6 и 10 одсто.³⁴²

Усредсређујући се на Италију, видљива је промена односа увоза и извоза између ових периода: док су у периоду 1992 – 2001 стопе раста увоза и извоза у равнотежи (обе износе нешто више од 3 одсто), у периоду 2001 – 2010 стопа раста извоза износи око 7, а стопа раста увоза око 9 одсто.³⁴³ Фабио Титарели (*Fabio Tittarelli*) у тексту „Тржиште рада у ери глобализације” (*Il mercato del lavoro nell'era della globalizzazione*) из 2010. године указује да су управо земље у развоју велики ривали Италији на овом пољу: „Уколико имамо у виду да [...] се неке од новоприселих земаља (поново морамо да наведемо Кину и Индију) рапидно и ефикасно крећу према производњи високог квалитета капитала и технологије, из тога произлази да наша држава ризикује да, у скорој будућности, буде 'одгурнута' према

³⁴⁰ Вукашин Павловић, „Политички утицај парламента у држави и друштву,” у *Искушења парламентаризма*, уред. Славиша Орловић (Београд: Friedrich Ebert Stiftung; Центар за демократију Факултета политичких наука, 2013), 21.

³⁴¹ ISTAT, *Capitolo 2; Venti anni di economia e società: L'Italia tra la crisi del 1992 e le attuali difficoltà* (2012), http://www.istat.it/it/files/2012/05/Capitolo_2.pdf (странице последњи пут приступљено 29.07.2015).

³⁴² Ибид., 81-2.

³⁴³ Ибид., 82.

маргиналним позицијама у сфери трговине на глобалном нивоу, неспособна, како се испоставља, да 'зајаша глобализацију'".³⁴⁴

Када је о мултинационалним компанијама реч, њихов број убрзано расте од мање од 40.000 у 1992. години до око 80.000 у 2008. години, са једном важном карактеристиком: док је почетком деведесетих година преко 90 одсто мултинационалних компанија имало седиште у развијеним земљама, у 2008. години више од четвртине мултинационалних компанија има седиште у земљама у развоју и земљама у транзицији.³⁴⁵ Било да је у питању освајање нових тржишта или потрага за јефтинијом радном снагом и мекшим пореским оптерећењем, мултинационалне компаније заснивале су седишта у слабије развијеним земљама. Ово је видљиво нарочито на пољу инвестиција. У извештају ИСТАТ-а истиче се константан пораст инвестирања у земље у развоју и земље у транзицији, који ће у 2010. години доћи до нивоа од 51 одсто од укупних инвестиција на глобалном нивоу.³⁴⁶

Из графикана 2.9 анализираног извештаја³⁴⁷ видљиво је да су улазне и излазне инвестиције, када је реч о Италији, биле на мање-више идентичном нивоу у 1991. години (око 4 одсто бруто друштвеног производа). Међутим, подаци за 2001 и 2010. годину показују значајно већи удео излазних од улазних инвестиција, са тенденцијом повећања дате дискрепанце. У 2001. години улазних инвестиција је око 10 одсто у односу на БДП, док је 2010. године тај број око 15 одсто. С друге стране, удео излазних инвестиција је 2001. године износио око 15 одсто, док је 2010. године износио око 23 одсто. Ови подаци показују да је италијанска привреда почела да се у све већој мери сели у економије са повољнијим условима.

Сеоба капитала у слабије развијене земље није само економска и социјална чињеница, већ говори и о суштински измењеним преговарачким односима на релацији рад – капитал. Могућност сеобе капитала делује као претња свету рада, синдикалним организацијама. Синдикати су често приморани да прихвате умањење

³⁴⁴ Fabio Tittarelli, "Il mercato del lavoro nell'era della globalizzazione," *Rivista online Tramontana* (2010): 6, http://www.itccopertino.com/documenti_professionale/24_1_11Tittarelli.pdf (страница последњи пут приступљено 25.03.2015).

³⁴⁵ ISTAT, *Capitolo 2; Venti anni di economia e società: L'Italia tra la crisi del 1992 e le attuali difficoltà* (2012), 82, http://www.istat.it/it/files/2012/05/Capitolo_2.pdf (страница последњи пут приступљено 29.07.2015).

³⁴⁶ Ибид., 83.

³⁴⁷ Ибид., 84.

плата и права како не би остали без посла. И владе су стешњене економском реалношћу, ма колико идејно могле бити левичарске. Како не би дошло до привредног опадања и смањења запослености, владе су усмерене на прихватање интереса капитала и редукацију радничких позиција реформом законодавног и другог правног оквира. Економисти Питер Ланги (*Peter Lange*) и Лајл Скрагс (*Lyle Scruggs*) указују да трипартитно преговарање у глобализованим условима све више добија карактер монолога послодаваца, истичући да глобализација „може приморати владе да измене своје политике компетитивности на начин којим ће (са намером или не) ослабити преговарачку снагу синдиката и право гласа на радним местима”.³⁴⁸

Стање радничких права у Италији почело је да се нарочито погоршава почетком двехиљадитих. Док је у претходном периоду стандардна форма уговора о раду подразумевала уговор на неодређено време, 2001. године уводи се либерализација на тржишту рада у правцу склапања уговора на одређено време. Године 2003-ће законски се уводе и други концепти уговора о раду: *подељени* уговор о раду (који два радника третира као јединствен субјект, од којих се очекује комплементарност у приступу раду) и уговор по пројекту. Поред ових, постоје и друге форме уговора о раду, уведене у поменути периодима, а које илуструју потребу за флексибилизацијом привреде на штрб материјалне и социјалне сигурности радника.³⁴⁹ Ове промене на пољу радног законодавства увела је десница под вођством Силвиа Берлусконија. Међутим, оне јесу симптоми који одсликавају стање и потребе једне економије.

Један од најеклатантнијих примера несразмерне преговарачке позиције послодаваца према синдикатима у Италији десио се 2010. године у случају компаније *Fiat*. Фабрика *Mirafiori* захтевала је од радника пристанак на више радних сати (чак десеточасовно радно време), казне за синдикате који позивају на штрајк, казне за раднике у случају штрајковања које укључују и могућност отпуштања, као и многе друге уступке. Представник *Fiat*-а Серђо Маркионе (*Sergio Marchionne*) упутио је јасну поруку хиљадама радника ове фабрике, а која оличава логику глобализације у очима капитала: „’Фијат’ има алтернативу широм света. Недавно сам

³⁴⁸ Наведено према: Fabio Tittarelli, “Il mercato del lavoro nell’era della globalizzazione,” *Rivista online Tramontana* (2010): 3, http://www.itccopertino.com/documenti_professionale/24_1_11Tittarelli.pdf (страници последњи пут приступљено 25.03.2015).

³⁴⁹ Види: ибид., 6.

посетио Брамpton у Канади где су нас позвали да инвестирамо и повећамо производњу. Упућена нам је велика захвалност за инвестиције које смо тамо направили”.³⁵⁰ Оваква изјава недвосмислено осликава удобност позиције крупног капитала у глобализованом свету. Случај фабрике *Mirafiori* један је од преседана који постепено постају правило у условима глобализације. Епилог овог преговарачког процеса био је пристанак већине радника на организованом референдумском изјашњавању, чиме су ван снаге стављена вишедеценијска радничка права која су се у савременој историји развијене Европе сматрала подразумевајућим, попут права на штрајк и осмочасовно радно време.

Савремена социјалдемократија услед глобализације последњих деценија све је више западала у „редистрибутивни грч” и била присиљавана да обрне матрицу: уместо некадашњег прилагођавања економије потребама друштва, сада је друштво морало да се прилагоди економији. Социјалдемократске партије померале су акценат од политике пуне запослености ка политици могућности запослења, примењујући идеологију Трећег пута, која инсистира на образовању као превентивни борбе против сиромаштва. Оваква визија у спречи је са појединачном државом и њеном привредом, она је далеко од старе визије глобалног социјализма. Нити комунизам нити кејнзијанизам нису (начелно гледано) били противнички усмерени другим економијама. Трећи пут подразумева значајан помак ка партикуларизму у том контексту. Стварање мобилне, ефикасне и образоване радне снаге за појединачну државу може да значи релативно благостање, али принцип глобализације јесте принцип клатна – уколико је радник у некој привреди „срећнији”, други радник у другој привреди биће „несрећнији”. Дакле, Трећи пут се значајно удаљава од старе леве идеје по којој су сви људи браћа, макар невољно и несвесно. Он подразумева прихватање врло компетитивног модела, приморан да ослаби или раскине везе са старом синдикалном базом чије захтеве левица све теже може да подржава. Тако је глобализација социјалдемократију у многим земљама довела до непрепознатљивости, чинећи је нејасном исправком економског либерализма. Како то истиче Ђузепе Берта (*Giuseppe Berta*), разматрајући трендове код британских лабуриста који су се кретали све више удесно, „социјалдемократија је у ме-

³⁵⁰ Наведено према: Политика online, „Фијат између референдума и штрајка,” <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Fijat-izmedju-referenduma-i-strajka.lt.html> (страници последњи пут приступљено 29.07.2015).

ђувремену постала мање наглашена 'социјална демократија', која би могла одлично да се надовеже на социјални либерализам с краја деветнаестог и почетка двадесетог века, то јест на време када је лабуризам још увек био ребро либерализма".³⁵¹

Са идеологијом Трећег пута највећа партија италијанске левнице хватала се често у коштац у унутарпартијским и унутаркоалиционим дискусијама током деведесетих и двехиљадитих. PDS, па касније DS, и на крају PD, биле су партије бројних струја чији се број све више повећавао приступањем мањих партија. Међутим, и поред ове хетерогености, Трећи пут био је прихваћен као доминантан практични приступ већ у другој половини деведесетих година.

Неки од најважнијих пројеката приватизације били су спроведени у време влада левог центра у периоду 1996 – 2001. Партија је нарочито преузела монетаристички концепт финансијске дисциплине како би испунила критеријуме Мастрихта за улазак у Европску економску и монетарну унију (ЕМУ). Критеријуми су почивали на тежњи да увођење нове монете не буде подривено високим јавним дугом и инфлацијом. Левичарска влада се нарочито посветила питању јавног дуга. У ту сврху повећавани су порези (примера ради, порез на доходак и порез на имовину) и увођени нови (специфична врста пореза је уведена, под именом *Eurotax*, чији је циљ било значајно смањење јавног дуга како би се „удовољило Бриселу“), који су оптерећивали широке слојеве друштва и изазивали нарочит отпор синдиката.³⁵² Такође, влада је предузела извесне мере штедње и по питању пензија и здравственог система.³⁵³ Међутим, и проблеми међународне конкурентности су дали значајан допринос политици штедње. Мајкл Шин (*Michael E. Shin*) и Џон Егњу (*John A. Agnew*) указују да су се владе у Другој Републици нашле у важно измењеном економском контексту: „Ако је у 1980-тим политичка инерција карактерисала земљу, са владиним политикама и јавним ставовима сличним онима који су доминирали у Британији и Немачкој 1970-тих и раније – са, на пример, распрострањеним одређењем за владину контролу цена, државно власништво над главним индустријама, заштиту запослености без обзира

³⁵¹ Giuseppe Berta, *Eclisse della socialdemocrazia* (Bologna: Società editrice il Mulino, 2010), 26.

³⁵² Више о овоме види: Simon Parker, "The Government of the Ulivo," in *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D'Alimonte and David Nelken (Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997), 134-8.

³⁵³ Види: Grant Emyot, *Business, the State and Economic Policy: the case of Italy* (London; New York: Routledge, 2004), 164.

на тржишни динамизам [...] – све ово је почело да се мења 1990-тих [...] Помаљајући се из позадине, међутим, поред позивања на 'Европу' (што значи ЕУ) као извор дисциплиновања неумереног друштва, била је перцепција нарастајућег негативног утицаја глобализације на многе од најважнијих индустријских сектора Италије [...] Као резултат, перцепција економске опасности постала је важан елемент у италијанском политичком дискурсу како у смислу обуздавања критицизма према владиним ограничењима потрошње тако и у смислу мобилизације група уплашених за своју економску будућност у нарастајуће конкуритивној и непредвидљивој светској економији“.³⁵⁴

Један од нарочито сигнификантних предлога у доба Продијеве владе био је да се дугорочно незапослени грађани региструју у Агенцији за рад (*Agenzia per il lavoro*) и буду обавезани да прихвате прво понуђено радно место или, у супротном, друштвено користан рад. Ова идеја била је инспирисана *workfare* концептом, на снази у САД-у. Предлог до краја није био остварен, али је подршка PDS овој идеји била јасан сигнал да се ова левица изразито променила. Сајмон Паркер указује на узмак од традиционално левих концепција који је PDS учинила подржавањем овог предлога: „Чињеница да би ово могло бити укључено у програм владе Маслине без вета од стране PDS индикација је значајно различитих концепција 'друштвене солидарности' коју Проди и Велтрони сада деле у контрасту према '*no passaran*' позицији *Rifondazione* и синдиката“.³⁵⁵ Грант Емиот, разматрајући однос капитала и политике у Италији, указује да је крај Хладног рата „ослободио умереније сегменте PCI [...] у промовисању и имплементирању неких од најважнијих политика доминантне фракције капитала, као што је ЕМУ“.³⁵⁶ Он наставља: „Ова значајна сурогат улога политичке левике [...] имала је потребу за серијом компромиса у корист доминантне фракције: испољавајући неолибералну позицију у међународној економској политици, заузела је

³⁵⁴ Michael E. Shin and John A. Agnew, *Berlusconi's Italy: Mapping Contemporary Italian Politics* (Philadelphia: Temple University Press, 2008), 5-6.

³⁵⁵ Simon Parker, "The Government of the Ulivo," in *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D'Alimonte and David Nelken (Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997), 130.

³⁵⁶ Grant Emyot, *Business, the State and Economic Policy: the case of Italy* (London; New York: Routledge, 2004), 5.

флексибилније становиште по питању индустријских односа, тржишта рада, и социјалне политике“.³⁵⁷

По Стивену Хелману, велики део традиционалне левике након избора 1996. године видео је у PDS „пасивно прихватање најштетнијих последица глобализујућих тенденција капитализма“,³⁵⁸ те је њен нагласак на ефикасности и потреби да прилагоди Италију феномену глобализације примећен и схваћен као доказ да партија постаје „тек нешто више од апологете снага слободног тржишта“.³⁵⁹ Сајмон Паркер износи закључак Ралфа Дарендорфа, који је истакао да је „дословно све што је влада Маслине покушала или обећала да постигне у Италији могло бити подједнако добро урађено од стране 'добре владе десног центра“.³⁶⁰

Масимо Д'Алема био је један од најважнијих протагониста Трећег пута у Италији. На другом конгресу PDS, одржаном 1997. године, Д'Алема ће недвосмислено позвати на редефинисање социјалдемократске позиције партије у глобализованом друштву: „Данас левица која жели да се суочи са изазовима мондијализације у свим њеним видовима мора да осмисли један пројекат који је ван граница старог социјалдемократског компромиса. Или је левица трећег миленијума способна да мисли на будући развој у глобалним условима, или није. Није могуће пратити другачији пут“.³⁶¹ У наставку говора Д'Алема истиче основне црте друштвене и економске стратегије: „Ослободити капацитете индивидуалне иницијативе, развијати предузетничку креативност, инвестирати у животну средину, посматрати области [социјалне] помоћи и здравства као кључне секторе друштвеног тржишта који тежи да се развија: ово су базичне теме за реформу благостања и за један нови однос грађана и државе“.³⁶²

³⁵⁷ Ибид.

³⁵⁸ Stephen Hellman, "The Italian Left After the 1996 Elections," in *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D'Alimonte and David Nelken (Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997), 90.

³⁵⁹ Ибид., 97.

³⁶⁰ Simon Parker, "The Government of the Ulivo," in *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D'Alimonte and David Nelken (Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997), 139.

³⁶¹ Наведено према: Paolo Bellucci, Marco Maraffi e Paolo Segatti, *PCI, PDS, DS: La trasformazione dell'identità politica della sinistra di governo* (Roma: Donzelli editore, 2000), 138.

³⁶² Наведено према: ибид., 138-9.

Д'Алема је био велики „политички пријатељ” Клинтонa и Блера, чију је подршку у реформама добијао. На самиту шефова извршне власти неколико великих западних земаља под називом „Реформизам 21. века”, одржаном 1999. године, окупили су се Клинтон, Блер, Шредер, Жоспен (*Lionel Jospin*), Кардозо (*Fernando Henrique Cardoso*) и Д'Алема. У овом периоду социјалдемократе су привремено повратиле позиције у извршној власти у значајним западним демократијама. Међутим, то више нису биле социјалдемократе старог кова. На овом самиту потврђено је идеолошко и политичко савезништво ових лидера, те је истакнута важност примене идеја Трећег пута. Д'Алема је на овом самиту за своју земљу изјавио: „Италија је земља која, као безвољни и недисциплиновани ученик који се узда у своју интелигенцију, заостаје у изради задатака и мора да се брзо поново доведе у ред по темама као што су државни биланс, либерализација економије, реорганизација државе и инвестирање у нове технологије и образовање”.³⁶³ Осврћући се на политику тих година и учествовање своје партије у владама Маслине, Масимо Д'Алема у интервјуу из марта 2015. године наводи разлоге политике Трећег пута током вршења власти крајем деведесетих година, истичући да је Трећи пут тада „дао своје плодове, па и у Италији”, али да је „био промишљен у оптимистичној перспективи глобализације, која се испоставила обмањујућом”.³⁶⁴

На првом конгресу DS (одржан 2000. године) Валтер Велтрони, тадашњи секретар партије, наставиће Д'Алеминим стопама утабаним (Трећим) путем, исказујући афинитет ка флексибилизацији тржишта и иновацији у служби повећања конкурентности: „Либерализација је инструмент за смањење приступних препрека, подстицање друштвене, предузетничке и управљачке иновације, превазилажење традиционалних конструкција које ометају процесе раста, измештање улоге државе из позиције директног управљања производним активностима у функције регулације и контроле вишег нивоа, на првом месту у сврху одбране конкуренције [...] Приватизације су моћан инструмент не само за извлачење из тржишта финансијских ресурса предвиђених за смањење јавног

³⁶³ Наведено према: La Repubblica.it, “D'Alema: pensioni e riforme nella 'terza via' italiana,” <http://www.repubblica.it/online/politica/terzavia/alvia/alvia.html> (страница последњи пут приступљено 29.07.2015).

³⁶⁴ Massimo D'Alema, “Matteo Renzi guarda al passato: è ora di abbandonare la Terza via,” The Huffington Post, http://www.huffingtonpost.it/2014/11/29/massimo-dalema-renzi-guarda-a-passato_n_6240064.html (страница последњи пут приступљено 29.07.2015).

дуга, већ и за увођење конкуренције, иновације, нових власничких аранжмана, нових производа, и тиме нове запослености.³⁶⁵ Велтронијева економском либерализму оријентисана политика и јавно изношен идеолошки став биће примећени у политичкој јавности, те ће овај политичар чак добити надимак који га недвосмислено сврстава у заступнике Трећег пута – „италијански Бил Клинтон“.³⁶⁶

Званични прелазак на позицију Трећег пута означило је стварање Демократске партије. У Манифесту вредности Демократске партије на више места истиче се изазов који је створила глобализација: „Ово је разлог и мисија Демократске партије: изнова позиционирати Италију у непредвидљивим сценаријима које је отворила глобализација, поново ујединити Италијане на бази обновљеног договора о грађанству, дати им свест и понос да буду велика нација”, те се наставља: „Велики део друштвеног поретка и државних и економских структура постао је анахрон и није у могућности да одговори на нове изазове мондијализације”.³⁶⁷ У истом документу се чак поименце наводе и главни ривали на пољу међународне конкурентности: „Измењена је политичка и економска географија света. Успон нових сила као што су Кина, Индија и Бразил, мења не само осу економског развоја, већ и стварно присуство људских маса на светској сцени намеће целом човечанству да креира услове за одрживи развој [...]”.³⁶⁸ У Манифесту вредности истичу се планови за решавање друштвених и економских проблема, кохерентни идејама Трећег пута: „Ми Европљани имамо историју која је, чак и путем својих грешака и драма, развила културе, вредности и идеје које нам данас омогућавају да дефинишемо и спроведемо циљеве фундаменталне за цео свет: управљање процесима глобализације на демократски и ефикасан начин; либерализацију тржишта, и истовремено, смањење економских разлика између држава, региона и друштвених слојева; изградњу чврстог пројекта слободе и правде; дати

³⁶⁵ Наведено према: Paolo Bellucci, Marco Maraffi e Paolo Segatti, *PCI, PDS, DS: La trasformazione dell'identità politica della sinistra di governo* (Roma: Donzelli editore, 2000), 139.

³⁶⁶ Види: Newsweek, “Walter Veltroni: The Italian Bill Clinton,” <http://www.newsweek.com/walter-veltroni-italian-bill-clinton-98949> (страница последњи пут приступљено 15.08.2018).

³⁶⁷ Partito Democratico, “Manifesto dei valori,” <http://www.partitodemocratico.it/manifesto-dei-valori/> (страница последњи пут приступљено 25.07.2015).

³⁶⁸ Ибид.

конкретност перспективи одрживог развоја“.³⁶⁹ Социјалне политике се мењају како би се, изричито, одговорило изазову глобализације. Оне имају типичан печат Трећег пута: „Благостање, дакле, треба реформисати. Његова улога не може више бити пасивног карактера простог осигурања против ризика, већ мора постати активна подршка појединцу који је данас у обавези да се суочи са ризиком, како би га оспособило да се сучели са континуираним прилагођавањима које мобилност и глобализација намећу, почевши од пута образовања и усавршавања који траје цео радни век“.³⁷⁰ Док се инсистира на флексибилизацији тржишта, синдикати у Манифесту ниједном речју нису споменути.

На првој националној конференцији PD социјално-економско питање била је централна тема. Пјер Луиђи Берсани (*Pier Luigi Bersani*), тада „министар“ економије владе у сенци Демократске партије (у једном периоду ће обављати и функцију секретара), на овој конференцији истаћи ће есенцију глобализованих економских динамизама. Берсани је указао да је право решење ригорозни систем благостања без ког не може бити истинског раста нити неопходне припреме да се италијанско друштво суочи са будућношћу, јер ће и после изласка из кризе свет и даље бити глобализован.³⁷¹ Валтер Велтрони сумирао је закључке ове конференције речима: „Нема више времена за слогане. Благостање је данас узак покривач. Потребно је поново промислити о њему“.³⁷²

Глобализација се испоставила као тешко решив проблем за левицу. Она је, како тренутно делује, трајно инхибирала концепте опсежне редистрибуције, и од социјалдемократа изнудила значајну прагматичност и промену идеолошког идентитета. Међутим, питање је у којој су мери томе допринели и други фактори, који се могу приписати убрзаном технолошком и научном развоју савремених друштава, а које смо у претходним поглављима на више места апострофирали као генерално оптерећујуће за леве идеологије.

³⁶⁹ Ибид.

³⁷⁰ Ибид.

³⁷¹ Partito democratico, “La forza di cambiare,” <http://www.partitodemocratico.it/doc/66030/la-forza-di-cambiare.htm> (страница последњи пут приступљено 25.07.2015).

³⁷² Ибид.

4.2.2. Технолошки развој као узрок појаве структурне незапослености и поскупљења државе благостања

Процеси роботизације, аутоматизације и компјутеризације убрзали су и олакшали процесе производње и економске размене. Смањили су врло значајно трошкове производње и повећали продуктивност. Међутим, појава све софистициранијих машина које замењују мануелни рад довела је до појаве нове врсте незапослености. Ови нови незапослени терет су око врата концепата прерасподеле, и са њиховом појавом појављује се све већи јаз друштвених неједнакости. Брана Марковић истиче друштвену и економску слику коју је створио процес узрадовалог технолошког развоја који добија на интензитету осамдесетих година: „Ствара се један нови модел квалитативног развоја капиталистичких привреда чија је суштина у крупним и непрекидним унутрашњим структурним преображајима економске, технолошке, организацијске и институционалне природе. Основну покретачку снагу процеса крупних преображаја производних снага капиталистичких земаља представља научнотехнолошка револуција”.³⁷³ Марковић указује на последице научнотехнолошког развоја: „Ове промене доносе са собом и крупне друштвене и социјалне последице, између осталог и у продужавању стања масовне незапослености, социјалној несигурности, разграђивању социјалне државе, последице које се посебно испољавају у ’неолибералистичкој’ верзији ’обнове капиталистичког поретка’”.³⁷⁴

Нови незапослени, које је изнедрио научно-технолошки напредак, представљали су вишак радне снаге у економији. Појам који се користи за ову појаву сковао је још давне 1930. године Џон Мајнард Кејнс у следећем наводу: „Ми смо заражени новом болешћу чије име можда није познато неким читаоцима, али о којој ће се пуно чути у годинама које долазе – именованом, *технолошка незапосленост*. Она подразумева незапосленост захваљујући нашем открићу средстава за економисање

³⁷³ Брана Марковић и Зоран Стојиљковић, *Социјалдемократија и социјалдемократске странке* (Београд: Службени гласник, 2007), 32.

³⁷⁴ Ибид., 32-3.

употребе радне снаге већом брзином него што можемо пронаћи нову употребу за радну снагу”.³⁷⁵

Испуњење ове далековиде процене испоставиће се значајним проблемом по ону левицу која је на бази других Кејнсових анализа својевремено остварила успехе „златних година“ благостања. Технолошком незапосленосту дошло је до додатног оптерећења фондова државе благостања; у случају бројних радника допринос се претворио у социјално давање. Један од кључних проблема је следећи: чак и када економија расте, већа запосленост је нужно не прати, јер машине све више раде посао. Међутим, овај тренд раста незапослености може се зауставити, или успорити, уколико развој технологије у другој области доведе до генерисања радних места. Ипак, у таквим случајевима потребно је и преквалификавање за рад на другом радном месту, за шта је потребно време и средства.

Један од најпознатијих италијанских социолога, Лучано Галино (*Luciano Gallino*), посебно се посветио теми савремених економских процеса, развоја нових технологија и рада. У једном тексту из 1999. године Галино указује да технологије свакако стварају и нова радна места, али да је надокнађивање радних места путем развоја технологије ограничено. Галино указује: „Места која је технологија стварала пошто их је сузбила у извесној мери су повраћена делом услед ширења тржишта али делом и производњом технолошких средстава, то јест производећи исте машине које производе робе и услуге [...] Са аутоматизацијом примењеном на себе исту, машине производе друге машине које аутоматизују, процес аутоматизације достиже највише нивое те стога не постоји више никаква нада или се у најмању руку значајно смањују наде да ће се пре или касније пронаћи ново радно место у секторима који производе технологију која је елиминисала првобитно место, место почетка”.³⁷⁶ Дакле, премда се аутоматизацијом могу стварати и нова радна места, њеним развојем ова тенденција у перспективи постаје све више ограничена. Као што ни ширење тржишта није неограничено, те технолошка незапосленост све више постаје глобални проблем.

³⁷⁵ John Maynard Keynes, *Economic Possibilities for our Grandchildren*, 3, <http://www.econ.yale.edu/smith/econ116a/keynes1.pdf> (страници последњи пут приступљено 23.03.2015).

³⁷⁶ Luciano Gallino, “Disoccupazione tecnologica: quanta e quale perdita di posti di lavoro può essere attribuita alle nuove tecnologie informatiche,” *Media mente: biblioteca digitale*, <http://www.mediamente.rai.it/HOME/BIBLIOTE/intervis/g/gallino2.htm> (страници последњи пут приступљено 23.03.2015).

У чланку за италијански часопис за еколошку економију (под називом *Greenreport.it*), Галино износи своје виђење технолошке незапослености у Италији. Галино истиче: „Реч је о феномену који посебно погађа нашу земљу. Довољно је очигледно да, чак и када је унутрашња потражња стагнирајућа а из иностранства не стиже велика потражња за извозом, оно што се дешава је да италијанске компаније замењују мануелни рад са новим технологијама, интелигентним роботима, информатиком и дакле аутоматизацијом. После Немачке, која је недостижни гигант, Италија је између 2010. и 2012. године била највећи европски купац индустријских робота”.³⁷⁷

Један други италијански социолог, Рикардо Кампа (*Riccardo Campa*), потврђује ове податке. Кампа указује да је Италија друга у Европи и четврта у свету по заступљености роботике у економији, те да та заступљеност брзо расте.³⁷⁸ У свом раду, а на бази ISTAT-ових анализа, Кампа указује на значајно опадање броја радника у мануфактурним секторима, са готово 6.150.000 у 1981. години до око 5.260.000 у 2001. години.³⁷⁹ Једним делом за ово је заслужна деиндустријализација. Ипак, Кампа примећује један важан парадокс: у датом периоду индустријски *output* значајно је порастао, док је запосленост изражено опала. За период 2001-2011 економска криза ремети могућност јасније рачунице, рачунице „линеарне” аргументације. Ипак, можемо стећи слику о генералним тенденцијама. Кампа истиче да се, поредећи број радника у мануфактурном сектору са укупним бројем радника (плавих оковратника), запажа двосмисленост: док се укупан број радника у периоду 2001-2011 увећао са око 15.700.000 на око 16.400.00, број радника у мануфактурном сектору смањено се са око 4.800.000 на око 3.900.000 – готово за цео милион.³⁸⁰ Кампа закључује да „можемо рећи у целини, током последњих тридесет година, тренд који се појавио окарактерисан је опадањем броја индустријских радника и порастом индустријског *output*-а”.³⁸¹

³⁷⁷ Наведено према: Greenreport.it, “Macchine contro operai, la disoccupazione tecnologica spiegata da Luciano Gallino,” <http://www.greenreport.it/news/economia-ecologica/macchine-contro-operai-disoccupazione-tecnologica-spiegata-luciano-gallino/> (страница последњи пут приступљено 23.03.2015).

³⁷⁸ Riccardo Campa, “Workers and Automata: A Sociological Analysis of the Italian Case,” *Journal of Evolution and Technology* 24, 1 (2014): 72.

³⁷⁹ Ибид., 74.

³⁸⁰ Ибид., 74-5.

³⁸¹ Ибид., 75.

Технолошка незапосленост, дакле, врло је снажан тренд у Италији. Можемо закључити да ће постајати све важнија варијабла при формулисању јавних политика. Међутим, питање од важности за тему јесте да ли је технолошка незапосленост до сада значајно утицала на потребу разградње државе благостања и тиме померила највећу партију италијанске левнице удесно? Да би се такав исход десио потребно је утврдити колика је била незапосленост уопште у Италији од почетка деведесетих.

Незапосленост у савременијој историји Италије, изузимајући период након почетка светске економске кризе, највиша је била крајем осамдесетих година (око 12 одсто), када почиње њен пад. Опадање незапослености је (са извесним флукуацијама) довело до најниже стопе незапослености након пада Берлинског зида од 6,1 одсто у 2007. години.³⁸² Уколико се у овом периоду незапосленост у Италији отприлике преполовила, шта се онда десио са технолошком незапосленошћу? Одговор на ово питање је јасан: друге области економије доживеле су снажан пораст и апсорбовале радну снагу. У питању је терцијарни сектор, сектор услуга, чији пораст је константан у последњим деценијама.³⁸³ Стога можемо закључити да технолошка незапосленост није утицала на тешкоћу одржавања државе благостања а тиме ни на идеолошке трансформације највеће партије италијанске левнице. Прецизније речено, њен утицај је прикривен јер је дошло до укупног пораста запослености у економији Италије.

Кампа истиче и то да политичке елите у Италији, било леве или десне, „делују као да сматрају да раст и запосленост немају никакву узрочну везу са аутоматизацијом, будући да је тај фактор изнова и изнова изостављен из анализа”, додајући: „Суштински, политичари прихватају тезу ’заблуде Лудита’ елаборирану од стране економиста”.³⁸⁴ Више пута су лидери највеће партије италијанске левнице изнели

³⁸² Види табелу у: ISTAT, *La disoccupazione tra passato e presente* (2011), 17, http://www3.istat.it/dati/catalogo/20111020_00/Arg_11_41_disoccupazione_tra_passato_e_presente.pdf (страници последњи пут приступљено 01.08.2015).

³⁸³ Види врло информативан ISTAT-ов график кретања радне снаге у различитим секторима економије: ISTAT, *Mercato del lavoro. Popolazione attiva per settore economico, anni 1861-2010*, http://www.istat.it/it/files/2011/05/01_occupazione.swf (страници последњи пут приступљено 01.08.2015).

³⁸⁴ Riccardo Campa, “Workers and Automata: A Sociological Analysis of the Italian Case,” *Journal of Evolution and Technology* 24, 1 (2014): 79. Овде је потребно образложење термина који Кампа користи у наводу. Лудити (или лудисти), историјски гледано, били су припадници радничког покрета који су

своје виђење у корист технолошког развоја као генератора радних места.³⁸⁵ Међутим, став највиших представника партије није у тој мери од значаја за закључивање. Да ли су политичке елите левице ипак у некој мери биле свесне да би технолошка незапосленост у будућности могла узроковати главобоље држави благостања, те стога имале снажнији подстицај у идеолошком редефинисању, питање је на које није лако дати одговор. Од важности за тумачење идеолошких трансформација у периоду о ком је реч јесу примарно објективне околности. За разлику од неких других узрока материјалног карактера, технолошки развој у периоду од пада Берлинског зида до последње велике идеолошке трансформације највеће партије италијанске левице *није* узроковао тешкоће држави благостања јер је укупна запосленост у том периоду порасла. Усредсредивши се на тему и период који разматрамо у раду, можемо закључити да се технолошком развоју и последичној технолошкој незапослености не може приписивати већи значај као узроку идеолошке промене највеће партије левице, јер те појаве нису играле значајну улогу у оптерећењу концепата савремене социјалдемократије.

4.2.3. Продужен животни век као разлог теже одрживости концепата државе благостања и савремене социјалдемократије

Старење популације један је од феномена карактеристичних за развијене земље. Развој науке и технологије дао је резултате и на пољу медицине, што је у комбинацији са измењеним животним стилевима и бољим стандардом живота допринело продуженом животном веку популације. У питању је тренд који дугорочно забрињава левицу јер значајно отежава механизме државе благостања, тј. чини скупљим њено одржавање. Све је више пензионера који оптерећују систем финансирања, што чини јак притисак на политику дажбина. У периоду глобализације, када је неопходно финансијско растерећење привреде, старење популације си-

машинску производњу сматрали „кривом“ за губитак посла. Теза о „заблуди Лудита“ мисао је која технолошки развој сматра корисним у смислу креирања нових радних места којима се замењују изгубљена и одбацује приписивање структурне незапослености технолошком развоју.

³⁸⁵ Примера ради види чланак о Масиму Д’Алеми на тему нових технологија у корист запошљавања: Corriere della Sera, “Lavoro, lo scatto di D’Alema e Blair,” http://archivistorico.corriere.it/2000/marzo/19/Lavoro_scatto_Alema_Blair_co_0_0003199560.shtml (страница последњи пут приступљено 02.08.2015).

стемски је фактор који све више отежава међународну конкурентност. Старење популације утиче, како директно тако и индиректно, на редимензионирање система државе благостања. Оно присиљава државу да прави различите програме смањених социјалних давања и бриге о социјално угроженим: почевши од пензионера, чије се смањење примања често планира и захтева све више година стажа за одлазак у пензију, до других врста издвајања која постају скромнија због повећаних захтева за издвајањем за пензије (социјална давања се смањују како се привреда не би прекомерно оптеретила, док постоји и јак притисак на плате).³⁸⁶ Италија у погледу старења популације и дерогирања државе благостања услед истог није била изузетак.

Овај тренд најочигледнији је уколико се у обзир узме дуг временски период. У једној анализи IPRES-а, Пуљанског³⁸⁷ института за економска и друштвена истраживања (*Istituto Pugliese di Ricerche Economiche e Sociali*) указује се да је у тек уједињеној Италији 1861. године на 100 млађих малолетника (14 година и мање) било 12 старих особа (65 година и више), док је у 2011. години тај однос 100 према 140.³⁸⁸

У ISTAT-овим изворима налазимо детаљније податке о старењу популације у Италији. Нарочито брз пораст броја старих особа у укупном уделу у популацији бележи се у последњим деценијама, поглавито у 21. веку. У табели 8, приказаној испод, процентуално је исказана заступљеност различитих категорија становништва по старосној доби и промене ове заступљености током времена. Становништво је подељено на три категорије: особе од 14 година и мање, особе од 15 до 64 године и особе од 65 година и више.

³⁸⁶ Важно је имати на уму, такође, да већи удео пензионера у друштву повећава и трошкове здравствене бриге.

³⁸⁷ Пуља (*Puglia*), регион на југу Италије.

³⁸⁸ IPRES, *Dinamiche demografiche e determinanti socio-economiche in 150 anni d'Italia unita*, http://www.ipres.it/index.php?option=com_content&view=article&id=1283:giugno-2011-dinamiche-demografiche-e-determinanti-socio-economiche-in-150-anni-dellitalia-unita&catid=41:news&Itemid=278 (страница последњи пут приступљено 02.08.2015).

Табела 8. Промене у структури популације по старосној доби у периоду 2002 – 2014

65+

15-64

0-14

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
18,7	19,0	19,2	19,5	19,7	20,0	20,0	20,1	20,2	20,3	20,8	21,2	21,4
67,1	66,8	66,6	66,4	66,2	66,0	65,9	65,8	65,7	65,7	65,2	64,8	64,7
14,2	14,2	14,1	14,1	14,1	14,1	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0	13,9

Извор: ISTAT, “Indici demografici e Struttura della popolazione Italia,” Tuttitalia.it, <http://www.tuttitalia.it/statistiche/indici-demografici-struttura-popolazione/> (страница последњи пут приступљено 02.08.2015).

Подаци указују на рапидно старење становништва Италије. У извештају се истиче да је овај период најизразитији по питању старења популације у историји Италије, те се просечна старост грађанина са 41,4 године (колико је износила у 2002. години) попела на 43,7 година (у 2014. години).³⁸⁹ Говорећи о индексу старења (који се израчунава у пропорцији процента старих особа у друштву наспрам процента млађих малолетника), „напредак” у корист старе популације је још очи-

³⁸⁹ ISTAT, “Indici demografici e Struttura della popolazione Italia,” Tuttitalia.it, <http://www.tuttitalia.it/statistiche/indici-demografici-struttura-popolazione/> (страница последњи пут приступљено 02.08.2015).

гледнији. Индекс старења у 2002. години износио је 131,4, док је 2014. године износио већ 154,1.³⁹⁰

Старење популације структурни је проблем савремених економија, нарочито развијених земаља. У раду Умберта Салинаса (*Umberto Salinas*) и Нунциа Мастророка (*Nunzio Mastrorocco*) налазимо осврт на проблеме старења популације током деведесетих и почетком двехиљадитих година у Италији. У тексту под називом „О старењу популације: осврти и рефлексије” (*Sull’invecchiamento della popolazione: appunti e riflessioni*) из 2004. године ови аутори наводе неопходност привредног раста и отварања радних места којима би се одржао пензиони систем у Италији: „У поређењу са било којом другом променљивом нема сумње да старење има директне ефекте на потрошњу за пензије; око једне трећине дохотка (тачно 32,7%), заправо, предвиђено је да подржи цео пензиони систем. Да би се он одржао производни систем морао би да порасте на начин да гарантује већу запосленост; ово би смањило фискални притисак на фирме али тиме се не би избегла неопходност продужења радног века”.³⁹¹

Продужен животни век врло је значајно утицао на економско планирање и деловање партија у Италији у последњим деценијама. Било је више реформи пензионог система, а још више неуспелих покушаја и незавршених пројеката на овом пољу. Сви су се кретали у смеру супротном од државе благостања.

Пензиони систем Италије у деценијама пре деведесетих година био је врло великодушно постављен. Систем који је био на снази од 1969 до 1992. године омогућавао је старосну пензију са навршених 60 година за мушкарце и 55 година за жене, уз неопходних 15 година стажа. Пензија по годинама стажа подразумевала је као услов 35 година уплаћеног стажа. За оба типа, пензија се рачунала по основу примања остварених у последњих 5 година радног века. Будући да је тип уговора о раду био на неодређено време, ова ставка је значила да појединац, генерално гледано, има право на релативно издашну пензију, јер се подразумевало да ће у последњим годинама радног века он бити већ релативно добро пословно позициониран по основу напредовања током радног века. На крају, постојала је и загаранто-

³⁹⁰ Ибид.

³⁹¹ Umberto Salinas e Nunzio Mastrorocco, *Sull’invecchiamento della popolazione: appunti e riflessioni* (Bari: 2004), 16, <http://www.dip-statistica.uniba.it/html/docenti/salinas/dispensainvecchiamento.pdf> (страница последњи пут приступљено 02.08.2015).

вана социјална пензија за све грађане који су навршили 65 година а нису испунили услове по питању година стажа. Од 1992. године почиње низ реформи пензионог система Друге Републике, чије ћемо поједине кључне тачке овде истаћи како бисмо указали на динамику и логику реформи. У ту сврху узећемо у обзир реформе Друге Републике током деведесетих, како бисмо указали на градацију смањивања права италијанских пензионера.

Прва реформа (тзв. Реформа Амато, по презимену предлагача закона) уведена је 1992. године (док су на власти још увек биле партије „старог режима“), чија је кључна тачка било заострење услова за добијање пензије. За одлазак у старосну пензију предвиђено је, уместо дотадашњих 60 година за мушкарце и 55 за жене, 65 година за прве и 60 година за друге. Минимални услов за добијање старосне пензије по питању стажа повећан је са 15 на 20 година радног стажа. Обрачунавање пензије сада је обухватало последњих 10 година примања у радном веку, да би се потом и ова реформа „реформисала“ и укључила у рачуницу цео радни век.

Наредне две реформе (Реформа Дини и Реформа Проди) изгласане су уз парламентарну подршку тадашње PDS. Прва је уведена 1995. године. Предвиђала је замену старог система обрачунавања пензија по основу примања системом који је узимао у калкулацију доприносе који су уплаћивани током целог радног века (прелазак са ретрибутивног на контрибутивни систем). Уводи се поступна елиминација пензија по годинама стажа – неопходно је достићи и старосни и „стажни“ цензус. Уведена је флексибилна скала; у пензију се могло ићи са 57 година и 35 година стажа, али је „пуна“ пензија, која је предвиђала значајнија примања, била фиксирана на 65 година за мушкарце и 60 за жене, уз захтеваних 40 година стажа. Уз то, предвиђена је премија као стимуланс за појединце који одлуче да раде и после краја радног века. Наредна је била реформа прве Продијеве владе, реформа из 1997. године. Она је предвиђала измену када је реч о захтеваном броју година радног стажа; сада је 40 година стажа било неопходно. Такође су смањени индекси за обрачунавање највиших пензија и уведени бројни механизми стимулације ка дужем радном веку.

Наредне владе левице и деснице такође су предузеле значајне реформе. Деведесете и двехиљадите године су низа инкременталних промена пензионог система. Временом су се испољавали све строжији захтеви за одлазак у пензију и све

више подстицали пензионери на рад и после радног века. Без обзира на флукуације тока ових реформи (примера ради, поједине реформе Берлусконијеве друге владе укинула је Продијева друга влада, сматрајући их неправеднима) генерална слика било је опште прихватање штедње, смањења благостања пензионера, продужења радног века и стимулисања старих особа да раде и после радног века како би што дуже доприносили стварању богатства.

Највећа партија левице подржавала је ове трендове и, *volens-nolens*, играла важну улогу у дерогирању некада издашног пензионог система. Док се стварањем Демократске партије престало са симболичким везивањем за социјализам, споне политичко-економске праксе одавно су већ биле покидане. Уочи стварања PD Валтер Велтрони ће у једном интервјуу дати поруку која би се могла приписати и његовим претходницима, а која означава да је време удобног пензионог система одавно прошло: „Постоји врло снажна неравнотежа у пензионом систему и тој неравнотежи се морамо супротставити са огромном количином ресурса [...] У току су преговори са синдикатима, али је повећање старосних захтева за пензионисање апсолутни циљ”.³⁹² Из Манифеста вредности, који смо на више места цитирали како бисмо указали на тежњу PD ка либерализацији и флексибилизацији тржишта, питање пензионера у потпуности је изостављено. Оно је имплицитно обухваћено констатацијама о потреби реформисања и редукације благостања.

Продужен животни век допринео је врло значајно парализи савремене социјал-демократије. У италијанском случају прелаз је очевиднији утолико пре што је највећа партија левице, до деведесетих година инспирисана еврокомунизмом, већ неколико година касније отпочела реформе у правцу смањивања права пензионера и задржала се на том курсу, изразито доприносећи редимензионарању, односно редукацији, државе благостања у Италији.

³⁹² World Socialist Web Site, “Il governo italiano spinge verso la ‘riforma’ delle pensioni,” <https://www.wsws.org/it/2007/aug2007/ital-a29.shtml> (страници последњи пут приступљено 02.08.2015).

4.2.4. Светска економска криза: нада или пропаст савремене социјалдемократије

Од PCI, преко PDS и DS, дошло се до PD. Символи су одбацивани и мењани. Реторика је тражила нове појмове. Практична политика је, како смо већ истакли, од концепта друштва заједничке својине врло брзо пристала на капиталистичко друштво, тражећи у идејама Трећег пута начин да грађани, ако већ не могу бити значајније „једнаки”, бар буду „укључени”, тј. способни да се укључе у тржиште рада на ком могу потражити срећу. Највећа партија италијанске левнице дала је предност редуцираној држави благостања, тежећи да заштити најрањивије, те одступила од политике „од колевке до гроба”. Идеја о помоћи појединцу да би он сâм себи помогао, без обзира на морално утемељење, изнуђена је економском реалношћу. Реалношћу у којој држава више не располаже ресурсима за бригу о социјално угроженима, већ је редукована на могућност да их што више опреми да преузму индивидуалну одговорност. Коначни ексер на ковчег савремене социјалдемократије ставила је, како делује, светска економска криза. Утом се крије и питање да ли је криза додатно учврстила Демократску партију у идејама Ентонија Гиденса или пак из ње може „извући“ идеје и ресурсе за повратак на значајније егалитарне позиције.

Светска економска криза погодила је Италију врло снажно. Стопа незапослености се са 6,7 одсто, колико је износила у 2008. години, попела изнад 12 одсто у 2013. години.³⁹³ Нето вредност операција прекограничног спајања (мерцера) и куповине предузећа страховито је опала. У питању је очигледан тренд дезинвестирања мултинационалних компанија са седиштем у Италији; док је ова вредност у 2007. години износила више од 50 милијарди долара, у 2010. години дошло се до минуса од неколико милијарди.³⁹⁴ Бројне компаније показале су значајне тенденције селидбе капитала на друга тржишта (као што је био случај са поменутиим *Fiat*-ом). Италија у овом периоду губи компетитивност спрема Европске Уније у цели-

³⁹³ Види график о кретању незапослености у Италији у последњој деценији: ISTAT, “Tasso di disoccupazione,” <http://www.istat.it/it/lavoro> (страници последњи пут приступљено 02.08.2015).

³⁹⁴ Види графикон 2.11 у: ISTAT, *Capitolo 2; Venti anni di economia e società: L'Italia tra la crisi del 1992 e le attuali difficoltà* (2012), 85, http://www.istat.it/it/files/2012/05/Capitolo_2.pdf (страници последњи пут приступљено 29.07.2015).

ни: у периоду 2007-2011 њен бруто друштвени доходак на годишњем нивоу просечно опада за 1,1 одсто, док је тај проценат на нивоу ЕУ 0,1 одсто (такође у опадању).³⁹⁵

Од настанка PD је променила више секретара (о секретарима PCI, PDS, DS и PD види прилог 9). Први је био Валтер Велтрони, који услед слабих изборних резултата напушта ту позицију. Затим је привремено решење био Дарио Франческини (*Dario Franceschini*, први бивши демохришћанин који је дошао на чело PD). Потом је као релативно трајно решење, како је изгледало, изабран Пјер Луиђи Берсани (као и Велтрони, кадар некадашње PCI) који је на тој позицији остао од 2009 до 2013. године. У питању је година у којој се одржавају избори и предизборна коалиција на челу са PD осваја апсолутну већину у Представничком дому (захваљујући већинској премији), али не и у Сенату (за који се већинске премије, подсетимо, додељују на регионалном нивоу). Берсанијевој PD била је потребна подршка сенатора неке друге парламентарне опције. Пропао је покушај формирања владе у договору са Покретом пет звезда (*Movimento 5 Stelle*), новом парламентарном партијом, популистичког типа (какве обично добију на снази у периодима друштвених и економских криза). Пропао је, такође, и покушај избора Романа Продија на место председника Републике, будући да бројни парламентарци из редова саме PD нису гласали за овај избор (поново је изабран Ђорђо Наполитано, овај пут као привремени компромис). После ових догађаја Берсани подноси оставку на место секретара партије. Долази до формирања владе, у великој коалицији са Берлусконијевим Народом слободе и другим мањим партијама. За председника владе изабран је Енрико Лета (*Enrico Letta*), заменик секретара партије и бивши демохришћанин. Тако је PD ступила на власт, премда у савезу са десницом, којој је била сучељена толико дуго времена.

Након Берсанијевог мандата, поново је нађено привремено решење за место секретара партије. Овај пут у питању је био бивши члан старе Социјалистичке партије Италије, Гуљелмо Епифани (*Guglielmo Epifani*). Крајем 2013. године на место секретара изабран је Матео Ренци (*Matteo Renzi*), из редова некадашњих демохришћана. Почетком 2014. године Летина влада била је под тешким притиском Ренцијевих амбиција, те је Енрико Лета у фебруару исте године поднео оставку

³⁹⁵ Ибид., 100.

како би Ренци могао да ступи на његову позицију. Матео Ренци тако постаје нови председник владе из редова PD.

Демократска партија доживела је више смена руководства у свега неколико година постојања. Смењивали су се лидери различитих струја и партијско-идеолошке прошлости. Међутим, каква је била њихова политика у доба кризе (почетак кризе готово да временски коинцидира са настанком партије)? Испоставља се да разлике у идеолошком наслеђу лидера нису биле пуно значајне када је реч о односу према тржишту и држави благостања.

Још у периоду Продијеје друге владе предузете су бројне мере либерализације тржишта. У овој влади Берсани је вршио функцију министра економског развоја. Уредбе под надимком *Bersani 1* и *Bersani 2* донете су у сврху либерализације и подстицања слободног тржишног такмичења на многим пољима: енергије, телевизијског оглашавања, локалних јавних служби итд.³⁹⁶ У периоду економске кризе PD ће предузети и подржавати разне сличне мере. Берлусконијева влада трајала је од маја 2008. до новембра 2011. године, када се формира техничка влада под вођством Марија Монтија (*Mario Monti*). Подршку формирању ове владе, надахнуте неолибералним концептом, дала је и PD. У наредним редовима навешћемо неке од значајних реформи које је подржала ова партија.

Монтијева влада извела је више реформи смањивањем димензија државе благостања. Једна од најважнијих била је реформа пензионог система. Реформа пензија усвојена је крајем 2011. године и добила име Реформа пензија Форнеро, по Елси Форнеро (*Elsa Fornero*), министарки рада и социјалне политике у Монтијевој влади. Донета је с циљем смањења јавне потрошње и предвиђала важне уштеде на уштрб пензија и положаја запослених (једна од ставки био је старосни цензус за одлазак у пензију од готово 70 година). Поред ове реформе, током Монтијевој влади уведене су и друге промене у пензионом систему и систему социјалног осигурања, а све су имале карактер државне штедње и умањивале финансијску потпору социјално угрожених слојева у Италији. Ове мере подржавала је PD гласањем у парламенту.

³⁹⁶ Види: Bruno Costi, *Survey of Economical and Financial Policy Measures*, 143-4, https://web.archive.org/web/20120302092905/http://www.unicreditreviews.com/uploads/06_costir_rev.pdf (страници последњи пут приступљено 01.04.2015).

Највеће политичке борбе за очување или реформу радничких права одиграле су се по питању члана 18 закона усвојеног 1970. године, познатог као „статут радника” (*statuto dei lavoratori*). У Италији чувени члан 18 деценијама је чувао раднике од неоправданог отказа и представљао право достигнуће државе благостања. Чланом 18 дефинисани су разлози за давање отказа, и право радника да на основу одлуке суда, у случају утврђеног неоправданог отказа, буде враћен на исто радно место под истим економским условима. Члан 18 предвиђао је и финансијску компензацију за период током периода незапослености. Такође, правоснажном одлуком о повратку радника на радно место, радник на основу члана 18 може ипак затражити отпремнину (не желећи да се врати на радно место у контексту „непријатељске“ атмосфере), која не може бити нижа од 15 месечних плата. На крају, ова правила дефинисана су за фирме са 15 и више запослених.

Питање реформе члана 18 дуго времена је присутно на политичкој сцени Италије. Током периода Монтијевог владе долази до конкретних реформи на овом пољу. Циљеви реформи били су флексибилизација тржишта, привлачење инвестиција и подстицање привредног раста. У овим процесима PD је, и поред комуникације са синдикатима, подржавала измену члана 18. Пјер Луиђи Берсани, тада лидер PD, изјавиће да не треба драмити око ове реформе, јер су у Италији далеко бројнија ситна предузећа која овај члан не обухвата.³⁹⁷ Реформа је добила име Реформа рада Форнеро (опет по имену поменутог министарке), а изгласана је средином 2012. године, опет уз подршку PD. Реформом је олакшано отпуштање запослених увођењем економских мотива као релевантних разлога за отпуштање, те су измењене и бројне друге одредбе у корист послодаваца.

PD је на изборима одржаним 2013. године наступила у коалицији са мањим партијама левичарског и центристичког карактера. Њена победа била је нејасна, или, прецизније речено, релативна. Док је захваљујући већинској премији ова коалиција освојила апсолутну већину у Представничком дому, слика Сената била је компликованија. После неуспешних преговора са Покретом 5 звезда, Демократска партија склопила је договор са десницом. Направљена је велика коалиција у договору са Силвиом Берлусконијем (касније ће се и велика Берлусконијева партија

³⁹⁷ Наведено према: Il Post, “Che cos’è l’articolo 18,” <http://www.ilpost.it/2011/12/19/che-cose-articolo-18/> (страница последњи пут приступљено 03.08.2015).

Народ слободе поделити на обновљену FI и нову партију под називом Нови десни центар – *Nuovo Centro Destra*), новонасталом Монтијевом партијом Грађански избор (*Scelta Civica*) и другим партијама. Владајућа коалиција тако ће обухватити више центристичких и десничарских снага, док ће из ње изостати неки претходни савезници PD (јасније лево усмерена партија Левица Екологија Слобода одбила је да учествује у овој влади). Овој влади биће на челу већ помињани Енрико Лета, кога ће после само 9 месеци (у фебруару 2014) на тој позицији заменити Матео Ренци. Овом последњом кадровском променом на месту председника владе (којој је претходила промена на челу партије) појављује се нови важан лидер на политичкој сцени Италије.

Матео Ренци познат је као заступник Трећег пута. У једном интервјуу из периода непосредно пред изборе за секретара партије (избори су одржани у децембру 2013. године), Ренци изјављује: „Имамо потребу за озбиљним реформама. Које неће бити најстрожег карактера, али на основу којих ћемо коначно бити способни да створимо иновације, развој, радна места. Реформе, мере штедне, раст: морамо заједно покренути ове мере [...] Наш хоризонт је Трећи пут, између спирале штедња-рецесија и старог кејнзијанског рецепта”.³⁹⁸ Он додаје: „Реч носталгија не припада мом вокабулару. Међутим, мислим да су Блер, Клинтон, а са њима и Шредер, Проди, Жоспен и Д’Алема својевремено дали нови оријентир светској левици. Историја се не понавља, између осталог и зато што су у том покушају постојале и добре и лоше стране. Али мислим да ћемо морати да покушамо са новим Трећим путем”.³⁹⁹ Ренци ће, ступањем на позицију председника владе, прећи са речи на дела. Поново ће се покренути питање пензија и радничких права. Међутим, Ренци се у последњем периоду удаљава чак и од Трећег пута, истичући да ни он више није довољан. Примера ради, у једном интервјуу с краја 2014. године Ренци се критички осврће на идеологију Трећег пута, истичући да глобализација приморава на још већу флексибилност и брзину: „Дешавало се и дешава се левици да се превише веже за промене које је направила у прошлим временима. Чак се ни за Трећи пут више није могуће везивати. Та лекција и подухвати који су произашли

³⁹⁸ Наведено према: *L’Unità*, “Renzi: una nuova terza via,” 22. новембар 2012.

³⁹⁹ Наведено према: ибид.

из ње вреде и данас. Међутим, више нису довољни”.⁴⁰⁰ Крајем 2014. године и током 2015-е Ренцијева влада предложила је и усвојила реформе у неколико области: пензије, права запослених (*Jobs Act*, којим се предвиђа либерализација привреде лакшим отпуштањем запослених, уз ново редефинисање члана 18 и бројне друге мере), школство и друге. Неки од ових предлога наишли су на жестоке сукобе са синдикатима и великим делом јавног мњења; *Jobs Act* је успео да изведе на улице Рима више од милион незадовољних радника.

Курс PD је од самих почетака ишао удесно. Политика Трећег пута, за коју се ова партија залаже, за многе представља раскид са левицом и договор са неолиберализмом. Пасквино у 2009. години закључује да је „највидљивија последица формирања PD до сада био нестанак левице“.⁴⁰¹ У наредном периоду PD је кроз деловање у законодавној и извршној власти у више наврата потврдила Пасквинове речи. Каква је перспектива владе и Демократске партије под вођством Матеа Ренција, који се у последњем периоду одриче чак и Трећег пута, питање је на које се тешко може одговорити. Ренцијева политика све се више показује неолибералном, те је питање да ли је то пролазна фаза, како каријере овог политичара који до сада добро контролише партију бројних струја, тако и, важније, највеће партије италијанске левице. Уколико се партија трајније помери десно од Трећег пута више се неће моћи дискутовати о било каквом припадању левици.

Економска криза започела је као криза неолибералног модела. Али она је само отежала ствари левици: присилила је велики део левице да све више подржава мере штедње и уступака привреди зарад избављења из рецесије. Највећа партија италијанске левице, Демократска партија, прихватила је врло снажно мере десничарског карактера. У свим овим процесима, левица своју наду има у обновљеном неповерењу према неолибералном концепту. Његове грешке скупо су коштале грађане Италије. Од почетка кризе незапосленост у Италији екстремно је порасла. ISTAT-ови подаци показују да је стопа незапослености у јануару 2015. године до-

⁴⁰⁰ Наведено према: Wall Street Italia, “Renzi: anche Terza via non basta più, guardiamo oltre,” <http://www.wallstreetitalia.com/newarticle.aspx?IdPage=1781314> (страници последњи пут приступљено 05.08.2015).

⁴⁰¹ Gianfranco Pasquino, “The Democratic Party and the restructuring of the Italian Party System,” *Journal of Modern Italian Studies* 14, 1 (2009): 29.

стигла историјски рекорд: 13,4 одсто.⁴⁰² Други подаци такође су алармантни. Новинске наслове испуњавају наводи о осиромашењу средње класе. Према извештају *Eurispes*-а, института за политичка, економска и друштвена истраживања, око 47 одсто грађана Италије немају примања довољно висока да се не задуже додатно сваког месеца.⁴⁰³ Компромитација десничарског економског модела може значити отворен простор за, бар на идеационом нивоу, извесну ревитализацију левнице. Социјалдемократски концепти могу добити на подршци у бирачком телу, а тиме и у оквиру Демократске партије у Италији. Ипак, укупна ревитализација не може се постићи без нових, практично изводљивих и продуктивних мера економског развоја и борбе за бољи положај социјално угрожених. Превладавање негативног утицаја глобализације и других важних социјално-економских околности које оптерећују државу благостања изискује нова решења.

Судбина италијанске левнице, као и левнице генерално, може бити оптимистична само уколико се креирају нови концепти управљања друштвом и економијом. У првом реду неопходно је осмислити решење за притиске које глобализација производи на корпус радничких права, социјалне сигурности и благостања генерално. Извесни предлози постоје већ неко време: регионална или чак глобална социјална унија, као и снажан међународни савез синдиката. Томас Риксен (*Thomas Rixen*) указује: „Интуитивно решење би било, да се институције социјалне државе подигну на међународни ниво. На глобализацију економије потребно је одговорити глобализацијом социјалне политике. Када би то успело, мобилним факторима би се одузела могућност да избегну трошкове социјалне државе путем измицања у друге земље“.⁴⁰⁴ Овакав предлог, ма колико логичан био, неизоставно оставља утисак утопије. Непотребно је рећи да различити услови и економско-политичке стратегије појединачних држава, као и врло снажни утицаји разних лоби група осујећују овакву концепцију. Чак и уколико би се

⁴⁰² Il Fatto Quotidiano, “Disoccupazione, Istat: ‘È al 13,4%, record storico’. A Berlino invece è ai minimi,” <http://www.ilfattoquotidiano.it/2015/01/07/disoccupazione-istat-134-record-storico-berlino-minimi/1319025/1319025/> (страница последњи пут приступљено 05.08.2015).

⁴⁰³ Види: Huffington Post, “Eurispes, Rapporto Italia 2015. Italiani sempre più poveri, euroscettici e sfiduciati per il futuro. E si fidano solo del Papa,” http://www.huffingtonpost.it/2015/01/30/eurispes-rapporto-italia-2015_n_6577838.html (страница последњи пут приступљено 05.08.2015).

⁴⁰⁴ Томас Риксен, „Глобализација,“ у *Социјалдемократска читанка 3: социјална држава и социјалдемократија*, уред. Александер Петринг (Београд: Фондација Фридрих Еберт, 2012), 50.

замислило да левица дође на власт у израженијој већини земаља.⁴⁰⁵ Чак и идеја социјалне уније у оквиру ЕУ (за шта постоје институционалне претпоставке које би се могле даље развијати) делује претерано оптимистично. Поставити минималне социјалне стандарде било би изводљиво искључиво уз надмоћ левике на европском простору. Ипак, да би левица уопште освојила власт у израженијој већини чланица ЕУ потребно је претходно осмислити економске и друштвене пројекте на националном нивоу. Извесна компромитација неолибералног модела након почетка кризе 2008. године, истина, дала је дах левици у неким друштвима, али далеко од тога да је продуковала генерални тренд повратка левици. Без нових и убедљивих концепција не може бити ни „таласа“ обнове левике у власти. Тако се победа на нивоу држава поставља као *conditio sine qua non* ширег међународног утемељења левике. На крају, чак и хипотетичка успостава европске социјалне уније вероватно не би била решење – ЕУ би, уједињена у минимуму социјалних и синдикалних права, доживела само већи одлив капитала ван својих граница и снажнију конкуренцију „неевропских“ роба у њиховом оквиру.

Идеја међународног савеза синдиката, који би се сложио око извесних минималних права од којих нема одступања, такође делује као утопијска идеја. Услови у којима синдикати широм света и Европе делују најразличитији су, а у многим земљама немају довољну самосталност и кохезију. Кохезију на међународном нивоу утолико је теже достићи имајући у виду да слабије развијеним земљама у извесној мери одговара глобализација, јер им доноси посао, премда често не и радно место по мерилима достојанства и стандарда живота развијених земаља. Стога се иза питања ванредно тешког организовања и координисања овакве алијансе помаља дубља проблематика, суштинска тачка подељених концепција и извора сукоба: концепту уједињених радника супротставља се партикуларност позиција и интереса.

Ренесанси савремене социјалдемократије, као и левике уопште, мора да претходи креирање нове економске мисли (попут покушаја адаптирања кејнзијанизма савременим економијама) применљиве у садашњим условима повезаних тржишта и других проблема који у 21. веку све више долазе до

⁴⁰⁵ Питање демократизације многих режима такође се поставља као важан услов. Оно је и вредносно и практично нераскидиво повезано са генералном идејом социјалне државе.

изражаја. Стари проблем левице, оличен у вредносној апологији света „какав би могао да буде“, последњих деценија нарочито је дошао до изражаја. Неопходно је установљење новог апликативног модела који ће произвести ефикасност упоредо са у стварности отелотвореним идеалима. Док се та решења не изнађу и не дају реалне резултате, левица и социјалдемократија ће, речима Имануела Волерстина, опстати у круговима идеја и вредности: „Као културна преференца, да; као покрет, не”.⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ Имануел Волерстин, „Да ли социјалдемократија има будућност?“, *Република: гласило грађанског самоослобађања*, 1. октобар 2010.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Највећа партија италијанске левице прошла је кроз брз процес идеолошке метаморфозе. Овај процес није подразумевао благо померање удесно, нити померање из једне идеолошке категорије у другу, већ је у питању био трансидеолошки „спринт“ са левог крила партијско-идеолошког спектра ка самом његовом центру. Комунистичка партија Италије, највећа и најутицајнија партија западноевропске тврде левице, убрзо након краја Хладног рата инкорпорирала се у идеолошки концепт капитализма и на крају постала партија сумњиво леве оријентације.

Одговор на истраживачко питање рада је вишедимензионалан. Као узроци идеолошке трансформације партије врло су значајни били глобални трендови. Општа компромитација коју је левица доживела падом Берлинског зида као кулминацијом разних процеса у недемократским режимима комунистичког Истока била је један од најзначајнијих узрока идеолошке промене. Пад комунистичких експеримената проузроковао је велика идеолошка померања у италијанском бирачком телу, али и код самих политичких активиста партије. Капитализам и представничка демократија су се, спрам у пракси остварених економско-друштвених система који су се звали именом комунизма, показали надмоћним у креирању друштва богатства и слободе. С друге стране, материјални услови карактеристични за развијена савремена друштва дали су немерљив допринос маргинализацији старих левичарских рецепата.

Глобализација се испоставила као ванредно значајан феномен. Међународна конкурентност и све већа мобилност капитала изнудили су од левице смањење фискалног притиска на привреду, значајно скромнију редистрибуцију и урушавање радничких права, док је старо кејнзијанско стимулисање тражње постало неефикасно. Нарочито је крај Хладног рата интензивирао развој глобализације, будући да су се у међународно надметање и спајања тржишта укључили бројни нови актери. Развојем „глобалног села“ левичарске партије које нису исказале сензибилитет за неолибералне концепте завршиле су у контрапродуктивним политикама које су додатно слабиле њихове позиције.

Италијанска држава благостања постала је тешко одржива и због других глобалних трендова. У раду смо закључили да је продужен животни век био, и јесте, оптерећујући за партију-наследницу РСІ. Све старије становништво и оптерећење државних фондова утицали су на партију да подржи неке од реформи пензионог система какве се нису могле замислити прихватљивим пар деценија раније. Технолошка незапосленост, с друге стране, није била од важности у периоду идеолошких трансформација о ком је реч, будући да није дошло до опадања, већ пораста, укупне запослености. Ипак, може се очекивати да ће овај проблем у будућности постајати све очигледнији и значајно утицати на ограниченост расположивих радних места у италијанској економији.

Промене у социјалној структури, такође, приморале су највећу партију италијанске левике да покуша да прошири своју бирачку базу удаљавањем од старих изборних залива и отискивањем на пучину све сложенијег и атомизиранијег друштва. Ова стратегија подразумевала је приближавање бројној средњој класи и увођење у реторику, идеологију и практичну политику сензибилитета за различите типове индивидуалног израза, међу којим и економског.

Сви наведени узроци идеолошке трансформације могу се приписати генералним проблемима левике у последњим деценијама. По чему је, дакле, РСІ – PDS – DS – PD транзиција специфична? Ова транзиција корисна је за разматрање јер представља искуство рапидне идеолошке трансформације, „компресоване“ у кратком временском периоду. За разлику од већине других водећих партија западноевропске левике, које су већ током седамдесетих година запале у талас идеолошког преиспитивања, прича о италијанској левици је другачија. Италија је доживела касну (де)индустријализацију, захваљујући чему је имала врло снажну тврду левицу током Прве Републике. Специфичан допринос мислилаца попут Грамшија допринео је креирању убокорене друштвено-вредносне левичарске основе у италијанском друштву. Економски проблеми с којима се суочавала Западна Европа од почетака кризе кејнзијанизма у Италији су пренебрегнути значајним повећањем државних издатака. Тако је РСІ крај Хладног рата дочекала у друштву које је, дугорочно неодговорно, игнорисало нарастајуће проблеме, и била, као и то исто друштво, суштински анахрона. У том смислу, РСІ је на прагу

деведесетих година била реликт прошлости, идеолошки хибернирана услед кашњења Италије за глобалним трендовима. Стога истраживање њених идеолошких трансформација након Хладног рата представља студију случаја у којој су нарочито видљиве и интензивирани напетости које је левица у другим земљама Запада доживљавала. Искуство највеће партије италијанске левике је стога дијагностички водич са јасним, и понекад пренаглашеним, утицајима различитих узрока идеолошких турбуленција на левици.

С друге стране, узроци идеолошкој трансформацији на пољу симбола, појмова и реторике нису само глобалног карактера. Перцепција великог дела италијанског друштва према комунизму и левици променила се падом Берлинског зида, али су и искуство Танђентополија и феномен нестабилности и некохерентности влада значајно допринели стигматизацији левике. На страну што, рационално гледано, једна идеолошка породица сама по себи не може бити политички нестабилна или коруптивно оријентисана, њени појмови у свести бирачког тела могу бити компромитовани. И, премда се појмови и симболи могу променити, идејна структура и идеолошка историја која иза њих стоји остаје „упрљана“. Ове потресе на италијанској левици није пропустила да оснажи и перпетуира Берлусконијева десница несвакидашњим непрекинутим деловањем огромног приватног капитала кроз медијску империју, мењајући културне и вредносне моделе једног друштва. И док померање друштва ка десници након пада Берлинског зида и услед кризе државе благостања није новина, оснаживање ових тенденција пропагандним деловањем једног милијардера, које је у контексту поштене политичке утакмице представљало очигледан сукоб интереса, јесте *differentia specifica* у односу на остатак Западне Европе. Недостатак владавине права и јасних правила демократске игре омогућио је културну контрареволуцију деснице на изразито нефер основама.

Перспективе левике у Италији нису оптимистичне. Демократска партија је на власти, што само на први поглед делује као прилика за извесну ревитализацију левике. Међутим, како смо већ у раду истакли, упитно је да ли је, и у којој мери, партија левичарска. Такође, PD је владу формирала у договору са десницом, што је довело до избацивања левичарског савезника из коалиционе шеме. Сама ова

чињеница указује да PD више не припада старом идеолошки опозиционом табору у односу на десницу.

Културна ревитализација левике имала би веће шансе уколико се успостави значајно већи плурализам медијских позиција и поведе борба против сукоба интереса на овом пољу. Потребно је успоставити и непристраснији принцип организовања јавног медијског сервиса Италије. Примера ради, избор његовог административног савета требало би да припадне израженијој парламентарној већини. У таквом аранжману извршна власт не би могла да поставља управу самостално, већ искључиво у договору са делом опозиције, што може поставити ове медије на неутралније позиције. Плурализам приватних и непристрасност државних медија, међутим, нису само питања обнове левике у политичком дискурсу; она су од дубоког значаја за промовисање квалитета италијанске демократије, који је у прошлости често био споран.

Светска економска криза допринела је изразитом осиромашењу италијанског друштва, што може значити донекле обновљену подршку левичарским погледа на свет. Искуства више друштава у периоду светске економске кризе указују на то да стара социјалдемократија није вредносно мртва. Спонтан развој левих покрета као што је *Occupy Wall Street* и изражен пораст популарности левичарских партија као у случају Сиризе (*Syriza*) у Грчкој потврђују ово. Италија економски и социјално није далеко од сценарија генералних штрајкова и вишемилионских демонстрација. Међутим, сва крупна левичарска покретања у доба кризе потврђују и један негативан закључак. Она су, услед непостојања нових идејних и практичних концепција, релативно брзо доживела неуспехе. Левици је потребан изводљив и садржајан економски и друштвени пројекат, осмишљен да се пре свега на националном нивоу носи са глобализацијом и другим структурним проблемима савремених друштава/економија. Тада ће моћи да задобије и популарност на ширем плану, па и да спроведе идеје о међународном социјалном пакту. Док се такав пројекат не промисли и у пракси не потврди, левичари у Италији и другде ће живети следеће Грамшијеве речи: „Песимиста сам због интелигенције, али оптимиста због воље“.

ЛИТЕРАТУРА (АЗБУЧНИМ РЕДОМ)

- Adesso, Maria Serena. "Il consenso delle sinistre italiane all'integrazione europea (1950 – 1969)." *Diacronie. Studi di Storia Contemporanea*, 9 (2012): http://www.studistorici.com/2012/02/13/adesso_numero_9/
(страницы последњи пут приступљено 27.04.2015).
- Алтисер, Луј. *Идеологија и државни идеолошки апарати*. Лозница: КАРПОС, 2009.
- Anderson, Perry. "An Invertebrate Left." *London Review of Books* 31, 5 (2009): <http://www.lrb.co.uk/v31/n05/perry-anderson/an-invertebrate-left>
(страницы последњи пут приступљено 15.07.2015).
- Andrews, Geoff. *Un Paese anormale: L'Italia di oggi raccontata da un cronista inglese*. Effepi Libri, 2006.
- Арент, Хана. *О револуцији: одбрана јавне слободе*. Београд: Филип Вишњић, 1991.
- Баста, Милан, и Вјекослав Клишанић. *Италија*. Београд: Култура, 1960.
- Beveridge, William. "Beveridge Report (Part I: Three Guiding Principles of Recommendations)." Socialist Health Association. <http://www.sochealth.co.uk/resources/public-health-and-wellbeing/beveridge-report/beveridge-three-guiding-principles-recommendations/> (страницы последњи пут приступљено 25.04.2015).
- Bellucci, Paolo, Marco Maraffi e Paolo Segatti. *PCI, PDS, DS: La trasformazione dell'identità politica della sinistra di governo*. Roma: Donzelli editore, 2000.
- Berlinguer, Enrico. „Komunističko pitanje“ 1969-1977. Београд: Izdavački centar „Komunist“, 1978.
- Берлингуер, Енрико. „Осам Берлингуерових одговора Моравији.“ *Марксизам у свету* 9, 3-4 (1987): 157-67.
- Bernstein, Eduard. *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Berlin; Bonn; Bad Godesberg: 1975.
- Berta, Giuseppe. *Eclisse della socialdemocrazia*. Bologna: Società editrice il Mulino, 2010.
- Bobbio, Norberto. "Gramsci and the conception of civil society." In *Gramsci and Marxist Theory*, ed. Chantal Mouffe, 21-47. London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, 1979.

- Бобио, Норберто. *Десница и левица: разлози и смисао једне политичке дистинкције*. Београд; Подгорица: Народна књига; ЦИД, 1997.
- Бобио, Норберто. *Либерализам и демократија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.
- Borzaga, Carlo, e Luca Fazzi. *Manuale di politica sociale*. Milano: FrancoAngeli, 2005.
- Brigida, Franco, Paolo Baudi di Vesme e Laura Francia. *Media e pubblicità in Italia*. Milano: FrancoAngeli, 2004.
- Брунхорст, Хауке. „Једнакост и елитизам код Хане Арент.” У *Заточеници зла: заветашће Хане Арент*, уред. Даша Духачек и Обрад Савић, 172-93. Београд: Београдски круг; Женске студије, 2002.
- Busky, Donald F. *Communism in history and theory. The European experience*. Greenwood Publishing Group, 2002.
- Vampa, Davide. “The Death of Social Democracy: The Case of the Italian Democratic Party.” *Bulletin of Italian Politics* 1, 2 (2009): 347-70.
- Gallie, Walter Bryce. “Essentially Contested Concepts.” *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56 (1956): 167-98.
- Giddens, Anthony. *Treći put: obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura, 1998.
- Ginsborg, Paul. *Silvio Berlusconi: television, power and patrimony*. Verso, 2005.
- Ginsborg, Paul. *Storia d'Italia (1943-1996). Famiglia, società, Stato*. Torino: Einaudi, 1998.
- Грамши, Антонио. „Анализа ситуација. Односи снага.” У *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић, 124-138. Београд: Радничка штампа, 1979.
- Грамши, Антонио. „Грађанско друштво.” У *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић, 53-68. Београд: Радничка штампа, 1979.
- Грамши, Антонио. „Освајање државе.” У *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић, 32-40. Београд: Радничка штампа, 1979.
- Грамши, Антонио. „Политичка борба и војни рат.” У *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић, 155-65. Београд: Радничка штампа, 1979.
- Грамши, Антонио. „Предвиђање и перспектива.” У *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић, 120-24. Београд: Радничка штампа, 1979.
- Грамши, Антонио. „Роберт Микелс и политичке странке.” У *Антонио Грамши: О држави*, уред. Иво Петриновић, 202-11. Београд: Радничка штампа, 1979.

- Грамши, Антонио. „Хегемонија, интелектуалци и држава.” У *Студије културе*, уред. Јелена Ђорђевић. Београд: Службени гласник, 2008.
- Дивјак, Слободан. *Предговор уз књигу Норберта Бобија Либерализам и демократија*. У Бобио, Норберто. *Либерализам и демократија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.
- Di Mascio, Fabrizio. *Partiti e Stato in Italia*. Bologna: il Mulino, 2012.
- Emanuele, Vincenzo, e Fabio Serricchio. “Le collocazioni sinistra-destra e la scelta di voto.” In *Il Partito Democratico secondo Matteo*, ed. Gianfranco Pasquino e Fulvio Venturino, 133-150. Bologna: Bononia University Press, 2014.
- Emyot, Grant. *Business, the State and Economic Policy: the case of Italy*. London; New York: Routledge, 2004.
- Јововић, Радивоје. „Концепт хегемоније у Грамшијевој политичкој теорији.” *Политикон* 1, 2 (2012): 88-105.
- Карпински, Јакуб. *Демократски политички системи*. Београд: Грађанске иницијативе; Удружење грађана за демократију и цивилно образовање, 1998.
- Kasapović, Mirjana. *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*. Zagreb: Plejada, 2014.
- Keynes, John Maynard. *Economic Possibilities for our Grandchildren*. <http://www.econ.yale.edu/smith/econ116a/keynes1.pdf> (страница последњи пут приступљено 23.03.2015).
- Лакићевић, Драган. *Метода и политика*. Београд: ИЕС; ЦЛДС, 2003.
- Landolfi, Antonio. *Storia del PSI*. SugarCo, 1990.
- LaPalombara, Joseph G. “The Italian Elections and the Problem of Representation.” *American Political Science Review* 47, 3 (1953): 676-703.
- Линц, Хуан, и Алфред Степан. *Демократска транзиција и консолидација: Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*. Београд: Издавачко предузеће „Филип Вишњић”, 1998.
- Лово, Филип. *Велике савремене демократије*. Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 1999.
- Mannheim, Karl. *Ideologija i utopija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 2007.

- Марковић, Брана, и Зоран Стојиљковић. *Социјалдемократија и социјалдемократске странке*. Београд: Службени гласник, 2007.
- Маркс, Карл, и Фридрих Енгелс. *Манифест комунистичке партије*. Београд: Младост, 1974.
- Маркс, Карл, и Фридрих Енгелс. *Немачка идеологија: Критика најновије немачке филозофије у лицу њених представника Фојербаха, Б. Бауера и Штирнера и немачкога социјализма у његовим различитим пророцима (прва књига)*. Београд: Култура, 1964.
- Marsh, David, i Gerry Stoker. *Teorije i metode političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- Marx, Karl, i Friedrich Engels. *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed, 1989.
- Матић, Милан, и Милан Подунавац. *Политички систем: теорије и принципи*. Београд: Чигоја штампа, 2007.
- Миљковић, Александар. *На путевима ка еволуционом социјализму: чланци и огледи*. Београд: Службени гласник, 2005.
- Орловић, Славиша. *Изборни бумеранг: политичке последице изборних система*. Београд: Универзитет у Београду Факултет политичких наука, 2015.
- Орловић, Славиша. *Политички живот Србије: између партократије и демократије*. Београд: ЈП Службени гласник, 2008.
- Орловић, Славиша. „Синдикати, политика и политичке странке.” У *Синдикати и политика*, уред. Срећко Михаиловић и Зоран Стојиљковић, 59-71. Београд: Службени гласник; Центар за развој синдикализма, 2012.
- Орловић, Славиша. *Политиколошки огледи*. Београд: Службени гласник, 2010.
- Павловић, Вукашин. „Политички утицај парламента у држави и друштву.” У *Искушења парламентаризма*, уред. Славиша Орловић, 17-26. Београд: Friedrich Ebert Stiftung; Центар за демократију Факултета политичких наука, 2013.
- Parker, Simon. “The Government of the Ulivo.” In *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D’Alimonte and David Nelken, 125-41. Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997.
- Parsons, Craig. *How to Map Arguments in Political Science*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

- Pasquino, Gianfranco. "A Tale of Two Parties: Forza Italia and the Left Democrats." *Journal of Modern Italian Studies* 8, 2 (2003): 197-215.
- Pasquino, Gianfranco. "The Democratic Party and the restructuring of the Italian Party System." *Journal of Modern Italian Studies* 14, 1 (2009): 21-30.
- Poli, Emanuela. *Forza Italia. Struttura, leadership e radicamento territoriale*. Bologna: il Mulino, 2001.
- Porcaro, Mimmo. "The Radical Left in Italy between National Defeat and European Hope." У *The Left in Europe. Political Parties and Party Alliances between Norway and Turkey*, уред. Cornelia Hildenbrandt и Birgit Daiber, 158-165. Rosa Luxemburg Foundation Brussels Office, 2009.
- Putnam, Robert. *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton university press, 1993.
- Радосављевић, Душко. *Поглед с лева*. Нови Сад: Војвођанска политиколошка асоцијација, 2013.
- Радосављевић, Душко. *Основи јавне управе*. Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије; ПРОМЕТЕЈ, 2008.
- Renwick, Alan. *The Politics of Electoral Reform: Changing the Rules of Democracy*. Cambridge University Press, 2010.
- Риксен, Томас. „Глобализација.“ У *Социјалдемократска читанка 3: социјална држава и социјалдемократија*, уред. Александер Петринг, 47-51. Београд: Фондација Фридрих Еберт, 2012.
- Романо, Серђо. *Историја Италије: од Рисорђимента до данашњих дана*. Београд: Филип Вишњић, 2006.
- Ружица, Мирослав. „Европска социјалдемократија у кризи.“ <http://www.koreni.net/modules.php?name=News&file=print&sid=2714> (страница последњи пут приступљено 04.08.2014).
- Ружица, Мирослав. „Изазови европске левице.“ *Политикон* 1, 1 (2012): 23-38.
- Rustow, Dankwart. "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model." *Comparative politics*, 2 (1970): 337-363, <http://www.millersville.edu/~schaffer/courses/s2003/soc656/readings/rustow.pdf> (страница последњи пут приступљено 04.09.2014).
- Салвадори, Масимо. „Криза идеје левице.“ *Марксизам у свету* 9, 3-4 (1987): 139-56.

- Salinas, Umberto, e Nunzio Mastrorocco. *Sull' invecchiamento della popolazione: appunti e riflessioni*. Bari: 2004. <http://www.dip-statistica.uniba.it/html/docenti/salinas/dispensainvecchiamento.pdf>
(страници последњи пут приступљено 02.08.2015).
- Samuels, Richard J. *Machiavelli's children: leaders and their legacies in Italy and Japan*. Cornell University Press, 2003.
- Sartori, Giovanni. *Stranke i stranački sustavi*. Zagreb: Politička kultura, 2002.
- Сартори, Ђовани. *Упоредни уставни инжењеринг: структуре, подстицаји и исходи*. Београд: Издавачко предузеће „Филип Вишњић”, 2003.
- Становчић, Војислав. *Политичка теорија (том први)*. Београд: ЈП Службени гласник, 2006.
- Стојиљковић, Зоран. „Партијске идеологије, европски политички простор и Србија.” *Годишњак Факултета политичких наука* 5, 6 (2011): 105-18.
- Shin, Michael E., and John A. Agnew. *Berlusconi's Italy: Mapping Contemporary Italian Politics*. Philadelphia: Temple University Press, 2008.
- Schwarzmantel, John. *Doba ideologije: političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*. Zagreb: Sintagma, 2005.
- Sylos Labini, Paolo. *Le classi sociali negli anni '80*. Bari: Laterza, 1986.
- Sylos Labini, Paolo. *Saggio sulle classi sociali*. Bari: Laterza, 1988.
- Telese, Luca. *Qualcuno era comunista*. Sperling & Kupfer Editori S.p.A., 2012.
- Tittarelli, Fabio. “Il mercato del lavoro nell'era della globalizzazione.” *Rivista online Tramontana* (2010):
http://www.itccopertino.com/documenti_professionale/24_1_11Tittarelli.pdf
(страници последњи пут приступљено 25.03.2015).
- Togliatti, Palmiro. “Linea democratica e prospettiva rivoluzionaria.” *l'Unità 1924 1974 (con trenta editoriali di Palmiro Togliatti)*, 1974, 73-5.
- Tranfaglia, Nicola. *Vent'anni con Berlusconi (1993-2013)*. Milano: Garzanti Libri s.p.a., 2009.
- Фаут, Зимон. „Џон Мејнард Кејнс: усмеравање капитализма.“ *У Социјалдемократска читанка 2: економија и социјалдемократија*, уред. Кристијан Крел, 25-29. Београд: Фондација Фридрих Еберт, 2012.

- Feltrin, Paolo, e Paolo Natale. "Voto e territorio: analisi dei risultati." In *Senza più sinistra: l'Italia di Bossi e Berlusconi*, ed. Renato Mannheimer e Paolo Natale, 23-47. Milano: Il Sole 24 ORE S.p.A., 2008.
- Fiori, Giuseppe. *Vita di Enrico Berlinguer*. Editori Laterza, 2004.
- Freedon, Michael, ured. *Političke ideologije: novi prikaz*. Zagreb: Algoritam, 2006.
- Хејвуд, Ендру. *Политика*. Београд: Клио, 2004.
- Хејвуд, Ендру. *Политичке идеологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.
- Hellman, Stephen. "The Italian Left After the 1996 Elections." In *Italian Politics: the Centre-Left in Power*, ed. Roberto D'Alimonte and David Nelken, 83-101. Boulder and Oxford: WestviewPress, 1997.
- Höbel, Alexander. "Il contrasto tra PCI e PCUS sull'intervento sovietico in Cecoslovacchia: Nuove acquisizioni." *Studi storici*, 2 (2007): 523-550, http://www.academia.edu/612449/Il_contrasto_tra_PCI_e_PCUS_sullintervento_sovietico_in_Cecoslovacchia._Nuove_acquisizioni (страницы последњи пут приступљено 09.09.2014).
- Höbel, Alexander. "Luigi Longo segretario del PCI." *Il Calendario del Popolo*, 685 (2004), <http://storiaeconflitto.altervista.org/pages/saggi/Longo%20segretario%20%28ridotta%29.pdf> (страницы последњи пут приступљено 09.09.2014).
- Campa, Riccardo. "Workers and Automata: A Sociological Analysis of the Italian Case." *Journal of Evolution and Technology* 24, 1 (2014): 70-85.
- Carillo, Santiago. „*Evrokomunizam*” i država. Zagreb: Naklada CDD, 1980.
- Costi, Bruno. *Survey of Economical and Financial Policy Measures*. https://web.archive.org/web/20120302092905/http://www.unicreditreviews.com/uploads/06_costir_rev.pdf (страницы последњи пут приступљено 01.04.2015).

ИСТРАЖИВАЊА ЗВАНИЧНИХ ИНСТИТУТА (абecedним редом)

Centro Italiano Studi Elettorali. "Gli italiani chiedono governabilità, e sono critici verso il sindacato, ma non vogliono ridurre i servizi." <http://cise.luiss.it/cise/2013/12/28/gli-italiani-chiedono-governabilita-e-sono-critici-verso-il-sindacato->

ma-non-vogliono-ridurre-i-servizi/ (страници последњи пут приступљено 24.07.2015).

Demos & Pi. *X Osservatorio sul Capitale Sociale degli Italiani: focus sulle classi sociali* (2006). http://www.demos.it/2006/pdf/capitale_sociale_10.pdf
(страници последњи пут приступљено 27.07. 2015).

IPRES. *Dinamiche demografiche e determinanti socio-economiche in 150 anni d'Italia unita*. http://www.ipres.it/index.php?option=com_content&view=article&id=1283:giugno-2011-dinamiche-demografiche-e-determinanti-socio-economiche-in-150-anni-dellitalia-unita&catid=41:news&Itemid=278
(страници последњи пут приступљено 02.08.2015).

ISTAT. “Tasso di disoccupazione.” <http://www.istat.it/it/lavoro>
(страници последњи пут приступљено 02.08.2015).

ISTAT. *Capitolo 2; Venti anni di economia e società: L'Italia tra la crisi del 1992 e le attuali difficoltà* (2012). http://www.istat.it/it/files/2012/05/Capitolo_2.pdf
(страници последњи пут приступљено 29.07.2015).

ISTAT. *La disoccupazione tra passato e presente* (2011).
http://www3.istat.it/dati/catalogo/20111020_00/Arg_11_41_disoccupazione_tra_pas_sato_e_presente.pdf (страници последњи пут приступљено 01.08.2015).

ISTAT. *Mercato del lavoro. Popolazione attiva per settore economico, anni 1861-2010*.
http://www.istat.it/it/files/2011/05/01_occupazione.swf
(страници последњи пут приступљено 01.08.2015).

Istituto Carlo Cattaneo, “3. comunicato stampa dell’Istituto Carlo Cattaneo sulle elezioni del 13 maggio 2001,” <http://www.cattaneo.org/pubblicazioni/analisi/3compolitiche2001.htm> (страници последњи пут приступљено 17.07.2015).

НОВИНСКИ ЧЛАНЦИ (абecedним редом)

Corriere della Sera. “Berlusconi: sinistra è miseria e morte.” 17. јануар 2005.

L'Unità. “Renzi: una nuova terza via.” 22. новембар 2012.

La Repubblica, “Bambini, la Cina contro Berlusconi: ‘Parole senza fondamento’,” 28. март 2006.

Longo, Luigi. “Risposte a tre domande.” *Rinascita*, септембар 1968.

Митровић, Милутин. „Италија: самоубиство левице.” *Република: гласило грађанског самоослобађања*, 1. мај 2008.

Scalfari, Eugenio. “La ‘cosa’ che nasce.” *La Repubblica*, 8. март 1990.

Sylos Labini, Paolo. “DS, i conti con il passato.” *La Repubblica*, 20. јун 1999.

Волерстин, Имануел. „Да ли социјалдемократија има будућност?” *Република: гласило грађанског самоослобађања*, 1. октобар 2010.

ПАРТИЈСКИ ДОКУМЕНТИ, ПРАВНИ АКТИ, ИЗВЕШТАЈИ ДРЖАВНИХ ТЕЛА, НОВИНСКИ ЧЛАНЦИ И ДРУГИ, ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ (абecedним редом)

Corriere della Sera. “Lavoro, lo scatto di D’Alema e Blair.” http://archiviostorico.corriere.it/2000/marzo/19/Lavoro_scatto_Alema_Blair_co_0_0003199560.shtml
(страница последњи пут приступљено 02.08.2015).

Corriere della Sera.it. “La svolta della Bolognina.” <http://cinquantamila.corriere.it/story-TellerThread.php?threadId=Bo1CronologiaDallaSvoltaDellaBologn>
(страница последњи пут приступљено 05.05.2015).

Corriere della Sera/Archiviostorico. “D’Alema: una federazione per la sinistra.” http://archiviostorico.corriere.it/1995/febbraio/19/Alema_una_federazione_per_sinistra_co_0_9502196051.shtml (страница последњи пут приступљено 18.07.2015).

Craxi, Bettino. “Chiesa è un mariuolo.” CorriereTV: dall’Italia. <http://video.corriere.it/chiesa-mariuolo/66cf2528-5800-11e1-8cd8-b2fbc2e45f9f>
(страница последњи пут приступљено 07.05.2015).

Craxi, Bettino. “Il Vangelo socialista.” Dorino Piras. <http://www.dorinopiras.it/2.0/2008/08/il-vangelo-socialista-craxi-e-berlinguer-30-anni-fa/>
(страница последњи пут приступљено 01.05.2015).

Cuore: settimanale di resistenza umana, 30. март 1991. <https://semicroniste.files.wordpress.com/2010/10/ora-legale-socialisti.jpg>
(страница последњи пут приступљено 08.05.2015).

Democratici di sinistra. “Organismi politici dei Democratici di sinistra.” <http://web.archive.org/web/20010222082253/www.democraticidisinistra.it/archivio/>

stati_generali/organismi_politici.htm (страници последњи пут приступљено 19.07.2015).

Екер, Кристијан. „Криза италијанске левице и берлусконизам.” Пешчаник.

<http://pescanik.net/kriza-italijanske-levice-i-berluskonizam/>

(страници последњи пут приступљено 09.05.2015).

Election Resources on the Internet. “April 13-14, 2008 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals.”

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=2008®ion=>

(страници последњи пут приступљено 12.09.2015).

Election Resources on the Internet. “April 13-14, 2008 Senate Election Results – Italy Totals.” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=2008®ion=>

(страници последњи пут приступљено 12.09.2015).

Election Resources on the Internet. “April 21, 1996 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Proportional Ballot.”

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=1996®ion=>

(страници последњи пут приступљено 11.09.2015).

Election Resources on the Internet. “April 21, 1996 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Single-Member Ballot.”

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=1996®ion=>

(страници последњи пут приступљено 11.09.2015).

Election Resources on the Internet. “April 21, 1996 Senate Election Results – Italy Totals.” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=1996®ion=>

(страници последњи пут приступљено 11.09.2015).

Election Resources on the Internet. “April 9-10, 2006 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals.”

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=2006&district=>

(страници последњи пут приступљено 12.09.2015).

Election Resources on the Internet. “April 9-10, 2006 Senate Election Results – Italy Totals.” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=2006&district=>

(страници последњи пут приступљено 12.09.2015).

Election Resources on the Internet. “March 27, 1994 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Proportional Ballot.”

- <http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=1994&district=>
(страницы последњи пут приступљено 11.09.2015).
- Election Resources on the Internet. “March 27, 1994 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Single-Member Ballot.”
<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=1994&district=>
(страницы последњи пут приступљено 11.09.2015).
- Election Resources on the Internet. “March 27, 1994 Senate Election Results – Italy Totals.” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=1994&district=>
(страницы последњи пут приступљено 11.09.2015).
- Election Resources on the Internet. “May 13, 2001 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Single-Member Ballot.”
<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=2001&district=>
(страницы последњи пут приступљено 12.09.2015).
- Election Resources on the Internet. “May 13, 2001 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Proportional Ballot.”
<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=2001&district=>
(страницы последњи пут приступљено 12.09.2015).
- Election Resources on the Internet. “May 13, 2001 Senate Election Results – Italy Totals.” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=2001&district=>
(страницы последњи пут приступљено 12.09.2015).
- Europe Speaks. “Crisis of Italian Socialism.” Friedrich Ebert Stiftung. <http://library.fes.de/fulltext/isk/es-t-8.htm> (страницы последњи пут приступљено 27.04.2015).
- Fanfani, Roberto. *Le classi sociali in Italia*. http://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=-&esrc=s&source=web&cd=8&ved=0CD0QFjAH&url=http%3A%2F%2Fwww2.stat.unibo.it%2Ffanfani%2FDownload%2FLezioni%2Fclassisociali.ppt&ei=OLEJ-VIXbBtPlaN7hgpgF&usg=AFQjCNGO8HJe_7quFjuTXfqKfHWfybYekA&bvm=-bv.74649129,d.d2s (страницы последњи пут приступљено 05.09.2014).
- Franchi, Paolo. “Togliatti: Nagy deve morire.” *Corriere della Sera*. http://archiviostorico.corriere.it/1992/settembre/26/Togliatti_Nagy_deve_morire_co_0_92092615959.shtml
(страницы последњи пут приступљено 27.04.2015).

- Franciosi, Giacomo. „La falsa rivoluzione 1992 – 1994, il crollo della 'prima' repubblica, tangentopoli, il tintinnio delle manette.” Leonardo.itNews. <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1992a17.htm> (страницы последњи пут приступљено 08.05.2015).
- Gallino, Luciano. “Disoccupazione tecnologica: quanta e quale perdita di posti di lavoro può essere atribuita alle nuove tecnologie informatiche.” Media mente: biblioteca digitale. <http://www.mediamente.rai.it/HOME/BIBLIOTE/intervis/g/gallino2.htm> (страницы последњи пут приступљено 23.03.2015).
- Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana. “Legge 21 dicembre 2005, n. 270.” http://www.gazzettaufficiale.it/atto/serie_generale/caricaDettaglioAtto/originario;jsessionid=IjREKQTmYEUvJysTXkpc2Q__.ntc-as1-guri2a?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2005-12-30&atto.codiceRedazionale=005G0284&elenco30giorni=false (страницы последњи пут приступљено 22.07.2015).
- Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana. “Legge 4 agosto 1993, n. 276.” <http://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1993/08/20/093A4566/sg> (страницы последњи пут приступљено 10.05.2015);
- Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana. “Legge 4 agosto 1993, n. 277.” <http://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1993/08/20/093A4567/sg> (страницы последњи пут приступљено 10.05.2015).
- Ginsborg, Paul. “Gli italiani hanno spesso da ridire sul proprio paese.” Italia dall'estero. <http://italiadallestero.info/archives/12642> (страницы последњи пут приступљено 15.07.2015).
- Giudice, Peppe. “Il compagno Craxi.” Circolo Rosselli Milano. <http://circolorossellimilano.blogspot.com/2010/01/peppe-giudice-il-compagno-craxi.html> (страницы последњи пут приступљено 09.05.2015).
- Greenreport.it. “Macchine contro operai, la disoccupazione tecnologica spiegata da Luciano Gallino.” <http://www.greenreport.it/news/economia-ecologica/macchine-contro-operai-disoccupazione-tecnologica-spiegata-luciano-gallino/> (страницы последњи пут приступљено 23.03.2015).
- Huffington Post. “Eurispes, Rapporto Italia 2015. Italiani sempre più poveri, euroscettici e sfiduciati per il futuro. E si fidano solo del Papa.”

http://www.huffingtonpost.it/2015/01/30/eurispes-rapporto-italia-2015_n_6577838.html (страници последњи пут приступљено 05.08.2015).

Il Fatto Quotidiano. “Disoccupazione, Istat: ‘È al 13,4%, record storico’. A Berlino invece è ai minimi.” <http://www.ilfattoquotidiano.it/2015/01/07/disoccupazione-istat-134-record-storico-berlino-minimi/1319025/>

(страници последњи пут приступљено 05.08.2015).

Il nuovo statuto dei Democratici di sinistra.

<http://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&ved=0CDsQFjAEahUKEwjAo53w-KPHAhVHchQKHvRABE&url=http%3A%2F%2Fweb.tiscalinet.it%2Fdsambientesalerno%2FDocumenti%2FTesto%2520del%2520nuovo%2520Statuto.doc&ei=13HLVYD8I8fkUYujg4gB&usg=AFQjCNEARjI-x4vN13uoQiT6AoICWiuZ1w&bvm=bv.99804247,d.d24>

(страници последњи пут приступљено 20.07.2015).

Il Post. “Che cos’è l’articolo 18.” <http://www.ilpost.it/2011/12/19/che-cose-articolo-18/>

(страници последњи пут приступљено 03.08.2015).

InterLex. “2008: il programma del Partito democratico.”

http://www.interlex.it/testi/progr_pd08.htm

(страници последњи пут приступљено 25.07.2015).

La Repubblica. “Il centrosinistra: (febbraio 1962 – luglio 1976).”

<http://www.storiaxxisecolo.it/larepubblica/repubblica6.htm>

(страници последњи пут приступљено 27.04.2015).

La Repubblica.it Archivio. “È il tempo dell’unità.”

<http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1998/02/13/il-tempo-dell-unita.html> (страници последњи пут приступљено 20.07.2015).

La Repubblica.it. “Calderoli: la legge elettorale? L’ho scritta io, ma è una porcata.”

<http://www.repubblica.it/2006/c/sezioni/politica/versoelezioni38/caldporcata/caldporcata.html> (страници последњи пут приступљено 22.07.2015).

La Repubblica.it. “D’Alema: pensioni e riforme nella ‘terza via’ italiana.”

<http://www.repubblica.it/online/politica/terzavia/alvia/alvia.html> (страници последњи пут приступљено 29.07.2015).

La Repubblica.it. “Elezioni politiche 2006: Senato.” <http://www.repubblica.it/speciale/2006/elezioni/senato/index.html> (страници последњи пут приступљено 23.07.2015).

Leonardo.itNews. “Tienanmen: i dieci giorni che non sconvolsero la Cina.” <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1989a17.htm> (страници последњи пут приступљено 04. 05. 2015).

Massimo D’Alema. “Matteo Renzi guarda al passato: è ora di abbandonare la Terza via.” The Huffington Post. http://www.huffingtonpost.it/2014/11/29/massimo-dalema-renzi-guarda-a-passato_n_6240064.html (страници последњи пут приступљено 29.07.2015).

Ministero dell’Interno. “Archivio storico delle elezioni – Assemblea costituente del 2 giugno 1946.” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=A&dtel=02/06/1946&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страници последњи пут приступљено 26.04.2015).

Ministero dell’Interno. “Archivio storico delle elezioni – Camera del 18 aprile 1948.” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=18/04/1948&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страници последњи пут приступљено 26.04.2015).

Ministero dell’Interno. “Archivio storico delle elezioni – Camera del 7 giugno 1953.” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=07/06/1953&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страници последњи пут приступљено 26.04.2015).

Ministero dell’Interno. “Archivio storico delle elezioni – Camera del 25 maggio 1958.” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=25/05/1958&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страници последњи пут приступљено 27.04.2015).

Ministero dell’Interno. “Archivio storico delle elezioni – Camera del 7 maggio 1972.” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=07/05/1972&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страници последњи пут приступљено 01.05.2015).

Ministero dell’Interno. “Archivio storico delle elezioni – Camera del 20 giugno 1976.” <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=20/06/1976&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страници последњи пут приступљено 01.05.2015).

Ministero dell'Interno. "Archivio storico delle elezioni – Camera del 14 giugno 1987."
<http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=14/06/1987&tpa=I&tpe=-A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
(страници последњи пут приступљено 05.05.2015).

Ministero dell'Interno. "Archivio storico delle elezioni – Camera del 5 aprile 1992." <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=05/04/1992&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (страници последњи пут приступљено 05.05.2015).

Ministero dell'Interno. "Archivio storico delle elezioni – Camera del 26 giugno 1983."
<http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=26/06/1983&tpa=I&tpe=-A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
(страници последњи пут приступљено 06.05.2015).

Ministero dell'Interno. "Archivio storico delle elezioni – Camera del 27 marzo 1994."
<http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=27/03/1994&tpa=I&tpe=-A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
(страници последњи пут приступљено 08.05.2015).

Ministero dell'Interno. "Archivio storico delle elezioni – Camera del 14 giugno 1987."
<http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=14/06/1987&tpa=I&tpe=-A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
(страници последњи пут приступљено 04.05.2015)

Ministero dell'Interno. "Archivio storico delle elezioni – Camera del 19 maggio 1968."
<http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=19/05/1968&tpa=I&tpe=-A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
(страници последњи пут приступљено 04.05.2015).

Ministero dell'Interno. "Archivio storico delle elezioni – Camera del 5 aprile 1992."
<http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=05/04/1992&tpa=I&tpe=-A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
(страници последњи пут приступљено 08.05.2015).

Ministero dell'Interno. "Archivio storico delle elezioni – Camera del 21 aprile 1996."
<http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=21/04/1996&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
(страници последњи пут приступљено 16.07.2015).

- Mosler's economics – modern money theory for public purposes. “I salari reali italiani: un ventennio perduto [parte 1].” <http://memmt.info/site/i-salari-reali-italiani-un-ventennio-perduto-parte-1/#> (страници последњи пут приступљено 09.03.2015).
- Newsweek. “Walter Veltroni: The Italian Bill Clinton.”
<http://www.newsweek.com/walter-veltroni-italian-bill-clinton-98949>
(страници последњи пут приступљено 15.08.2018).
- Partito democratico. “La forza di cambiare.” <http://www.partitodemocratico.it/doc-66030/la-forza-di-cambiare.htm>
(страници последњи пут приступљено 25.07.2015).
- Partito Democratico. “Manifesto dei valori.”
<http://www.partitodemocratico.it/manifesto-dei-valori/>
(страници последњи пут приступљено 25.07.2015).
- Partito Democratico. <http://www.partitodemocratico.it/>
(страници последњи пут приступљено 26.07.2015).
- Piattaforma comunista. “70 anni dopo: uno sguardo storico sulla 'svolta di Salerno'.”
http://www.piattaformacomunista.com/SVOLTA_SALERNO.pdf
(страници последњи пут приступљено 25.04.2015).
- Politika online. „Фијат између референдума и штрајка.“ <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Fijat-izmedju-referenduma-i-strajka.lt.html>
(страници последњи пут приступљено 29.07.2015).
- Presidenza della Repubblica. “Costituzione della Repubblica Italiana.”
<http://www.quirinale.it/qrnw/statico/costituzione/pdf/Costituzione.pdf>
(страници последњи пут приступљено 25.04.2015).
- Sartori, Giovanni. “Il ‘porcellum’ da eliminare.” Corriere della Sera.it. http://www.corriere.it/Primo_Piano/Editoriali/2006/11_Novembre/01/sartori.shtml
(страници последњи пут приступљено 22.07.2015).
- Scintilla rossa. “Le classi sociali in Italia.” http://scintillarossa.altervista.org/numero2/classi_in_Italia.htm (страници последњи пут приступљено 27.07.2015).
- Vicenç Navarro. “La redefinizione del conflitto di classe.” Vicenç Navarro.
<http://www.vnavarro.org/?p=11271&lang=it>
(страници последњи пут приступљено 26.07.2015).

- Wall Street Italia. “Renzi: anche Terza via non basta più, guardiamo oltre.”
<http://www.wallstreetitalia.com/newarticle.aspx?IdPage=1781314> (страница последњи пут приступљено 05.08.2015).
- Wikipedia. “Democratici di Sinistra.”
https://it.wikipedia.org/wiki/Democratici_di_Sinistra (страница последњи пут приступљено 21.07.2015).
- Wikipedia. “Partito Comunista Italiano.”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Comunista_Italiano (страница последњи пут приступљено 02.05.2015).
- Wikipedia. “Partito Democratico della Sinistra.”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Democratico_della_Sinistra (страница последњи пут приступљено 06.05.2015).
- Wikipedia. “Partito Socialista Democratico Italiano.”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Socialista_Democratico_Italiano (страница последњи пут приступљено 02.05.2015).
- Wikipedia. “Partito Socialista Italiano.”
https://it.wikipedia.org/wiki/Partito_Socialista_Italiano (страница последњи пут приступљено 02.05.2015).
- World Socialist Web Site. “Il governo italiano spinge verso la ‘riforma’ delle pensioni.”
<https://www.wsws.org/it/2007/aug2007/ital-a29.shtml> (страница последњи пут приступљено 02.08.2015).
- Youtube. “Berlusconi e i comunisti.” <https://www.youtube.com/watch?v=NbIPw0yfnXM>
(страница последњи пут приступљено 09.05.2015).
- YouTube. “Vuoi pure queste? Bettino vuoi pure queste?” <https://www.youtube.com/watch?v=2lOrwLu8sjA> (страница последњи пут приступљено 08.05.2015).

Прилог 1. Резултати избора за Представнички дом у периоду 1948 – 1992

Партија	1948	1953	1958	1963	1968	1972	1976	1979	1983	1987	1992
DC	48,5	40,1	42,3	38,3	39,1	38,7	38,7	38,3	32,9	34,3	29,7
PRI	2,5	1,6	1,4	1,4	2,0	2,9	3,1	3,0	5,1	3,7	4,4
PLI	3,8	3,0	3,5	3,5	5,8	3,9	1,3	1,9	2,9	2,1	2,8
PSDI	7,1	4,5	4,6	6,3	14,5	5,1	3,4	3,8	4,1	2,9	2,7
PSI	31,0	12,7	14,2	13,8		9,6	9,6	9,8	11,4	14,3	13,6
PCI		22,6	22,7	25,3	26,9	27,1	34,3	30,4	29,9	26,5	
PDS											16,1
RC											5,6
PSIUP					4,4	1,9					
DP							1,5	1,4	1,5	1,7	
PR							1,1	3,5	2,2	2,6	1,2
<i>Verdi</i>										2,6	2,8
<i>La Rete</i>											1,9
MSI	2,0	5,8	4,8	5,1	4,5	8,7	6,1	5,3	6,8	5,9	5,4
<i>Mon</i>	2,8	6,9	4,8	1,7	1,3						
LN										0,5	8,7

Извор: Mirjana Kasapović, *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*.
(Zagreb: Plejada, 2014), 137.

Скраћенице и називи из прилога 1⁴⁰⁷

DC – *Democrazia Cristiana* (Хришћанска демократија).

DP – *Democrazia Proletaria* (Пролетерска демократија), партија екстремне левнице, основана 1975. године. Критички оријентисана према РСИ. Распуштена 1991.

La Rete – Мрежа, левичарска партија наглашене антикорупционе реторике. Основана 1991. године. Распуштена 1999. године, учесница левих коалиција Друге Републике.

LN – *Lega Nord* (Лига Север), регионалистичка (у почетном периоду и сецесионистичка) партија. Наглашене популистичке и ксенофобне реторике. Основана као партија 1991. године (у претходном периоду алијанса више организација). Активна у Другој Републици у оквиру десничарских коалиција.

Mon – „Монархисти“; назив се односи на конзервативне партије из првих година Републике. Прва од ових партија настала је након пораза идеје монархије на референдуму 1946. године. Њен назив био је Национална монархистичка партија (*Partito Nazionale Monarchico*). Из редова партије 1954. године иступа струја наклоњена сарадњи са DC (партија је преферирала сарадњу са MSI) и оснива нову партију, Народну монархистичку партију (*Partito Monarchico Popolare*). Ове струје се поново уједињују 1959. године, стварајући Демократску партију Италије (*Partito Democratico Italiano*). Партија се званично распушта 1972. године, прикључивши се MSI.

MSI – *Movimento Sociale Italiano* (Италијански социјални покрет).

PCI – *Partito Comunista Italiano* (Комунистичка партија Италије).

PDS – *Partito Democratico della Sinistra* (Демократска партија левнице), партија-наследница PCI. Основана 1991. године. Распуштена 1998. године, чиме је створена *Democratici di sinistra* (Демократе са левнице). Водећа партија левичарских коалиција у Другој Републици.

PLI – *Partito Liberale Italiano* (Либерална партија Италије).

PR – *Partito Radicale* (Радикална партија), основана 1955. године од стране левог крила PLI. Усмерена против владиних коалиција, акцентовала секуларизам,

⁴⁰⁷ Наведена су кратка појашњења у вези са ситним партијама које нисмо наводили у раду (због њиховог малог значаја у партијском систему Прве Републике), као и у вези са партијама које су настале „у сумрак Прве Републике“.

била је отворена за сарадњу са партијама италијанске левике. Распуштена 1989. године, да би на наредним изборима њено чланство наступило под персонализованом листом под називом Панела (*Lista Pannella*).

PRI – *Partito Repubblicano Italiano* (Републиканска партија Италије).

PSDI – *Partito Socialista Democratico Italiano* (Социјалдемократска партија Италије).

PSI – *Partito Socialista Italiano* (Социјалистичка партија Италије).

PSIUP – *Partito Socialista Italiano di Unità Proletaria* (Италијанска социјалистичка партија пролетерског јединства), настала 1964. године изласком из PSI чланова незадовољних идејом учешћа партије у влади DC. Након неуспеха на изборима 1972. године, распушта се и већина чланова прелази у PCI.

RC – *Partito della Rifondazione Comunista* (Партија комунистичке обнове). Настала распуштањем PCI, од стране мањине која је одбила да се укључи у пројекат Демократске партије левике.

Verdi – Зелени (пун назив је Савез Зелених – *Federazione dei Verdi*), партија екологистичке оријентације, основана 1986. године. Активна у Другој Републици у оквиру левих коалиција.

Прилог 2а. Резултати избора за Сенат 1994. године

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (315)
<i>Progressisti</i>	32,9	122
<i>Polo della Libertà</i>	19,9	82
<i>Polo del Buon Governo</i>	13,7	64
<i>Patto per l'Italia</i>	16,7	31
<i>Alleanza Nazionale</i>	6,3	8
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,7	3
<i>Pannella-Riformatori</i>	2,3	1
<i>Lega Alpina Lumbarda</i>	0,7	1
<i>Forza Italia</i>	0,5	1
<i>Lista Magris</i>	0,2	1
<i>Lista Valle D'Aosta</i>	0,1	1
Остали	6,1	0

Извор: Election Resources on the Internet, “March 27, 1994 Senate Election Results – Italy Totals,” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=1994&district=>
(страница последњи пут приступљено 11.09.2015).

Прилог 26. Резултати избора за Представнички дом 1994. године, већински изборни систем

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (475)
<i>Progressisti</i>	32,8	164
<i>Polo della Libertà</i>	22,8	164
<i>Polo del Buon Governo</i>	14,9	129
<i>Alleanza Nazionale</i>	6,7	8
<i>Patto per l'Italia</i>	15,6	4
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,5	3
<i>Forza Italia</i>	1,8	1
<i>Lega d'Azione Meridionale</i>	0,1	1
<i>Lista Valle D'Aosta</i>	0,1	1
<i>Lista Pannella</i>	1,1	0
<i>Lega Nord (Valle d'Aosta)</i>	0,0	0
Остали	3,6	0

Извор: Election Resources on the Internet, "March 27, 1994 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Single-Member Ballot,"

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=1994&district=>

(страница последњи пут приступљено 11.09.2015).

**Прилог 2в. Резултати избора за Представнички дом 1994. године,
пропорционални изборни систем**

Листа	Процент освојених гласова	Парламентарна места (155)
<i>Forza Italia</i>	21,0	30
<i>Partito Democratico della Sinistra</i>	20,4	38
<i>Alleanza Nazionale</i>	13,5	23
<i>Partito Popolare Italiano</i>	11,1	29
<i>Lega Nord</i>	8,4	11
<i>Rifondazione Comunista</i>	6,0	11
<i>Patto Segni</i>	4,7	13
<i>Lista Pannella</i>	3,5	0
<i>Federazione dei Verdi</i>	2,7	0
<i>Partito Socialista Italiano</i>	2,2	0
<i>La Rete</i>	1,9	0
<i>Alleanza Democratica</i>	1,2	0
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,6	0
<i>Lega d'Azione Meridionale</i>	0,2	0
Остали	2,8	0

Извор: Election Resources on the Internet, "March 27, 1994 Chamber of Deputies
Election Results – Italy Totals: Proportional Ballot,"

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=1994&district=>

(страница последњи пут приступљено 11.09.2015).

Коментари и појашњења уз прилоге 2а, 2б и 2в

На овим изборима левичарска коалиција наступила је под називом *Alleanza dei Progressisti*, често навођеним скраћено – *Progressisti* (Прогресивци). Стожер коалиције била је *Partito Democratico della Sinistra*. Друге чланице коалиције биле су *Rifondazione Comunista*, *Partito Socialista Italiano*, *Alleanza Democratica*, *La Rete*, *Federazione dei Verdi*, *Cristiano Sociali*, *Rinascita Socialista*.

Десница је оформила коалицију предвођену партијом *Forza Italia*. Формално, ова коалиција била је подељена на две: *Polo della Libertà* (Пол слободâ) и *Polo del Buon Governo* (Пол добре владавине). Разлог за раздвајање био је у сукобу два мања члана коалиције, партија *Alleanza Nazionale* и *Lega Nord*.⁴⁰⁸ Тако је *Polo della Libertà* била коалиција партија *Forza Italia* и *Lega Nord*, а *Polo del Buon Governo* коалиција партија *Forza Italia* и *Alleanza Nazionale*. Прва се кандидовала на Северу, а друга на Југу Италије (уз изузетке у случају неколико изборних јединица). У оквиру ових коалиција на различитим нивоима избора и у различитим изборним јединицама учествовале су и *Centro Cristiano Democratico*, партија демохришћанског наслеђа, и *Unione di Centro*, проистекла из раскола либерала. Ове коалиције деснице однеле су недвосмислену победу. Након избора део посланика одвојио се од партије *Patto Segni* и формирао партију *Fondazione Liberaldemocratica*, тиме појачавши парламентарну већину деснице.

Трећи пол ових избора покушале су да оформе снаге центра у оквиру коалиције *Patto per l'Italia*. Окосница ове коалиције била је наследница демохришћана, *Partito Popolare Italiano*. Друге партије коалиције биле су поменута *Patto Segni* (такође демохришћанске провенијенције) и *Partito Repubblicano Italiano*. Коалиција центра као идеја трећег пола партијског система након ових избора неће фигурирати као релевантна политичка идеја; већински изборни систем довео је до инхибирања таквог пројекта.

⁴⁰⁸ Идеолошка оријентација партије *Lega Nord* базирала се на сецесионизму, што је било у супротности са тврдом националном оријентацијом партије *Alleanza Nazionale*. Њихова предизборна коалиција била би потенцијално политички штетна. Током времена ће сецесионизам Лиге Север уступити место федералистичким захтевима, услед чега ће бити коалиција ових партија политички изводљивија.

Појашњења у вези са мањим партијама и коалицијама, први пут наведеним у прилозима 2а, 2б, 2в и пратећим коментарима

Alleanza Democratica – Демократска алијанса, партија социјалног либерализма.

Активна од 1993. до 1996. године. Сарађивала са коалицијама левог центра.

Centro Cristiano Democratico – Демократски хришћански центар, партија настала 1994. године из редова Демохришћанске партије. Чланица десничарских коалиција. Распуштена 2002. године.

Cristiano Sociali – Социјални хришћани, партија основана 1993. године из редова Демохришћанске. Приликом стварања Демократа са левице прикључила се истој.

Fondazione Liberaldemocratica – Либералдемократска фондација, настала 1994. године из редова Пакта Сењи. Приступила десничарској коалицији, убрзо се и званично распустивши и приступивши партији *Forza Italia*.

Lega Alpina Lumbarda – Алпска лига Ломбардије, левичарска регионалистичка партија основана 1992. године.

Lega d’Azione Meridionale – Лига јужњачке акције, десничарска партија основана 1992. године, распуштена 2014. Заступала аутономистичке претензије Југа Италије.

Lista Magris – политичка организација левичарске оријентације, под вођством Клаудија Магриса (*Claudio Magris*), познатог италијанског књижевника.

Lista Pannella – види *Pannella-Riformatori*.

Lista Valle D’Aosta – изборна листа интереса северног италијанског региона Долина Аосте, француског говорног подручја.

Pannella-Riformatori – политичка асоцијација радикалног и либералног наслеђа, основана 1992. године. Током година и у различитим приликама више пута мењала назив (*Lista Bonino, Lista Pannella, Lista Bonino-Pannella, Lista Amnistia Giustizia Libertà*).

Patto Segni – Пакт Сењи, партија основана 1993. године, произашла из редова Демохришћанске. Активна до 2004. Након неуспеха на првим изборима Друге Републике сарађивала са левим центром.

Rinascita Socialista – Социјалистичка обнова, политички покрет настао 1993. године. из редова Социјалистичке партије. Активан до 1995. године.

Südtiroler Volkspartei – Народна партија Јужног Тирола, регионалистичка партија која заступа интересе немачке и ладинске језичке заједнице.

Unione di Centro – Унија центра, основана 1993. године из редова Либералне. Прикључила се партији *Forza Italia* 1998. године.

Прилог За. Резултати избора за Сенат 1996. године

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (315)
<i>L'Ulivo</i>	41,2	157
<i>Polo per le Libertà</i>	37,3	116
<i>Lega Nord</i>	10,4	27
<i>Progressisti (1996)</i>	2,9	10
<i>L'Abete-SVP-PATT</i>	0,5	2
<i>Movimento Sociale Fiamma Tricolore</i>	2,3	1
<i>Lista Pannella-Sgarbi</i>	1,6	1
<i>Pour Vallée d'Aoste</i>	0,1	1
<i>Rifondazione Comunista (Valle d'Aosta)</i>	0,0	0
Остали	3,7	0

Извор: Election Resources on the Internet, "April 21, 1996 Senate Election Results – Italy Totals," <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=1996®ion=>
(страница последњи пут приступљено 11.09.2015).

Прилог 36. Резултати избора за Представнички дом 1996. године, већински изборни систем

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (475)
<i>L'Ulivo</i>	42,3	247
<i>Polo per le Libertà</i>	40,3	169
<i>Lega Nord</i>	10,8	39
<i>Progressisti (1996)</i>	2,6	15
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,4	3
<i>Lega d'Azione Meridionale</i>	0,2	1
<i>Vallée d'Aoste</i>	0,1	1
<i>Movimento Sociale Fiamma Tricolore</i>	1,7	0
<i>Lista Pannella-Sgarbi</i>	0,2	0
<i>Rifondazione Comunista</i>	0,0	0
Остали	1,3	0

Извор: Election Resources on the Internet, "April 21, 1996 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Single-Member Ballot,"

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=1996®ion=>

(страница последњи пут приступљено 11.09.2015).

**Прилог Зв. Резултати избора за Представнички дом 1996. године,
пропорционални изборни систем**

Листа	Процент освојених гласова	Парламентарна места (155)
<i>Partito Democratico della Sinistra</i>	21,1	26
<i>Forza Italia</i>	20,6	37
<i>Alleanza Nazionale</i>	15,7	28
<i>Lega Nord</i>	10,1	20
<i>Rifondazione Comunista</i>	8,6	20
<i>Popolari – SVP – PRI – UD – Prodi</i>	6,8	4
CCD-CDU	5,8	12
<i>Lista Dini</i>	4,3	8
<i>Federazione dei Verdi</i>	2,5	0
<i>Pannella-Sgarbi</i>	1,9	0
<i>Movimento Sociale Fiamma Tricolore</i>	0,9	0
<i>Lega d’Azione Meridionale</i>	0,2	0
<i>Partito Sardo d’Azione</i>	0,1	0
Остали	1,5	0

Извор: Election Resources on the Internet, “April 21, 1996 Chamber of Deputies

Election Results – Italy Totals: Proportional Ballot,”

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=1996®ion=>

(страница последњи пут приступљено 11.09.2015).

Коментари и појашњења уз прилоге 3а, 3б и 3в

На изборима 1996. године левица се представила у оквиру велике коалиције под називом Маслина (*L'Ulivo*). Коалицији се прикључила и наследница Демохришћанске партије, *Partito Popolare Italiano*, као и бројне мање партије левице и центра: *Lista Dini – Rinnovamento Italiano*, *Patto Segni*, *Federazione dei Verdi*, *Socialisti Italiani*, *Movimento dei Comunisti Unitari*, *Unione Democratica*, *Partito Repubblicano Italiano*, *La Rete*, и друге. Мање-више све ове партије, као и нове које ће настајати њиховим спајањима и цепањима, биће и у наредним изборним циклусима чланице коалиције. Сараднице Маслине биле су и (како на овим тако и на наредним изборима Друге Републике) партије базиране на регионално-етничком принципу (у првом реду партије Долине Аосте, Јужног Тирола и Сардиније). За изборе 1996. године Маслина је са *Rifondazione Comunista* постигла договор о тактичком међусобном одустајању од кандидатуре у изборним јединицама по већинском изборном систему. Захваљујући одвојеном наступу велике десне коалиције и партије *Lega Nord*, успела је да искористи већински изборни систем и освоји парламентарну већину.

Десница је наступила у оквиру коалиције под називом *Polo per le Libertà* (Пол за слободе). У оквирима ове коалиције биле су *Forza Italia*, *Alleanza Nazionale*, *Centro Cristiano Democratico*, *Cristiani Democratici Uniti*, *Lista Pannella*. Грешка деснице на овим изборима било је, како се испоставило, одсуство партије *Lega Nord* из коалиције. На наредним изборима ова партија ће се вратити десној коалицији и допринети њеној убедљивој победи.

Појашњења у вези са мањим партијама и коалицијама, први пут наведеним у прилозима 3а, 3б, 3в и пратећим коментарима

Cristiani Democratici Uniti (CDU) – Уједињени демохришћани, партија демохришћанског центра, основана 1995. године. Распуштена 1998. године.

L'Abete-SVP-PATT – коалиција *Südtiroler Volkspartei* и неколико мањих политичких формација.

Lista Dini – пун назив Листа Дини – Италијанска обнова (*Lista Dini – Rinnovamento Italiano*). Центристичка партија под вођством Ламберта Динија (*Lamberto Dini*), председника прве техничке владе у историји италијанске републике (вршио ову функцију након пада Берлусконијеве владе, од јануара 1995. до маја 1996. године). Активна од 1996. до 2002. године, када се прикључила Маргерити, наследници Народне Партије Италије. Сарађивала са левим центром.

Movimento dei Comunisti Unitari – Покрет уједињених комуниста, партија основана 1995. године отцепљењем умерене струје од *Rifondazione Comunista*. Распуштена 1998. године, прикључивши се новонасталој *Democratici di Sinistra*.

Movimento Sociale Fiamma Tricolore – партија радикалне деснице настала из редова Италијанског социјалног покрета. Инспирисана фашистичком мисли. Основана 1995. године.

Partito Sardo d’Azione – Партија сардинијске акције, индипендентистичка партија региона Сардинија. Основана 1921. године. У почетку Друге Републике сарађивала са левицом, да би у каснијем периоду мењала опредељење.

Socialisti Italiani – Италијански социјалисти, партија настала 1994. године распуштањем Социјалистичке партије Италије. Распуштена 1998. године, прикључивши се стварању нове левичарске партије, Италијанским социјалдемократима (*Socialisti Democratici Italiani*).

Unione Democratica – Демократска унија, партија настала 1996. године из редова некадашњих PRI, PLI, PSDI и PSI. Инспирисана социјалним либерализмом и социјалдемократијом. Распуштена 1999. године, прикључивши се новонасталим Демократима (*Democratici*) под вођством Романа Продија.

Прилог 4а. Резултати избора за Сенат 2001. године

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (315)
<i>Casa delle Libertà</i>	42,5	176
<i>L'Ulivo</i>	39,2	128
<i>Rifondazione Comunista</i>	5,1	4
<i>Democrazia Europea</i>	3,4	2
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,4	2
<i>Lista Di Pietro</i>	3,4	1
<i>Lega Autonomia Lombarda</i>	0,9	1
<i>Vallée d'Aoste</i>	0,1	1
<i>Pannella-Bonino</i>	2,0	0
<i>Fiamma Tricolore</i>	1,0	0
<i>Forza Italia-Lega Nord (Valle d'Aosta)</i>	0,0	0
<i>Alleanza Nazionale (Valle d'Aosta)</i>	0,0	0
Остали	2,0	0

Извор: Election Resources on the Internet, “May 13, 2001 Senate Election Results – Italy Totals,” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=2001&district=>
(страница последњи пут приступљено 12.09.2015).

Прилог 46. Резултати избора за Представнички дом 2001. године, већински изборни систем

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (475)
<i>Casa delle Libertà</i>	45,4	282
<i>L'Ulivo</i>	43,7	189
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,5	3
<i>Vallée d'Aoste</i>	0,1	1
<i>Lista Di Pietro</i>	4,0	0
<i>Democrazia Europea</i>	3,5	0
<i>Pannella-Bonino</i>	1,2	0
<i>Fiamma Tricolore</i>	0,3	0
<i>Democratici di Sinistra (Valle d'Aosta)</i>	0,1	0
<i>Forza Italia-Lega Nord (Valle d'Aosta)</i>	0,1	0
<i>Alleanza Nazionale (Valle d'Aosta)</i>	0,0	0
Остали	1,1	0

Извор: Election Resources on the Internet, "May 13, 2001 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals: Single-Member Ballot,"
<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=2001&district=>
(страница последњи пут приступљено 12.09.2015).

**Прилог 4в. Резултати избора за Представнички дом 2001. године,
пропорционални изборни систем**

Листа	Процент освојених гласова	Парламентарна места (155)
<i>Forza Italia</i>	29,4	62
<i>Democratici di Sinistra</i>	16,6	31
<i>La Margherita</i>	14,5	27
<i>Alleanza Nazionale</i>	12,0	24
<i>Rifondazione Comunista</i>	5,0	11
<i>Lega Nord</i>	3,9	0
<i>Lista Di Pietro</i>	3,9	0
CCD-CDU	3,2	0
<i>Democrazia Europea</i>	2,4	0
<i>Pannella-Bonino</i>	2,2	0
<i>Il Girasole</i>	2,2	0
<i>Comunisti Italiani</i>	1,7	0
<i>Nuovo PSI</i>	1,0	0
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,5	0
<i>Fiamma Tricolore</i>	0,4	0
Остали	1,1	0

Извор: Election Resources on the Internet, “May 13, 2001 Chamber of Deputies
Election Results – Italy Totals: Proportional Ballot,”
<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=2001&district=>
(страница последњи пут приступљено 12.09.2015).

Коментари и појашњења уз прилоге 4а, 4б и 4в

На изборима 2001. године *Rifondazione Comunista* учествовала је одвојено од Маслине (изузев договора за изборе за Представнички дом по већинском изборном систему). С друге стране, десничарска коалиција је у своје оквире вратила партију *Lega Nord* и, искористивши карактер већинског изборног система као што је то био случај са левицом на изборима 1996. године, победила на изборима. Берлусконијева коалиција, на овим изборима названа *Casa delle Libertà* (Кућа слободâ), окупљала је партије *Forza Italia*, *Alleanza Nazionale*, *Lega Nord*, *Centro Cristiano Democratico*, *Cristiani Democratici Uniti*, *Nuovo PSI*, *Partito Repubblicano Italiano*. Освојивши комотну већину, Берлускони је формирао једну од најдуготрајнијих влада у историји Републике.

Појашњења у вези са мањим партијама и коалицијама, први пут наведеним у прилозима 4а, 4б, 4ц и пратећим коментарима

Democrazia Europea – Европска демократија, партија демохришћанског наслеђа основана 2001. године, као обновљени и изразито неуспешан покушај формирања трећег пола партијског система. Распуштена годину дана након неуспеха на изборима прикључивши се стварању већег пројекта демохришћана, Унији демохришћана и центра (*Unione dei Democratici Cristiani e di Centro*), којој су се прикључиле и друге демохришћанске опције (*Centro Cristiano Democratico* и *Cristiani Democratici Uniti*).

Il Girasole – коалиција партија *Federazione dei Verdi* и *Socialisti Democratici Italiani*.

Lega Autonomia Lombarda – Лига ломбардијске аутономије, основана 1996. године спајањем неколико регионалистичких партија и покрета региона Ломбардија. Политички активна на националном нивоу до 2008. године. Сарађивала са левим центром.

Lista Di Pietro – пун назив Италија вредности – Листа ди Пјетро (*Italia dei Valori – Lista di Pietro*). Основана 1998. године, под вођством Антониа ди Пјетра, чувеног судије из доба Танђентополија. У каснијем периоду скраћује назив у

Italia dei Valori. Партија центристичке оријентације, наглашене антикорупционе али и популистичке реторике. Сарадница левог центра.

Nuovo PSI – Нова Социјалистичка партија Италије, партија основана 2001. године. Инспирисана социјалним либерализмом. Сарађивала са десницом.

Прилог 5а. Резултати избора за Сенат 2006. године⁴⁰⁹

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (315)
Силвио Берлускони	50,2	153
<i>Forza Italia</i>	24,0	78
<i>Alleanza Nazionale</i>	12,4	41
UDC	6,8	21
<i>Lega Nord</i>	4,5	13
<i>Alternative Sociale con Alessandra Mussolini</i>	0,6	0
<i>Fiamma Tricolore</i>	0,6	0
DC – <i>Nuovo PSI</i>	0,6	0
Остали (Берлускони)	0,8	0
Романо Проди	49,0	148
<i>Democratici di Sinistra</i>	17,5	62
<i>La Margherita</i>	10,7	39
<i>Rifondazione Comunista</i>	7,4	27
<i>Insieme con l'Unione</i>	4,2	11
<i>Italia dei Valori</i>	2,9	4
<i>Popolari UDEUR</i>	1,4	3
<i>Lista Consumatori</i>	0,2	1
<i>L'Ulivo</i>	0,2	1
<i>La Rosa nel Pugno</i>	2,5	0
<i>Partito Pensionati</i>	1,0	0
<i>I Socialisti</i>	0,4	0
Остали (Проди)	0,7	0
Остали	0,8	0

Извор: Election Resources on the Internet, “April 9-10, 2006 Senate Election Results – Italy Totals,” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=2006&district=>
(страница последњи пут приступљено 12.09.2015).

⁴⁰⁹ Из табеле су изостављени резултати за изборне јединице Долину Аосте, Јужни Тирол (Трентино Алто-Адиђе) и Иностранство. У првој је једини мандат освојила Продијевој коалицији наклоњена *Autonomie Liberté Démocratie*, а у Јужном Тиролу 5 мандата освојила је савезница леве коалиције *Südtiroler Volkspartei* док је 2 мандата освојила *Casa delle libertà*. У иностранству је Продијева коалиција *L'Unione* освојила 4, *Forza Italia* 1, и *Associazioni Italiane in Sud America* такође 1 мандат. Тиме је сенатска већина била врло фрагилна – 158 сенатора левице наспрам 156 деснице.

Прилог 56. Резултати избора за Представнички дом 2006. године⁴¹⁰

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (630)
Романо Проди	49,8	340
<i>L'Ulivo</i>	31,3	220
<i>Rifondazione Comunista</i>	5,8	41
<i>La Rosa nel Pugno</i>	2,6	18
<i>Comunisti Italiani</i>	2,3	16
<i>Italia dei Valori</i>	2,3	16
<i>Federazione dei Verdi</i>	2,1	15
<i>Popolari UDEUR</i>	1,4	10
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,5	4
<i>Partito Pensionati</i>	0,9	0
<i>I Socialisti</i>	0,3	0
<i>Lista Consumatori</i>	0,2	0
Остали (Проди)	0,2	0
Силвио Берлускони	49,7	277
<i>Forza Italia</i>	23,7	137
<i>Alleanza Nazionale</i>	12,3	71
UDC	6,8	39
<i>Lega Nord</i>	4,6	26
DC – <i>Nuovo PSI</i>	0,7	4
<i>Alternative Sociale con Alessandra Mussolini</i>	0,7	0
<i>Fiamma Tricolore</i>	0,6	0
Остали (Берлускони)	0,3	0
Остали	0,5	0

Извор: Election Resources on the Internet, “April 9-10, 2006 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals,”

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=2006&district=>

(страница последњи пут приступљено 12.09.2015).

⁴¹⁰ Из табеле су изостављени резултати за изборне јединице Долину Аосте и Иностранство. Као у случају Сената, у првој је једини мандат освојила *Autonomie Liberté Démocratie*. У „иностранству“ 6 мандата освојила је *L'Unione*, 3 *Forza Italia*, а по 1 мандат освојиле су *Associazioni Italiane in Sud America*, *Per l'Italia nel Mondo con Tremaglia* и *Italia dei Valori*.

Коментари и појашњења уз прилоге 5а и 5б

На изборе 2006. године левица је изашла у коалицији под називом Унија (*L'Unione*). Ова коалиција била је вансеријски широка. Сама Маслина била је широк договор бројних партија, те је била стожер окупљања бројних других партија – Маслина је била коалиција унутар коалиције. Разлог за овакво хетерогено окупљање био је нови изборни закон који је предвиђао доделу већинске премије партији или коалицији која освоји релативну већину, а који је Берлусконијева парламентарна већина донела непосредно пред изборе. Берлусконијева коалиција представила се под именом са претходних избора – *Casa delle Libertà*. И ова коалиција била је врло широка.

На изборима је победила левица. Победивши десницу врло нејасном разликом, освојила је значајну већинску премију за Представнички дом. Међутим, услед регионално базираног система избора Сената и доделе већинске премије, њена већина у горњем дому била је ванредно нестабилна. Ова нестабилност имаће врло значајан утицај на рад владе и перцепцију бирача, те ће на наредним изборима левица доживети потпуни пораз, какав јој се није десио током целокупне историје италијанске републике.

Појашњења у вези са мањим партијама и коалицијама, први пут наведеним у прилозима 5а, 5б и пратећим коментарима

Alternative Sociale con Alessandra Mussolini – Друштвена алтернатива са Алесандром Мусолини, екстремно десничарска партија основана 2003. године. Под вођством Алесандре Мусолини, унуке Бенита Мусолинија. Распуштена 2009. године, прикључивши се новонасталој партији *Il Popolo della libertà* под вођством Силвиа Берлусконија.

Comunisti Italiani – пун назив Партија италијанских комуниста (*Partito dei Comunisti Italiani*). Основана 1998. године, отцепљењем од *Partito della Rifondazione Comunista*. Сарађивала са левим центром, распуштена 2014. године, да би са партијом из које је потекла формирала нову партију тврде левице.

I Socialisti – Социјалисти, партија основана 2006. године из редова *Nuovo PSI*, под вођством Боба Краксија (*Bobbo Craxi*), сина Бетина Краксија.

Insieme con l'Unione – Заједно са Унијом, изборна листа партија *Federazione dei Verdi* и *Partito dei Comunisti Italiani*, као и ситног политичког покрета под називом Уједињени потрошачи (*Consumatori Uniti*).

La Rosa nel Pugno – Ружа у шаци, изборна листа и политичко удружење мешаног идеолошког наслеђа, углавном леве оријентације. Снажно акцентовала лаичку димензију државе. Основана 2005. године спајањем неколико ситнијих партија и покрета, углавном радикаског и социјалдемократског наслеђа. Распушта се 2007. године. Известан број њених чланова приступа пројекту оснивања нове партије – Социјалистичке партије (*Partito Socialista*).

Lista Consumatori – Листа Потрошачи, партија основана 2004. године. Заступала интересе и права потрошача. Након избора 2006. године углавном неактивна.

Partito Pensionati – Партија пензионера, основана 1987. године. Сарађивала током времена и са левом и са десном коалицијом.

Popolari UDEUR – Народњаци (UDEUR је акроним од *Unione Democratica per l'Europa*). Партија демохришћанског наслеђа. Основана 1999. године. До избора 2008. године сарађивала са левим центром. Од ових избора биће наклоњена десници. Распуштена 2013. године, прикључивши се поново формираној *Forza Italia (Il Popolo della libertà)*, формирана као партија 2009. године спајањем партија *Forza Italia* и *Alleanza Nazionale*, 2013. године поделила се на обновљену *Forza Italia* и *Nuovo Centro Destra* – Нови десни центар).

Прилог ба. Резултати избора за Сенат 2008. године⁴¹¹

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (315)
Силвио Берлускони	47,3	168
<i>Il Popolo della Libertà</i>	38,2	141
<i>Lega Nord</i>	8,1	25
<i>Movimento per l'Autonomia</i>	1,1	2
Валтер Велтрони	38,0	130
<i>Partito Democratico</i>	33,7	116
<i>Italia dei Valori</i>	4,3	14
<i>Unione di Centro</i>	5,7	3
<i>La Sinistra l'Arcobaleno</i>	3,2	0
<i>La Destra – Fiamma Tricolore</i>	2,1	0
<i>Partito Socialista</i>	0,9	0
Остали	2,8	0

Извор: Election Resources on the Internet, “April 13-14, 2008 Senate Election Results – Italy Totals,” <http://www.electionresources.org/it/senate.php?election=2008®ion=>
(страници последњи пут приступљено 12.09.2015).

⁴¹¹ Из табеле су изостављени резултати за изборне јединице Долину Аосте, Јужни Тирол (Трентино Алто-Адиђе) и Иностранство. У првој је једини мандат освојила *Vallée d'Aoste*, док је у Јужном Тиролу 4 мандата освојила *Südtiroler Volkspartei*, а 3 *Il Popolo della Libertà*. У изборној јединици Иностранство 3 мандата освојила је *Il Popolo della Libertà*, 2 *Partito Democratico* и 1 *Movimento Associativo Italiani all'Estero*.

Прилог 66. Резултати избора за Представнички дом 2008. године⁴¹²

Партија или коалиција	Процент освојених гласова	Парламентарна места (475)
Силвио Берлускони	46,8	340
<i>Il Popolo della Libertà</i>	37,4	272
<i>Lega Nord</i>	8,3	60
<i>Movimento per l'Autonomia</i>	1,1	8
Валтер Велтрони	37,5	239
<i>Partito Democratico</i>	33,2	211
<i>Italia dei Valori</i>	4,4	28
Unione di Centro	5,6	36
<i>Südtiroler Volkspartei</i>	0,4	2
<i>La Sinistra l'Arcobaleno</i>	3,1	0
<i>La Destra – Fiamma Tricolore</i>	2,4	0
<i>Partito Socialista</i>	1,0	0
Остали	3,1	0

Извор: Election Resources on the Internet, “April 13-14, 2008 Chamber of Deputies Election Results – Italy Totals,”

<http://www.electionresources.org/it/chamber.php?election=2008®ion=>

(страници последњи пут приступљено 12.09.2015).

⁴¹² Из табеле су изостављени резултати за изборне јединице Долину Аосте и Иностранство. У првој је једини мандат освојила *Autonomie Liberté Démocratie*. У другој је 6 мандата припало партији *Partito Democratico*, 4 је освојила *Il Popolo della Libertà*, а по 1 мандат освојиле су *Italia dei Valori* и *Movimento Associativo Italiani all'Estero*.

Коментари и појашњења уз прилоге ба и бб

Избори 2008. године очитовали су све слабости левике: нестабилност, разједињеност и нефункционалност. На овим изборима левица је наступила одвојено. Главну коалицију левике чиниле су *Partito Democratico* и *Italia dei Valori*, док се тврђа левица представила у оквиру коалиције *La Sinistra l'Arcobaleno*. Прва је доживела изражен пораз од деснице, док друга није чак успела да достигне цензус за улазак у парламент (о врло неравноправном односу укупног броја гласова левике и деснице на овим изборима види прилог 7).

Коалицију деснице предводио је савез партија *Forza Italia* и *Alleanza Nazionale*, под именом *Il Popolo della Libertà* (Народ слободе) – наредне године овај савез ће бити претворен у нову политичку партију. Ова победа омогућила је десници стабилну већину, која ће опстајати све до периода када је светска економска криза почела да снажно оптерећује италијанску економију.

Појашњења у вези са мањим партијама и коалицијама, први пут наведеним у прилозима ба, бб и пратећим коментарима

Movimento per l'Autonomia – Покрет за аутономију, центристичка партија основана 2005. године. Аутономистичке оријентације, са наглашеним заступањем интереса Југа Италије. Нарочито снажна на Сицилији.

Partito Socialista – Социјалистичка партија, основана 2007. године спајањем неколико партија социјалистичког и социјалдемократског наслеђа. Од 2009. године њен назив је *Partito Socialista Italiano* (ова партија претендује на позицију истинског наследника старе PSI).

La Sinistra l'Arcobaleno – Левица боје дуге, изборна листа партија *Rifondazione Comunista*, *Partito dei Comunisti Italiani*, *Federazione dei Verdi* и *Sinistra Radicale*.

**Прилог 7. Укупан однос гласова левице и деснице на изборима у периоду
1996 – 2008, пропорционални изборни систем**

Део спектра	1996	2001	2006	2008
Левица	16.232.961	16.487.722	19.001.684	15.903.360
Десница	19.897.259	18.550.746	18.976.460	20.347.597

Извор: Paolo Feltrin e Paolo Natale, “Voto e territorio: analisi dei risultati,” In *Senza più sinistra: l’Italia di Bossi e Berlusconi*, ed. Renato Mannheimer e Paolo Natale (Milano: Il Sole 24 ORE S.p.A., 2008), 30.

Прилог 8. Италијанске владе у Другој Републици (до стварања Демократске партије)⁴¹³

ВЛАДА	КОАЛИЦИЈА	ТРАЈАЊЕ МАНДАТА
Берлускони I	FI – AN – LN – CCD – UdC – FLD	мај 1994 – јан. 1995
Дини⁴¹⁴	Техничка влада	јан. 1995 – мај 1996
Проди I	PDS – PPI – UD – FdV – RI – SI – AD – MCU – PRI – PS – SR – PRC – SVP – La Rete – UV	мај 1996 – окт. 1998
Д'Алема I	DS – PPI – UDR – PdCI – FdV – RI – SDI – La Rete	окт. 1998 – дец. 1999
Д'Алема II	DS – PPI – Dem – UDEUR – PdCI – SDI – FdV – RI – UV	дец. 1999 – април 2000
Амато II	DS – PPI – Dem – UDEUR – PdCI – SDI – FdV – RI	април 2000 – јун 2001
Берлускони II	FI – AN – LN – UDC (CCD+CDU) – NPSI – PRI	јун 2001 – април 2005
Берлускони III	FI – AN – LN – UDC – NPSI – PRI	април 2005 – мај 2006
Проди II	PD (DS+DL) – PRC – RnP – PdCI – IdV – FdV – SDI – SI – RI – UDEUR – DCU – LAL – SD – LD – MRE – PDM – IdM – CU – RD – UD – SVP – ALD – AISA – MPC – SC	мај 2006 – мај 2008

⁴¹³ У оквиру рубрике „Коалиција“ наведене су владине партије и партије од највећег значаја за пружање екстерне подршке влади.

⁴¹⁴ Динијева (*Lamberto Dini*) влада била је прва техничка влада у историји Републике. Подржавале су је партије левог центра и центра, као и LN.

Скраћенице и називи из прилога 8⁴¹⁵

- AD – *Alleanza Democratica* (Демократска алијанса).
- AISA – *Associazioni Italiane in Sud America* (Италијанска удружења Јужне Америке).
- ALD – *Autonomie Liberté Démocratie* (Аутономија слобода демократија).
- AN – *Alleanza Nazionale* (Национална алијанса).
- CCD – *Centro Cristiano Democratico* (Хришћански демократски центар).
- CDU – *Cristiani Democratici Uniti* (Уједињени демохришћани).
- CU – *Consumatori Uniti* (Уједињени потрошачи).
- DCU – *Democratici Cristiani Uniti* (Уједињени демократски хришћани).
- Dem – *I Democratici* (Демократе).
- DL – *Democrazia è liberta – La Margherita* (Демократија је слобода – Бела рада).
- FD – *Federazione dei Verdi* (Савез Зелених).
- FI – *Forza Italia* (Напред Италија).
- FLD – *Fondazione Liberaldemocratica*.
- IdM – *Italia di Mezzo* (Италија Средине), политички покрет демохришћанске провенијенције, основан 2006. године, распуштен наредне, прикључивши се PD.
- IdV – *Italia dei Valori* (Италија вредности).
- La Rete – „Мрежа“.
- LAL – *Lega per l'Autonomia - Alleanza Lombarda - Lega Pensionati* (Лига за аутономију – Алијанса Ломбардије – Лига пензионера).
- LD – *Liberal Democratici* (Либералне демократе), партија основана 2007. године из редова Маргерите. У почетку чланица леве коалиције, касније се прикључила десници.
- LN – *Lega Nord* (Лига Север).
- MCU – *Movimento dei Comunisti Unitari* (Партија уједињених комуниста).
- MRE – *Movimento Repubblicani Europei* (Покрет европских републиканаца), основана 2001. године од стране струје PRI која је одбила приближавање

⁴¹⁵ Наведена су и кратка појашњења у вези са мањим партијама које у досадашњем тексту нисмо изричито поменули. Углавном је реч о ситним учесницама левих коалиција, нарочито велике Продијеве коалиције из 2006. године.

Берлусконијевој коалицији. Распуштена 2011. године, прикључивши се стварању нове партије републиканских снага.

NPSI - *Nuovo PSI* (Нова Социјалистичка партија Италије).

PdCI – *Partito dei Comunisti Italiani* (Партија италијанских комуниста).

PDM – *Partito Democratico Meridionale* (Демократска партија Југа), основана 2006. године из редова Маргерите. Распуштена 2007. године прикључивши се PD.

PDS – *Partito Democratico della Sinistra* (Демократска партија левице).

PPI – *Partito Popolare Italiano* (Народна партија Италије).

PRC – *Partito della Rifondazione Comunista* (Партија комунистичке обнове).

PRI – *Partito Repubblicano Italiano* (Републиканска партија Италије).

PS – *Patto Segni* (Пакт Сењи).

RD – *Repubblicani Democratici* (Демократски републиканци).

RI – *Rinnovamento Italiano* (Италијанска обнова).

RnP – *Rosa nel Pugno* (Ружа у шаци).

SC – *Sinistra Critica* (Критичка левица), партија основана 2007. године отцепљењем троцкистичке струје од PRC.

SD – *Sinistra Democratica* (Демократска левица), основана 2007. године из редова струје DS која се противила стварању PD. Распуштена 2009. године, прикључивши се новонасталој *Sinistra Ecologia Libertà*.

SDI – *Socialisti Democratici Italiani* (Италијанске социјалдемократе).

SI – *Socialisti Italiani* (Италијански социјалисти).

SR – *Sinistra Repubblicana* (Републиканска левица), политички покрет настао 1994. године из редова PRI. Распуштен 1998. године прикључивши се стварању DS.

SV – *Südtiroler Volkspartei* (Народна партија Јужног Тирола).

UD – *Unione Democratica* (Демократска унија).

UdC – *Unione di Centro* (Унија центра), настала из редова PLI.

UDC – *Unione di Centro* (Унија центра), партија настала спајањем CCD и CDU након формирања друге Берлусконијеве владе.

UDEUR – *Unione Democratici per l'Europa* (Унија Демократе за Европу).

UdPC – *Unione Democratica per i Consumatori* (Демократска унија за потрошаче).

UDR – *Unione Democratica per la Repubblica* (Демократска унија за Републику).

UV – *Union Valdôtaine* (Унија Долине Аосте).

Прилог 9. Секретари PCI, PDS, DS и PD

НАЗИВ ПАРТИЈЕ	СЕКРЕТАР	ТРАЈАЊЕ МАНДАТА
PCI	Амадео Бордига (<i>Amadeo Bordiga</i>)	1921 – 1924
	Антонио Грамши (<i>Antonio Gramsci</i>)	1924 – 1927
	Палмиро Тољати (<i>Palmiro Togliatti</i>)	1927 – 1934
	Руђеро Гриеко (<i>Ruggero Grieco</i>)	1934 – 1938
	Палмиро Тољати (<i>Palmiro Togliatti</i>)	1938 – 1964
	Луиђи Лонго (<i>Luigi Longo</i>)	1964 – 1972
	Енрико Берлингуер (<i>Enrico Berlinguer</i>)	1972 – 1984
	Алесандро Ната (<i>Alessandro Natta</i>)	1984 – 1988
	Акиле Окето (<i>Achille Occhetto</i>)	1988 – 1991
	PDS	Акиле Окето (<i>Achille Occhetto</i>)
Масимо Д'Алема (<i>Massimo D'Alema</i>)		1994 – 1998
DS	Масимо Д'Алема (<i>Massimo D'Alema</i>)	1998
	Валтер Велтрони (<i>Walter Veltroni</i>)	1998 – 2001
	Пјеро Фасино (<i>Piero Fassino</i>)	2001 – 2007
PD	Валтер Велтрони (<i>Walter Veltroni</i>)	2007 – 2009
	Дарио Франческини (<i>Dario Franceschini</i>)	2009
	Пјер Луиђи Берсани (<i>Pier Luigi Bersani</i>)	2009 – 2013
	Гуљелмо Епифани (<i>Guglielmo Epifani</i>)	2013
	Матео Ренци (<i>Matteo Renzi</i>)	2013 –

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Радивоје Јововић рођен је 20. октобра 1984. године у Сомбору, Република Србија. Основну школу (школа „Вук Стефановић Караџић“) завршио је у Црвенки, а средњу школу (гимназија „Светозар Марковић“) у Новом Саду. Основне академске студије завршио је 2006. године на Факултету за услужни бизнис у Новом Саду (смер Менаџмент у сектору јавних услуга). Мастер академске студије завршио је 2008. године на Факултету за правне и пословне студије у Новом Саду (смер Политички системи и јавна управа), одбранивши тезу под насловом „Политички и партијски систем Италије“. Докторске студије уписао је 2009. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду – смер Студије политикологије.

Пре заснивања првог радног односа обављао је бројне хонорарне послове, међу којима и послове у сарадњи са Центром за Слободне Изборе и Демократију и Националним Демократским Институтом, као и посао предавача италијанског језика у приватним школама страних језика у Новом Саду. У децембру 2007. године засновао је радни однос на Факултету за правне и пословне студије у Новом Саду, у звању сарадника у настави. У јануару 2010. године на истом факултету заснива радни однос у звању асистента. Ангажован је у раду научне невладине организације Војвођанска политиколошка асоцијација, која је колективни члан Удружења за политичке науке Србије. Објавио је већи број научних радова у домаћим научним часописима и зборницима. Углавном се бави темама из области политичке социологије и политичке теорије, акцентујући интересовање за партије и идеологије и, посебно, партијски систем Италије. Сарађује са више штампаних и електронских медија, као и са невладиним сектором. Члан је Савета Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Течно говори италијански и енглески језик.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а РАДИВОЈЕ З. ЈОВОВИЋ

број уписа 76/2009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ИТАЛИЈАНСКА ЛЕВИЦА ПОСЛЕ ХЛАДНОГ РАТА:
ПУТЕВИ ИДЕОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 27.10.2015.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора РАДИВОЈЕ ЈОВОВИЋ
Број уписа 76/2009
Студијски програм СТУДИЈЕ ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ
Наслов рада ИТАЛИЈАНСКА ЛЕВИЦА ПОСЛЕ ХЛАДНОГ РАТА:
ПУТЕВИ ИДЕОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ
Ментор ПРОФ. ДР СЛАВИША ОРЛОВИЋ

Потписани РАДИВОЈЕ ЈОВОВИЋ

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 27.10.2015.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ИТАЛИЈАНСКА ЛЕВИЦА ПОСЛЕ ХЛАДНОГ РАТА:
ПУТЕВИ ИДЕОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 27.10.2015.

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.